

NYUGAT
ÉS
KELET

C. Northcote Parkinson

KELET
ÉS
NYUGAT

Terebess Könyvkiadó
Budapest, 2000

A mű eredeti címe:
East and West

Fordította:
Kada Júlia

© C. Northcote Parkinson, 1964
Hungarian translation © Kada Júlia, 2000

ELŐSZÓ

A „Kelet” és „Nyugat” minduntalan előforduló, jelentésgazdag, de nehezen meghatározható kifejezések. Beszélünk „keleti” vagy „nyugati” típusú egyénekről és csoportokról. Hallunk a nyugatiak szempontjából elfogadhatatlan ázsiai felfogásról és arról, hogy a nyugati gyarmatosítás ellenséges érzelmeket váltott ki keleten. A Kelet az Kelet, tudjuk a könyvekből is, a két világ sose találkozhat. „De találkozniuk kell!” – mondják az idealisták, és a vita végeláthatatlan. De miről is vitakoznak tulajdonképpen? Mi a Kelet, és hol kezdődik? Hol a Nyugat, és hol végződik? Elképzeléseink inkább szenvedélyesek, mint pontosak. Tudjuk, hogyan érzünk, de fogalmunk sincs, mire gondolunk. Amikor sikerült körülhatárolnom ezt a zűrzavaros és homályos területet, megpróbáltam eloszlatni a ködöt és megállapítani, mi rejlik bizonytalan általánosságaink mögött. Az eredmény ez a könyv.

Nem a szatíra-író, hanem a történész munkája ez, mely az eseményeket időrendi sorrendben követi. Igyekeztem visszatérni a kezdetekhez, amikor a „Kelet” és „Nyugat” kifejezés először nyert a földrajzi értelmén túli jelentést. Meg akartam mutatni, hogyan alakult ki a konfliktus és az ellentét az évszázadok folyamán. Körvonalazni akartam néhány mindvégig jellemző különbséget. Ezt a történetet mondja el a következő húsz fejezet. Az itt vázolt események alapján jött létre a *Bevezető*ben ismertetett történelemelmélet. Aki megérti az elméletet, alkalmazhatja a történetre. Aki a történetet olvassa, eldöntheti, mennyire támasztják alá a tények az elméletet. De ha az olvasó hajlandó elfogadni az érvelésemet, akkor is tudnia kell, hogy minden történelemelmélet pusztán az egyik lehetséges szemléletmód. Önmagában talán helytálló, és hasznavehető az államférfinak, de nem teszi érvénytelenné a többi felfogást. Ugyanazt a fát másképp írják vagy rajzolják le azok, akik máshonnan nézik. Mindegyik leírás pontos lehet, holott mind más és más. Csak a műkedvelő történész ragaszkodik egyetlen nézőponthoz, egyetlen látószöghöz, magassághoz és távolsághoz, és minősít minden más leírást törvénytelennek, erkölctelennek és tévesnek. Karl Marx is ilyen amatőr volt, amikor azt írta, hogy „a múlt és jelen minden ismert társadalmának történelme az osztályharcok története.” A megállapítás nem teljes egészében téves. Igaz, Marx viszonylag keveset tudhatott a történelemről és még kevesebbet a gazdaságtörténetről, amelyet az ő működése idején még alig tanulmányoztak,

de rátapintott az igazság egyik elemére. Annak a szemében, akit elsősorban az osztályharcok érdekelnek, az egész történelem e körül forog. Története ettől még nem lesz feltétlenül téves. De csak akkor kerül megfelelő perspektívába, ha nem feledkezünk meg arról, hogy a más szempontból előadott más történetek épp ilyen helytállóak. Akit főképp az orvoslás érdekel, annak a szemében valamennyi ismert társadalom történelme a betegségek története. Akit az utak és hidak érdekelnek elsősorban, annak számára mindez a közlekedés története. Ilyen módon a kereskedelem, fogászat, közegészségügy, zene, dráma, hajózás és művészet történetének egyaránt megvan az érvénye. Csak az eszelősségig egocentrikus tudós – mint Marx – jelentheti ki, hogy az ő szempontjai minden mást érvénytelenné tesznek. Én nem esem ebbe a hibába. Történelemfelfogásom csak egy a sok közül, semmivel sem helytállóbb a többinél. Legfeljebb az szól mellette, hogy talán megfelel a kornak, amelyben élünk.

Feltéve, hogy az olvasó az eddig elmondottakkal egyetért, még valamire figyelmeztetnem kell. Bár találtam bizonyos rendszert az események alakulásában, korántsem állítom, hogy a folyamat törvényszerű. Nem hiszem, hogy az emberiség a sors kerekére köttetett. Karl Marx megjövendölte, hová vezet a folyamat, amelyet feltárt. Jövendölésére azért cáfoltak rá az események – legalábbis részben –, mert nem számolt saját prófécijája hatásával. Ellenfelei szem előtt tartották a könyveit, melyeket követői gyakran – megbocsátható módon – olvashatatlannak találtak. Messziről elkerülték a zátonyokat, amelyekre felhívta a figyelmüket, és ismét bebizonyították, hogy a fatalisták tévednek. Ha számít a véleményem, úgy gondolom, nem szükségszerű ugyanannak az eseménysornak a véget nem érő ismétlődése. Az ellentétes civilizációk éles konfliktusai elkerülhetők. Az emberek különbözőségének elmosása viszont lefékezne a kulturális fejlődést – és ez talán nagyobb baj volna, mint a konfliktus bármiféle következménye. De ha már elkerülhetetlen a konfliktus, megpróbálhatnánk mérsékelni a civilizációk összeütközésének várható következményeit, enyhíteni az ellentéteket és az érzelmeket lehetőség szerint felcserélni ismeretekkel.

A majdani összeütközések pusztító hatásának csökkentésében talán ennek a könyvnek is lehet némi szerepe. Hiszen ha ismerjük az emberiséget irányító belső mozgásokat, kevesebb lesz az ellenségeskedés és a megbánás. Emlékszem, egyszer kiúsztam a napsütötte trinidadai tengerpartról, ahol kékeszöld bukóhullámok futottak pezsgelve, tajtékozón a kagylófehér homok felé. A hullámlovasok és úszók közt mindenféle nyelvű és színű emberek voltak: európaiak és indiaiak, négerek és kínaiak. Csak a dél-afrikaiak álltak döbbsen a parton. Az ilyen hánykolódó vízen elkerülhe-

tetlen néha az összeütközés. Amikor egy kisebb baleset után felbukkantak, a jó úszók csak nevettek az egészen. A szárazföldön viszont rendszerint saját hibájukból ütköznek össze az emberek, így legalábbis futólag neheztelnek egymásra. Mivel mindegyikük oda mehet, ahová akar, minden kellemtelenségért csak magukat okolhatják. A hullámverésben viszont mindannyiukat ugyanazok az elemi erők mozgatják, saját erőfeszítéseik vajmi keveset érnek, amíg a hullám el nem vonul. Senki sem vádolja a másikat olyasmiórt, amiről egyikük sem tehet. Egy gyerek talán sírva fakadna, egy bolond dühöngene, de az úszó még bocsánatkérést sem vár. És ez a kedélyes hangulat alapjában véve a tudásból származik. Mindegyik fürdőző ismeri a hullámok erejét, és ennek a tudásnak köszönhető, hogy a neheztelést fölvaltja a jókedv.

Ennek az elvnek az alapján igyekszem megmagyarázni, mi-féle árapály szabályozza az emberek ügyeit. Ezeknek a személytelen erőknél és kimenetelüknek az ismerete talán hozzájárulhat ellenséges érzelmeink csillapításához. Mi tagadás, az összeütközés erejét nem csökkenti. Erről azonban el kell mondanom még valamit, főképp az étrend és energia kapcsolatáról. Talán attól is függ, miképp fogadjuk a környezeti hatásokat, hogy mit eszünk, méghozzá nagyobb mértékben, mint hinnénk.

Ha megfelelőbb volna az étrendem, amint azt a reformkonyha hívei javasolják (egyszerű, nyers és spártai ételekből), talán lett volna annyi erőm, hogy alapos kutatómunkát végezzek a könyvtárakban. Még az is lehet, hogy magam gépeltem volna le ennek a könyvnek a kéziratát. Én azonban rendszertelen olvasmányok eredményeire támaszkodtam, és minduntalan segítségre szorultam. Ismervén saját orientalisztikai ismereteim korlátait, hosszan idéztem köztisztelőben álló tekintélyek műveiből. Ahol a saját véleményem nem sokat nyom a latban, olyan emberek bölcsességére hivatkoztam, akiknek szavát az olvasó kénytelen lesz tisztelőben tartani.

Köszönetet kell mondanom Mrs. Valentine-nek és Miss Vidamournak, amiért legépelték a kéziratot, és Miss Nancy Robinnak, amiért távol tartotta dolgozószobámtól a nemkívánatos, bár szívemnek kedves behatólókat. Arra már nehezebb szavakat találnom, hogy Ann-nek köszönetet mondjak: az ő biztatása nélkül soha sem kezdtem volna el vagy fejeztem volna be ezt a munkát; nélküle nem is érte volna meg a fáradságot. Így hát most neki ajánlom ezt a könyvet.

C. Northcote Parkinson

Guernsey,
január 1.

BEVEZETŐ

EZ A KÖNYV civilizációkkal foglalkozik, nem a világgal, mint egészszel. Figyelmen kívül hagyja Afrikának azokat a területeit, amelyeken nem alakult ki civilizáció, vagy az olyan országokat, mint Ausztrália, amelyeknek inkább jövőjük van. Nem tesz említést Dél-Amerika ősi civilizációiról sem, mert nincs folyamatos kapcsolatuk a jelennel. Történetünk középpontjában az Eurázsiai-kontinens áll, a földrajzilag vele összefüggő Észak-Afrikával és a történelmi meghosszabbításaként felfogható modern Észak- és Dél-Amerikával. Az itt elemzett civilizációk bölcsője nagyjából azonos területen volt, de annyira elágazott a fejlődésük, hogy létrejöhettek a mi lényegében Ázsiára és Európára alapozott Kelet és Nyugat fogalmunk.

Először is hangsúlyoznunk kell azt a nyilvánvaló tényt, hogy Európa és Ázsia csak egyazon a földrész két fele. A hagyományos választóvonal az Ural-hegység, az Ural-folyó, a Kaszpi-tenger, a Kaukázus, a Fekete-tenger és a Dardanellák. Kis-Ázsia vitatott terület volt, de egyébként a határ meglehetősen állandó; nem mint politikai fogalom, hanem mint kulturális egység. A fontos választóvonalattól keletre és nyugatra a nagy tájegységekben van némi hasonlóság: északon mindkét oldalon síkságok terülnek el, délen hegyek vonnak határt, s azokon túl félszigetek nyúlnak a tengerbe, mint Itália vagy Maláj-félsziget. De itt véget is ér a hasonlóság, és van néhány fontos különbség. Először is Ázsia sokkal nagyobb, területe négyszer, népessége kétszer akkora, mint Európáé. Másodszor Európa nagy része a 40. szélességi foktól északra helyezkedik el, az ázsiai népesség központjai pedig attól délre vannak. Harmadszor az európai földterületeket vizek tagolják – a Fekete-tenger, a Földközi tenger és a Balti tenger –, míg Ázsia lakható részeit hegyek és sivatagok választják el egymástól.

Ez a három alapvető különbség – és vannak továbbiak is – hosszú távú következményekkel járt. Kelet és Nyugat kapcsolata mindig is a sokaság és a kevesek kapcsolata volt, amin kétségtelenül változtatott egy keveset Amerika kibontakozása, jól kifejezi ezt a politikai egységek méretarány-különbsége. Nyugaton olyan történelmi jelentőséget tulajdonítanak Görögországnak, Portugáliának vagy Svédországnak, mint keleten a mérhetetlenül nagyobb, hatalmas Indiának vagy Kínának. Ami pedig az éghajlati tényezőket illeti, a melegebb és hidegebb vidék más-más viselkedésformának kedvez. Lord Curson így írt erről:

„...A nagyobb hőfokon kevésbé fejlődött ki az ellenállóképesség; és aminthogy Indiában minden férfias törzs lakóhelye magasabban van a 24. szélességi foknál, a Távols-Keleten is nagy a különbség az e vonaltól északra elhelyezkedő Kína, Korea és Japán, valamint a tőle délre fekvő Burma, Sziám, Malaysia és Annam között.”¹

Ennek a tényezőnek nem kell túl nagy jelentőséget tulajdonítanunk, de az élet nyilvánvalóan kevésbé teszi próbára az embert ott, ahol könnyű élelemhez jutni és a hideg ismeretlen.

Végül pedig Európa partokkal övezett vizei jobban megkönynyítették a közlekedést, mint az ázsiai földrajzi viszonyok, ami fontos szerepet játszott Európa tengeri terjeszkedésében. Továbbá olyan kulturális összetartást biztosított Európának, amelyhez foghatóra Ázsiában nem volt példa soha. Európa viszonylag kis politikai egységei történelmük nagy részében megmaradtak egyetlen közös civilizáció keretein belül. Ez aligha mondható el Indiáról, Kínáról vagy Perzsiáról, ahol kétségtelenül nagyobb királyságok éltek együtt a civilizációkkal, melyekből saját kultúrájuk kinőtt. Amikor Keletet és Nyugatot hasonlítjuk össze, az egyik oldalon három egymással kapcsolatban álló, de különböző civilizációval kell számolnunk, a másikon egyetlen civilizációval, amely érezhetően azonos az Ural hegységtől az Atlanti-óceánig; sőt, azon túl Amerika csendes-óceáni partjáig.

Az ázsiai civilizációk olyan különbözők, hogy némelyik orientalista komolytalannak tekintene minden elméletet, amely egységként kezeli őket. Vajon mi a közös egy koreában, egy arabban meg egy perzsában, kérdeznék. Semmi, felelnék rá, és bizonyos értelemben igazuk lenne. De más értelemben talán tévednének. Mert valószínűleg mindhárom hasonlítana abban, hogy van karórája és némi felületes angol nyelvtudása, lenézi a négereket és nem venné szívesen, ha rajtakapnák, hogy kétkezi munkát végez. Talán hasonlóan gondolkodnának a Nyugatról is. Mert az emberi gondolkodás hátterét a földrajzi tényezők jelentik, de homlokterében a történelem áll. És bár a keleti civilizációk különböznek egymástól, sok keletinek van közös történelme. Az ázsiai országok bizonyos összhangja – akárcsak a nyugati országok jóval szorosabb egysége – azon alapul, hogy ugyanazok iránt táplálnak ellenséges érzelmeket.

A történetírásról szinte végig vonul Kelet és Nyugat konfliktusa és versengése. Erre a versengésre, könyvünk tárgyára, nem sok történész figyelte föl. Mindegyiküknek megvolt a szakterülete, és nem láttak túl a saját civilizációjukon és korszakukon. Így Nyugat és Kelet kapcsolata meglehetősen elhanyagolt kutatási terület maradt, olyan hatalmas, hogy szinte elemezhetetlen,

olyan hatalmas, hogy fel sem figyeltek rá. Csakhogy a jelenlegi és várható események fényében rá kell szánunk magunkat, hogy tanulmányozzuk azt, amivel eddig nem akartunk foglalkozni. Életbevágóan fontos, hogy megértsük a kelet-nyugati konfliktus lényegét. Ráadásul napról napra sürgősebb. Az érzelmek helyét át kell venniük az ismereteknek, és ezeknek a fényében kell döntenünk.

Amikor Kelet és Nyugat – az európai kontinens két fele – viszonyának történelmét tanulmányozzuk, azt látjuk, hogy a keleti és nyugati uralom korszakai egymást váltották. A magasan fejlett civilizációk (körülbélül) egy-két ezer évig tartottak s ezeket a korszakokat a történészek gyakran felosztják a kialakulás, fejlődés, kibontakozás és hanyatlás fázisaira. Végül dekadenciába torkolt minden előttünk ismert civilizáció, bármilyen sokáig tartott, bármilyen magas szintet és pompát ért el virágkorában. Miért? A válasz magában is megtöltene egy könyvet. Biológiai okai vannak? Hanyatlak a férfiaság, eltolódnak az arányok a nemek közt és a férfiak végzetes túlsúlyra jutnak? A hosszú háborús periódusok genetikai károsodáshoz vezetnek? Valójában mi romlik el és miért? Megszoktuk, hogy a hanyatlást összefüggésbe hozzuk a magas adókkal, de vajon ez tünet vagy következmény? A magas adók tovább növelik a terhet, melyet a hasznavehetetlen – sőt annál is rosszabb – bürokrácia ró az emberekre; de van ennek is biológiai aspektusa? Látjuk, hogy egy-egy adott korszakban egyik országban súlyosabb volt a hanyatlás, mint a másokban, de milyen mércével mérhetjük a különbséget?

Sok a bizonytalanság, de az nyilvánvaló, hogy a nemzet hanyatlásával legalábbis együtt jár az egyén erejének megfogyatkozása. Az erő forrása pedig feltehetőleg az étrend. A kutatók talán majd kiderítik, hogy az emberek erőnlétét a talaj jellege szabja meg, amelyet Shakespeare úgy nevez: „legelőik természete”. Legalábbis gyaníthatjuk, hogy a kifinomultabb civilizációban az emberek eltávolodnak a legjobb élelemforrásoktól, be kell érniük a messze földről odaszállítottal, tartósítással és áporodottal. Találgathatjuk, hogy a fogászati problémák valószínűleg a rossz táplálkozásra utalnak, és nyilván visszahatnak az emésztésre is. A történelem arra tanít bennünket, hogy a letelepedett, gazdag népséget rendre leigázták a nomád hordák, amelyek feltételezhetően közelebb élnek a természethez és távolabb a lepusztult talajtól. Ezekből a tényekből levonhatjuk a következtetést, hogy amint a nemzedékek egyre távolabb kerülnek a vidéki élettől, egyre csökken az erejük. A hajdani gondolkodók nagy része egyetértett abban, hogy minden kiváló tulajdonság a szabad ég alatti élet gyümölcse. Ibn Khaldún szerint, aki igazán éles szemű megfigyelő, a jó erőnlét titka a mértékletes táplálkozás. A spanyo-

lok példájára hivatkozik, „akiknek hazájában nem készítenek vajat, akik főképp kölesen élnek, s akikben az elme élessége, a tanulásra való készség, és a test páratlan kecsessége mutatkozik meg. Joggal feltételezhetjük, hogy a konkvisztádorokban volt valami, ami utódaikból mintha gyakran hiányozna. Vajon ez az erő örökre kiveszett, vagy megpróbálhatjuk visszanyerni?

Bármit válaszolunk erre a kérdésre és bármilyen keveset tudunk a témáról, a hanyatlás kétségbevonhatatlan. Az erő megfogyatkozik, a művészet kiüresedik, a politika elbátortalanodik, az előretolt őrhelyek elnéptelenednek. Ez a hanyatlás teremt a vákuumot, amely beszipantja a másik, életerősebb civilizációt. Keleten és Nyugaton soha nem jöttek létre egyidejűleg magasan fejlett civilizációk. Hol az egyik, hol a másik volt fölényben, egyiknek a hanyatlása egybe esett a másik fénykorával. A terjeszkedés váltakozó korszakai katonai formában jelentkeznek, és eleinte hajlamosak vagyunk az emberiségnek ezt a hatalmas mozgását az energia túlsordulásának, az eredeti határai közt megmaradni nem képes teljesítmény kiadásának tekinteni. Semmi kétség, ez is előfordul; de ha tovább kutatunk, talán rájövünk, hogy a légüres tér nagyobb erő. Hiszen az inváziót a két civilizációt összekötő kereskedelmi utak csőhálózata szívja be. És ha a vezeték valamelyik végén elhanyagolják, odamennek a szakértők a másik végéről. Az emberi beavatkozásnak alig van erősebb indítéka, mint az ügyetlenkedés látványa. „Az Isten szerelmére! – kiáltunk fel – Hagyd, majd én!” Ha a tető áldozatul esik a forgószelenek, nem is lesodorja, inkább beszívja az épület szélárnyékában létrejövő légüres tér. Így kezdődik a roham, és addig tart, amíg ereje ki nem merül.

A roham jellege könnyen félreérthető. Először is a katonai előrenyomulást elszigetelt jelenségként tanulmányozzák, nem pedig a korábban létrejött és más területeken is megnyilvánuló fölény drámai érvényesítéseként. A megállíthatatlan hanyatlás szívéreje eszmék, divatok, találmányok és szavak áradatát vonzza. Misszionáriusokat, utazókat, kereskedőket és tanárokat, kereskedelmi és titkos ügynököket, kereskedelmi kirendeltségeket, kulturális delegációkat, katonai tanácsadókat és ügybuzgó diplomatákat. A tényleges invázióra rendszerint csak később kerül sor, és nyomában megérkeznek az adószedők, hivatalnokok, földmérők és nyelvészek, építészek, mérnökök, művészetkritikusok és szélhámosok. Ha a békés nyomás nem ütközik komoly ellenállásba, az invázió akár el is maradhat. És a nyomásnak néha az invázió sikertelensége sem vet véget. Előfordul, hogy a támadás katonai jellege szinte mellékes, és a hadjárat csak drámaibb, de semmivel sem fontosabb a többi hatásnál. Erről gyakran megfeledkezünk. Aztán meg könnyű a katonai hódítást a

fegyverek technikai fölényével magyarázni, s úgy véljük, ez a fölény a javuló teljesítmény előfeltétele. A következtetés néha indokolt, máskor viszont rácsáfolnak a tények. A technikai fölény gyakran nem a javuló teljesítmény oka, hanem következménye. Kolumbusz utazásai segítették elő a hajózási csillagászat fejlődését, nem pedig annak a korábbi fejlettsége tette lehetővé az utazásokat. Franciaország 1940-es német megszállását nem az ejtőernyősök és gépesített hadoszlopok hajtották végre elsősorban. A megszálló haderő nagyrészt gyalogsági csapatokból állt, a szállítás szekereken történt; ezt a sereget a franciák összeomlása szippantotta be az országba – mint ahogy később az angol és amerikai haderő előre megszabott cél nélkül került Olaszországba, pusztán mert szétesett az olasz front. A technikai fejlődés rendszerint csak az első győzelmek *után* indul be. A japánoknál, akik Dél-Kelet-Ázsiát a leghétköznapibb eszközökkel hódították meg, a technikai fejlődés el is maradt. A hadjáratok gyakran csak megpecsételik a vereséget, amely bekövetkezett, mielőtt a háború kitört volna. Néha az egyik fél kishitúsége többet nyom a latban, mint a másiknak az önbizalma.

Az első összecsapás Kelet és Nyugat közt talán magyarázatra szorul, de a többi már nem. Hisz minden ilyesféle hadmozdulat ellenállást vált ki előbb-utóbb. Az egyik civilizáció fölénye magában is ellenszenvet ébreszt, a faji megkülönböztetéstől vagy gazdasági elnyomástól függetlenül. Az indulatok nem is közvetlenül a kegyetlen zsarnok ellen irányulnak. Inkább a fennsőséges bánásmód váltja ki őket, akármilyen barátságos. Ráadásul éppen azokból tör ki először a düh, akik alacsonyabb rendűnek vallják és ezért gyűlölik magukat. Akiknek hazájában nem is volt erőszakos hódítás vagy elnyomás, hanem mindenki készségesen átvette az idegen civilizációt, azok néha vadabbul fordulnak a hódítók ellen, mint a birodalmi önkény ügynevezett áldozatai. De bárhogyan alakuljanak az események, végül kirobban a lázadás. Az elnyomottak eltanulják uraik ismereteit, ez idővel csökkenti technológiai hátrányukat. A birodalmi kultúrát részben elutasítják, ez megalapozza erkölcsi ellenállásukat. Felelevenítik saját régebbi (valós vagy képzelt) eredményeiket vagy hódításaikat, ez okot ad arra, hogy egyenrangúnak érezzék magukat. Tehát fel-lázadnak az ellen, hogy az egyik nép uralkodjon a másik fölött, amit ma „gyarmatosításnak” hívunk.

Akik az amerikai vagy orosz forradalmak hagyományain nevelkedtek, hisznek abban, hogy a lázadás erkölcsös, és az imperializmus gyűlöletes. Csakhogy be kell látnunk: ez az ellentét soha sem létezett. Ha az imperializmus végül mindig lázadáshoz vezet, a lázadás épp olyan szükségszerűen újabb imperializmus-hoz vezet. „Az egyik ember épp annyit ér, mint a másik”,

kiáltják a győztes lázadók, de azonnal hozzáteszik: „Sőt többet!” – és máris meghirdetik saját uralmukat egy másik csoport fölött. A Spanyolország ellen lázadó angolok habozás nélkül rákényszerítették a maguk uralmát Írországra. Az Anglia ellen lázadó amerikaiak nem bántak kesztyűs kézzel a mexikóiakkal. A jávaiak alighogy elnyerték függetlenségüket Hollandiától, hozzáláttak Szumátra elnyomásához és keleti hódításra törtek. Hogy is lehetne másképp? Az ellenállás – érzelmi, lélektani, katonai vagy gazdasági – erői, ha már diadalmaskodtak, többé nem ütköznek ellenállásba. Ösztönösen új ellenfelet keresnek, hogy létüket igazolják. A feltörekvő kisebb fiúk nem szívesen dugják hüvelyébe kardjukat, mert nincs többé viszály – ezt V. Henrik utódai a saját bőrükön tapasztalták. Újabb viszályt kerestek mindig is. Az uralom ellenállást teremt, az ellenállásból új uralom nő ki.

Úgy látszik, ez a hatalmas és nehézkes gépezet, Kelet és Nyugat váltakozó uralma feltartóztathatatlanul dübörög tovább, ha egyszer mozgásba lendült. Minden civilizáció hanyatlása kulturális vákuumot hoz létre, amelybe vetélytársa, a felemelkedő civilizáció benyomul. Mire ez a vérátömlesztés ellenállást vált ki, vagyis meghozza a felépülést, az új életerő forrása már hanyatlóban van és újabb vákuumot hoz létre valahol. Tehát a dugattyú súrlódva, szikrázva és nagy robajjal visszajut eredeti helyzetébe. Nagyjából így működik ez a kezdetleges és ügyetlen szivattyúnak is felfogható berendezés. Az idealista, amennyiben pontosnak tartja a leírást, a motort nem pusztán kezdetlegesnek, hanem rendkívül veszélyesnek is találhatja. Ha növekszik a sebessége és lendülete, a dugattyú működése mindannyiunkat elpusztíthat. Mivel a tudományos eredmények jelenlegi felhasználása nem sok jót ígér, az idealista látszólag joggal követeli, hogy állítsák le a motort, hadd éljen békében az emberiség. Talán az asszimiláció lehetőségében reménykedik. A társadalmaknak keveredniük kell és az ellentétes civilizációknak eggyé válniuk, mondhatja, mint előtte már annyian.

Akár megvalósítható ez az asszimilációs elképzelés, akár nem, sokan vonzónak találják, és tiszteletben kell tartanunk véleményüket. Ezeknek a soroknak az írója azonban a legkevésbé sem ért egyet velük. Hiszen a múltban az emberi fejlődés nagyrészt éppen annak a súrlódásnak volt köszönhető, amelyet a békeszerető idealista legszívesebben eltörölné. A találékonyabb legfényesebb szikráit a civilizációk összeütközése, meg az ellentétes eszmék összeecsapása csiholta. Ahol sikerült ezt a súrlódást hosszú ideig elkerülni, ott megrekedt a szellemi fejlődés; az elszigetelt társadalmakra jellemző ez a megkövültség. Primitív életkörülmények között talán vonzónak látszik a stabil társadalom. A civilizáció magas szintjén azonban nem is lehetséges, hiszen ha megáll

a fejlődés, az már a hanyatlás első jele. És ami nem fejlődik, az nem is tud fennmaradni.

De ha feltételezzük, hogy a konfliktus nem küszöbölhető ki és fontos célt szolgál, akkor is kívánatos lehet, hogy a valamelyest csökkentsük a várható összeütközés hatását. Korlátozhatjuk-e a konfliktus területét? Visszaszoríthatjuk-e bizonyos mértékig a szellem és kultúra körébe? Ilyesmire talán van mód. Csökkenthetjük a megrázkódtatást, ha gondoskodunk róla, hogy minél többen ismerjék a természetét. Kordában tarthatjuk a folyamatot, ha lelassítjuk és módosítjuk a hanyatlást. Ez azonban ismét attól függ, észrevesszük-e, amikor kezdődik a hanyatlás. Ha már beláttuk, hogy előbb-utóbb minden civilizáció hanyatlásnak indul, s ez alól nem kivétel a miénk sem, akkor föl tudjuk tenni a megfelelő kérdéseket. Honnan tudjuk, dekadens-e egy társadalom, a sajátunk vagy egy másik? Kevesen látják be, hogy a történettudomány éppolyan fontos lehet, mint a szerves kémiai kutatások. Mégis ez a helyzet, és civilizációk hanyatlására vonatkozó kutatási program legalább olyan értékes eredményeket hozna, mint amilyeneket az elektronikus részecskék életének mérésére vonatkozó kísérletektől várhatunk. Sok történész talán lényegtelen semmiségekre pazarolja az idejét, dehát sok természettudós is. Ez nem változtat a tényen, hogy a történettudomány fejlődése legalább olyan jelentős volt, mint bármilyen más kutatási területé. És még mindig juthatunk a maguk jogán is érdekes, a 20. századra nézve is tanulságos felfedezésekre.

Hasznos, ha a következő fejezetek tanulmányozása során az olvasó nem feledkezik meg a központi témáról. De a Kelet és Nyugat összehasonlításakor nem szabad a másik túlzásba esni. A türelmetlenek és szűklátókörűek a különbségeket hangsúlyozzák, és végül a keletieket vagy nyugatiakat – attól függően, hogy honnan nézik – már szinte nem is tartják embereknek, csak „sárgáknak”, vagy „idegen ördögöknek”. Az emberbarátok pedig figyelmen kívül hagyják a különbségeket: „Mindannyian emberek vagyunk – az emberek mindenütt egyformák” – jelentik ki. Egyik elmélet sem különösebben hasznos, és a két homlokegyenest ellenkező és egyaránt téves nézet hívei lényegében ugyanazt a hibát követik el: előítéllettel közelítenek egy témához, amelyről szinte semmit sem tudnak. A különbségek igenis léteznek, és fontos célt szolgálnak. Számba kell venni mindet, elemezni és összehasonlítani. Kétségtelenül hiba eltúlozni őket, de figyelmen kívül hagyni nyilvánvalóan még nagyobb.

Ha meg akarjuk érteni a kelet-nyugat viszonyának dinamikáját, feltehetőleg hasznos analógiát találhatunk rá a szűkebb, hazai társadalomban, amelyben a legtöbben élünk. Gépezet az is, amely hasonló célt szolgál, de máshonnan meríti erejét. Ez

olyasfajta energia, amelyet a vizesés fejleszt: potenciális energiáját a víz súlya és a szintkülönbség szabja meg, tényleges energiáját azoknak a csatornáknak a száma és mérete, amelyeken a vizet átengedik. Az analógia értelmében a magasan fekvő, kopár lejtők felelnek meg a társadalom nehézségekkel, szegénységgel és nélkülözéssel küszködő rétegeinek. A védett és termékeny lapályokra levezető vízmosások az egyéni és családi becsvágy előtt megnyíló utaknak. A víz a népesség, vagy legalábbis az a része, amelyik jobb környezetet keres. Leszállóban ez hajtja az értelem dimanóit, amíg el nem éri az összegyűjtésére rendelt szintet. Vagyis a társadalom potenciális energiáját a legtöbb és legkevesebb kiváltságot élvezők helyzetének különbsége adja. A rendelkezésre álló erő hasznosítása attól függ, hogy mennyi és milyen csatorna nyílik a becsvágy előtt. Ahol nincsenek csatornák, ott a társadalom nyugalomban van mindaddig, amíg a gátat le nem dönti egy erőszakos forradalom. Ahol kevés a csatorna, ott később dől le a gát, de végül enged a nyomásnak. Ahol a csatornákat gondosan kiigazítják, ott a viszonylag állandó rendszerben maximális energia fejlődik. De ahol túlságosan sok a szétszórt vízfolyás, és minden pálya nyitva áll mindenki előtt, ott a víz haszontalanul csordogál el a domboldalon, megkerüli a turbinákat, és a társadalom elveszíti dinamizmusát. A legtöbb energia abban a társadalomban fejlődik, amelyekben a legmeredekebbek a lépcsőfokok, és a legnagyobb erőfeszítéssel a legmagasabbra lehet jutni a ranglétrán. Abban pedig nem termelődik semmiféle energia, amelyekben mindenki azonos szintről indul és ott is marad.

Ez tehát a dinamikus és a statikus társadalom képe. Az energiát a mozgás fejleszti. Ugyanez a helyzet a Kelettel és Nyugattal, csak nagyobb arányokban. Itt is a hanyatlás és terjeszkedés fejlesztette mozgás hajtja a haladás gépezetét. De feltehetőleg itt is van optimális tömeg és sebesség. Ha túl kevés a mozgás, a gondolkodás ellustul. Ha túl heves, esetleg kárt tesz a gép eredményes működéséhez szükséges két henger közül az egyikben. Ha még hevesebb, az egész berendezést lerombolhatja. Tehát jogos a következtetés, hogy a Kelet-Nyugat viszonyának dinamikáját érdemes világszinten tanulmányoznunk. A kutatásnak nem járhat a végére egy szerény kötet. Egyelőre talán elég annyit mondanunk, hogy a munka legalább elkezdődött.

1

AZ ŐSI KELET

VALAMIKOR MINDEN TÖRTÉNELEMKÖNYV az *Iliász* első soraival kezdődött:

„Haragot, istennő zengd Péleidész Akhilleuszét,
vészeszt, mely sokezer kínt szerzett minden akhájnak,
mert sok hősnek erős lelkét Hádészra vetette,
míg őket magukat zsákmányul a dögmadaraknak
és a kutyáknak dobta. Betelt vele Zeusz akaratja,
attól kezdve, hogy egyszer szétváltak civakodva
Átreidész, serege s a fényes Akhilleusz.
És melyik égilakó uszította viszályra a kettőt?”²

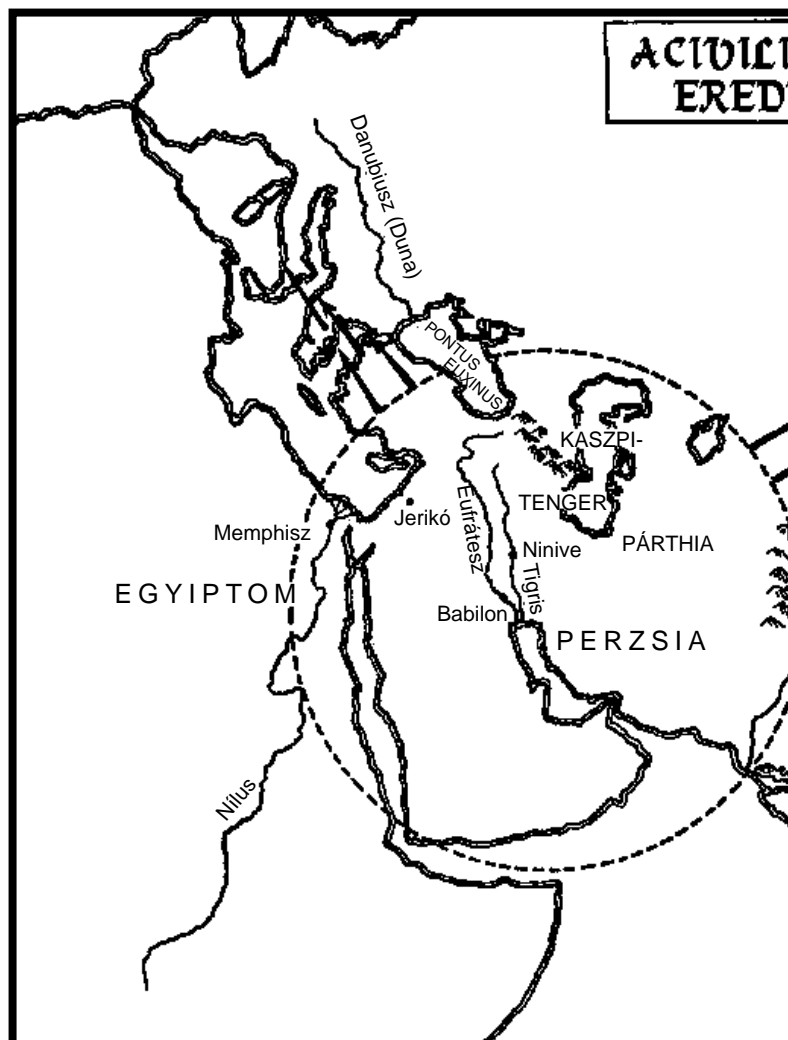
Íme egy nagy történet kitűnő kezdete. Miről is szól a történet? Agamemnón és Akhilleusz civakodását beszéli el, Apollón közbenjárásával kezdődik és Hektór temetésével végződik. Homéroszt, mint sok későbbi szerzőt, jobban érdekli a versengés az egyik oldalon, mint a konfliktus egésze. De az *Iliász*, amely már civilizálódott népekkel foglalkozik, sokat elárul egy korábbi időszakról is. Először is föl kell tennünk a kérdést, hol volt a civilizáció bölcsője. És bár arról még folyik a vita, hogy Mezopotámiában vagy Egyiptomban, abban a legtöbben egyetértenek, hogy a kettő közül valamelyikben. Az első babiloni dinasztia alapításának idejét a tudósok némi bizonytalansággal Kr. e. 2169-re teszik. Az egyiptomi Óbirodalom keletkezésének valószínű időpontja Kr. e. 3000, de mindkettőt megelőzte a sumér és akkád civilizáció, amelyekből kinőttek. Ha a világ civilizációjának csak egy bölcsője volt, az a jelek szerint valahol Babilon és Memphisz közt lehetett. Az indiai és kínai civilizáció feltehetőleg valamivel később alakult ki, akár volt előzménye, akár nem. Az Indus-völgyben körülbelül Kr.e. 3000-től voltak városok (Harappá és Mohendzsó-dáró), és a kínai Sang-dinasztia Kr. e. 1450 körül már jóval korábban civilizálódott népek fölött uralkodott. A rendelkezésünkre álló bizonyítékok szerint a civilizáció a Közép-Keleten kezdődött, és hamarosan megjelent Indiában és Kínában is.

De mit is értünk civilizáción? Szó szerint a városban élés művészetét. Ám ennek a történelmi előzményeként a korábbi pásztorkodó életmód mellett kialakul a mezőgazdaság. Eke nélkül, helyhez kötött földművelés nélkül nincs lehetőség a városok

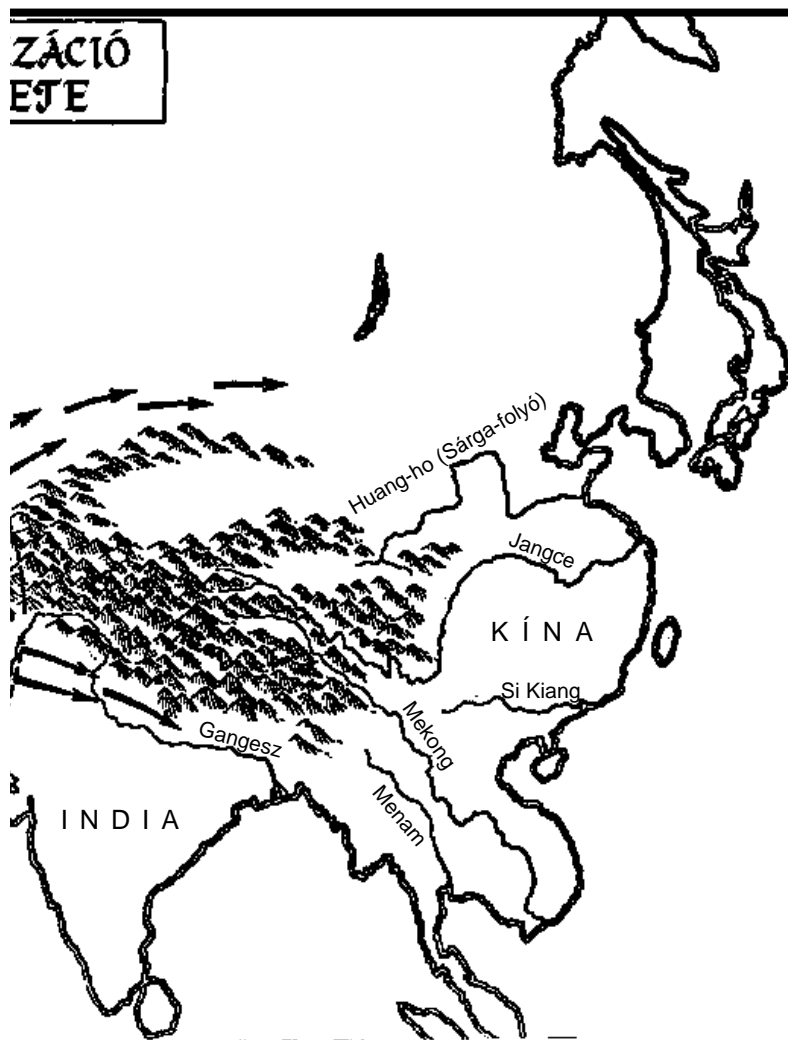
– következésképp a civilizációk – kialakulására. Akár Egyiptomban, akár Mezopotámiában, Szíriában vagy a moábiták földjén termeltek először árpát, biztos, hogy akik rájöttek a nyitjára, azoknak megváltozott az életük. A mezőgazdaságban nélkülözhetetlen falvak városokká fejlődtek. A mezőgazdasággal együtt járt az istenimádat, amely nélkül nem ért volna be a termés, később pedig az isteni királyság, amely egész folyóvölgyeket egyesített. Az ősi monarchiák uralma alatt fejlődésnek indult az öntözés, építészet és fémmegmunkálás. A suméreknek már volt írásuk és a hatvanas számon alapuló számrendszerük. Innen ered a kör 360 foka és az óra hatvan perce. Lehetséges, hogy az ő találmányuk a kerék és a harci szekér is, mert igen korán használták már mindkettőt. Az egyiptomiak Kr. e. 3500-ra meglehetősen pontos naptárt készítettek 365 napos évvel. Kr. e. 2500-ban már voltak tengerjáró vitorlásaik és 1500-ra napórájuk. A piramisok építésével lenyűgöző matematikai és műszaki ismeretekről tettek bizonyosságot. Mindez jóval megelőzte az európai civilizáció első csiráit is. A haladás úttörői mind többé-kevésbé keletiek voltak, és mindegyikük civilizációja az egyeduralom intézményén alapult. A vallás, az állambiztonság, rend és az igazság ura egyaránt a többé-kevésbé isteni király volt.

Babilon felemelkedésének kezdetét Kr. e. 2200-re tehetjük, amikor Ur városát leigázták az amoriták. A babiloni királyok alatt – akiknek sorában a hatodik, Hammurapi volt a legnagyobb – Babilon nagy hírnévre tett szert törvényhozásával, építészetével, gazdagságával, fémmegmunkálásával és szöveteivel. A vas felhasználását a jelek szerint a kis-ázsiai hettitáktól vették át, akik valószínűleg Armeniából szereztek be az ércet. A hettitáktól tanulták a lótarast és kocsikészítést is. A ránk maradt hettita írásos emlékek közt az egyik legfontosabb egy kb. Kr. e. 1360-ból származó értekezés a lótarasról. A némi indiai hatásról árulkodó munka szerzője hathónapos tenyésztési időszakot ír le. A leggyorsabb lovak kiválasztásával kezdi, azután ismerteti etetésüket és itatásukat, idomításukat lépésben haladásra, kocogásra és ügetésre, meg a többi napi tennivalót is részletesen. Lehet, hogy a lovakat maguk a kassúk hozták Mítanniból. Hammurapi idején még alig voltak ismertek, 1750 után azonban annyira megnőtt a számuk, hogy jutott belőlük még egyiptomi exportra is. De még mindig olyan sokat értek, hogy királyokhoz méltó ajándéknak számítottak. Csak diadalszekerek és harci szekerek húzására használták őket. A vas és a lovasszekér Babilonból áterjedt a szomszédos területekre, Egyiptomba és az Égei-tenger vidékére. Arról mindent megtudunk az *Iliászból*, hogy a szekeret milyen célokra használták, és kétségtelenül hasonló volt a helyzet Egyiptomban, Indiában, Tibetben, Kínában és Európában is.

Amikor Babilon és Egyiptom még a civilizáció ikerközpontja volt, de fejlődésük már megrekedt és hanyatlásnak indult, egyikben a kassú uralkodók, a másikban III. Ramszesz uralma alatt, akkor szenvedett Trója vereséget a görögök ellen. Ez Kr. e. 1250 körül történhetett – a modern régészeti kutatások szerint tehát, mint annyi más esetben, most is Hérodotosznak lehetett igaza. A Kr. e. 850 táján keletkezett *Iliász* és *Odüsszeia* nem saját korának eseményeit örökíti meg, hanem a szójhagyományt. De színesen ábrázol egy kis-ázsiai görög inváziót, amely kétségtelenül megtörtént. A spártai Agamemnón és Menelaosz vezetésével az akhájok a Hellészpontosz bejáratánál ütöttek tábor. Trója bukása csak előhírnöke volt a teljes partvidék meghódításának Phoini-

kiától Milétozig. Görögország ázsiai részének ión városai a jelek szerint már a ión betörés előtt is álltak, és korábbi lakosaik száműzetésbe mentek vagy beolvadtak. A jelek szerint valamikor Kr. e. 776 előtt igázták le őket a görögök. A parti települések mögött, a szárazföld belsejében terült el Szardeisz lüdi királysága, mely talán egy korábbi nyugatról érkező népvándorlás eredményeként jött létre és Kr. e. 700-tól félelmetes hatalommá nőtte ki magát. A Halüsz-folyótól nyugatra letelepült népek a jelek szerint mind rokonságban álltak; a folyón túl – a hettitáktól eltekintve – inkább ázsiai eredetű, nem pedig sémita jellegű népek voltak. A bevándorló európai törzsek eljutottak egészen a Fekete-tengerig; útjuk legtávolabbi szakaszát örökíti meg az *Argonauták* legendája.

Ezeket a Halüztől nyugatra fekvő területeket végül magába olvasztotta a lüdiai királyság Kroiszosz uralkodása alatt.

Kis-Ázsia akháj lerochanása a kelet-nyugati mozgás korai szakaszát jelentette. Vajon ezzel kezdődött az egész? Vagy az akhájok csak válaszoltak egy korábbi invázióra, amely először juttatta el a civilizációt az Égei-tenger vidékére? Ez valószínűnek látszik, de nem könnyű rekonstruálni a valódi eseményeket. Az mindenestre biztos, hogy 1250-re megkezdődött az ingamozgás, beindult a Kelet-Nyugat motorja. A kezdettől fogva igen bonyolult folyamatban mindkét tábor az uralomért küzdött. Az összeütközések legfőbb színtere évszázadokon át Kis-Ázsia volt. Ezen a tájon érzékelhető leginkább a kelet-nyugati ellentét az építészet-

ben. Itt egy görög oszlop, ott egy török bástya, itt egy templom, ott egy mecset, Perzsia és Makedónia, a római és az iszlám kultúra egymásra rétegződő emlékei. Az ázsiai invázió lendülete kifulladásig Kroszosz idejére, akinek legendája és pénzügyi újításai a bőség társadalmára vallanak, olyan civilizációra, amely a kaland helyett beírta a kényelemmel. Ázsia viszont erőt gyűjtött. Elsőnek az uralom kérdése merült fel, mint mindig. A különböző faji csoportok között melyik ragadja majd kezébe az irányítást? Melyik vezeti majd az ázsiai visszavágást az európai támadásra? Egy ideig versengés folyt, próbálgatták az erejüket, azután a médek és a perzsák kerültek fölé, ők álltak a Kelet élére. Tehát Agamemnón és Akhilleusz története után eljutottunk Kürosz és

Dareiosz történetéhez. De még nem tudjuk, hogyan tettek szert a vezető szerepre, és ez miféle keletről nyugatra tartó népvándorlás előjátéka volt.

Kr. e. 1200 körül ért véget a bronzkorszak, és vele az ősi babiloni birodalom. 1600-ban az indoeurópai támadók bevették Babilont, és ez lett a hettita birodalom központja. Hiába harcoltak a hettiták vas fegyverekkel, Egyiptomban kudarcot vallottak, s nem tudtak ellenállni az asszírok hadiszekereinek sem, akik leigázták őket. Új fővárost alapítottak Ninivénél, és 668–625-ig meghódították Egyiptomot. Ninive 612-ben egy új népcsoport, a kaldeusok kezére jutott, és ez Babilonia újabb felvirágzásához vezetett. Végül a kaldeusokat leigázták a médek és a perzsák Nagy Kürosz uralkodása alatt Kr. e. 550–530-ig. A médek 549-ben elfogadták uralkodójuknak a perzsa Küroszt, aki saját bevallása szerint „harc nélkül” vette be Babilont. Erről az 539-ben történt eseményről számol be Dániel próféta. Belszár babiloni király lakomát rendezett ezer főemberének, azok feleségeinek és ágyasainak. Ekkor jelent meg a falon a titokzatos írás, amelyet Dániel így értelmez: „MENE – számba vette Isten a te országlásodat és véget vet annak; TEKEL – megmértéttél a mérlegen és híjjával találtattál; PERESZ – elosztatott a te országod és adatott a médeknek és perzsáknak... Ugyanazon az éjszakán megöleték Belszár, a kaldeusok királya. És a méd Dárius foglalta el az országot mintegy hatvankét esztendőskorában.”³ Valójában Kürosz hódította meg ilyen könnyűszerrel Babilont, és Belszár bukása feltehetőleg udvari cselszövés következménye volt, amelybe alighanem belekeveredett Dániel is. Kürosz azonban előzékenyen bánt a trónfosztott királlyal, és amikor foglya (538-ban) meghalt, mélyen meggyászolta. Most, hogy már legyőzte Kroiszoszt, elfoglalta Lüdiát, bevette Szardeiszt és meghódította egész Kis-Ázsiát, Kürosz birodalma keleti határát igyekezett megerősíteni a közép-ázsiai nomádok ellen. Amikor egy csatában elesett, fia, Kambüszész követte a trónon 530-ban. Ő indította meg az egyiptomi hadjáratot, melyet még Kürosz tervezett. Az egyiptomiak vereséget szenvedtek, Memphisz elesett és Kambüszész lett az új fáraó. Rövidesen bekövetkezett halálát polgárháborús időszak követte, majd Hüsztaszpész párthus szatrapa fia, Dareiosz került a trónra. Az ő uralkodása alatt jött létre az a perzsa birodalom, amely kétszáz évig fennmaradt, és alighanem az akkor ismert teljes világot magába olvasztotta. Kelet és Nyugat kapcsolatának történetében a perzsák döntő szerepet játszanak. Sikertelen egyetlen politikai szervezetté olvasztaniuk hármát a négy nagy keleti civilizáció – Mezopotámia, Egyiptom, India és Kína – közül. Szinte felfoghatatlanok ennek a teljesítménynek

már az arányai is, pedig ha nem ismerjük Perzsiát, érthetetlenek maradnak a további fejlemények.

A perzsa történelem nagy királya Dareiosz volt, de az ő útját Kürosz egyengette, aki megszerezte Kis-Ázsiát és meghódította Lüdiát meg a tengerparti ión városokat. Valószínűleg Kr. e. 700-ban jutott a legmesszebb a nyugatról betörő invázió, amelyre korai utalást találunk a Thesszáliából Kolchiszba tartó Iaszón történetében. De hatására megindult az előrenyomulás az ellenkező irányból, röviddel azután, hogy a keletre tartó mozgás lendülete kifulladt. Kürosz idejére már megtörtént a fordulat. Ő nem volt könnyörtelen hódító, és mint Ghirshman mondja: „Kevés király emlékéét övezték olyan dicsfényel, mint Küroszét”⁴, de felismerte, milyen előnyökkel járhat birodalmára nézve a keletnyugati kereskedelem. Ezt a politikát Dareiosz teljesítette ki. Ő foglalta össze és összegezte az ősi kelet minden vívmányát. Ő egyesítette szinte az egész civilizált világot egyetlen központi kormányzat alatt. Mint látni fogjuk, Dareiosz rendkívül fontos szerepet játszott a világtörténelemben.

2

DAREIOSZ, A KIRÁLY

„Dareiosz, a király mondja: Ahuramazdá kegyelméből ezek azok az országok, amelyeket Perzsián kívül megszereztem, és amelyek fölött uralkodom, és akik adókat hoznak nekem, és akik azt, amit parancsolok nekik, figyelembe veszik, és akik döntéseimet (tisztelőben) tartják: a médek, Elám, Párthia, Areia, a baktriaiak, Szogdiána, Horezm, Drangiané, Arakhószia, Szattagüdia, Gandhára, Szind, a haoma-tisztelő szkíták, a csúcsos süvegű szkíták, Babilónia, Asszíria, Arábia, Egyiptom, Armenia, Kappadókia, Szardeisz, Iónia, a szkíták, akik a sós víz túlsó partján élnek, Szkudra, Karsza, Dareiosz, a király mondja... a rosszat, amit cselekedtek, (jó)ra (váltottattam), a vidékek, amelyek egymás közt... és egymást öldökölték, ezek... Ahuramazdá kegyelméből egymást már nem öldökölik, és mindegyiket a saját helyére telepítettem, és döntéseimet ők figyelembe veszik, hogy a hatalmas ne verje és ne fossza ki a szegényt...”⁵

Ez a felirat, amely a mai napig fennmaradt egy Szúszában talált kőtáblán, pontos képet ad a perzsa birodalom kiterjedéséről. Dareiosz birodalma Thrákiától az Indusig, a Kaukázustól az Indiai-óceánig terjedt. Eltelt néhány év, mire megszilárdította

uralmát, melyet aztán fenntartani sem volt könnyű, ám ez nem változtat a tényen, hogy az ő törvényei biztosították a viszonylagos rendet. A birodalom nagyrészét fegyverrel szerezte, de a Kürosztól tanult kegyességgel uralkodott rajta. Nem akarta az egységet egyöntetűséggé formálni. Mindegyik terület megtarthatta saját nyelvét és vallását, és akit Szúszában királynak neveztek, azt Egyiptomban fáraóként ismerték. A nagylelkű Kürosz alatt (Kr. e. 559–530) ezt a decentralizációs politikát túlzásba vitték, így utódainak előről kellett kezdeniük a hódítást. Dareiosz (Kr. e. 552–486) ebből okulva sokkal erősebb szervezetet hozott létre. Hús egységre osztotta a birodalmat, mindegyiknek az élén a perzsa nemességből választott kormányzó, vagyis szatrapa állt. Mindegyik szatrapa mellett volt egy katonai parancsnok, egy főtitkár és egy fő adószedő, akik közvetlenül a királynak tartoztak felelősséggel. A nagyobb biztonság kedvéért voltak utazó felügyelők is, akik bármikor beállíthattak és elkérhették a számlákat betekintésre. A jelentős adóbevételek fedezték Dareiosz udvartartásának és hivatalnokseregének meg királyi testőrségének – a Tízezer Halhatatlannak – fenntartását, az építkezéseket és a tartományi helyőrségek költségeit. Uralkodása minden jel szerint igen eredményes volt.

A Perzsa Birodalom újszerű eleme, hogy földrajzilag nem egységes. A perzsa civilizáció alapjául szolgáló kultúrák mind egyetlen folyórendszer vidékén: a Nílus, az Eufrátesz, a Tigris és az Indus mentén jöttek létre. Ezzel egyidejűleg a Sárga-folyó, a Jangce, a Menam és a Mekong partjain is kialakultak egymással összefüggő civilizációk. A kultúra kialakulása szoros kapcsolatban állt a folyó hosszával.⁶

„A folyók, amelyek nemcsak a vizet juttatták el a tengerhez, hanem az embereket, árucikkeket és gondolatokat is, csak akkor hozhatták létre alsó szakaszukon a megfelelő koncentrációt és versengést, ha elég nagyok voltak. Még a legfejletlenebb kultúra is olyan bonyolult, hogy nem teremthetik meg kis csoportok, csak viszonylag nagyok: emberek ezrei vagy milliói. Megítélhetjük, milyen óriási a feladatuk, ha csak egyetlen tényezőre, a nyelvre gondolunk, amely roppant számú hihetetlenül bonyolult, névtelen, tudattalan erjedés nyomán alakult ki.”⁷

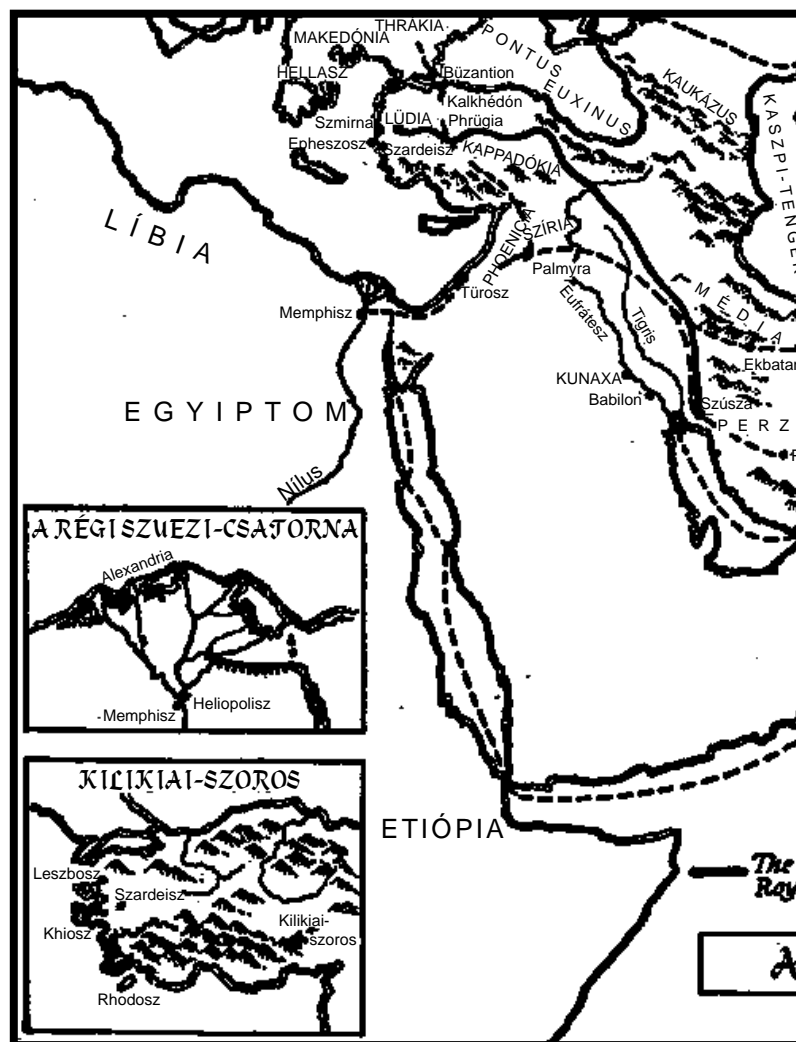
A kevésbé civilizált vidékeken gyakran nem volt elég hosszú a fő folyó. Dareiosz megkísérelte egyetlen birodalommá olvasztani a Tigris, az Eufrátesz, a Nílus és az Indus folyóvölgyét, sőt, esetleg még a Gangesz, a Duna és a Dnyeper völgyét is. Először is közlekedési hálózatot kellett kialakítania a folyók között. Erre két lehetőség kínálkozott: vagy utakat épít vagy hajókat. De

végeredményben mindkettőre szükség volt, és az előbbiekre gyors lovak kellettek, az utóbbiakra bőséges rakterület. Csak-hogy az eredetileg szolgálati célokra épült – a parancsvivő futároknak, a határra küldött erősítésnek szánt – utakat, egyre gyakrabban veszik igénybe a kereskedők. Nem is lehet másként, hiszen a csapatok a kereskedőkhöz juttatják el a zsákmányt és tőle vásárolják készleteiket. A hadihajóknak szánt kikötőkben rövidesen kereskedelmi hajók is horgonyoznak. Hiszen a kereskedőtől vásárolja a tengernagy a faanyagot, meg a kötélzetet. A kereskedelem nem Dareiosz korában alakult ki, létezett korábban is, de az ő uralkodása idején és törvényeinek védelmében jött létre a világ első nagy, egységes kereskedelmi útja. Hérodotosz az Ősi Királyi Útnak nevezi, és azt mondja róla, hogy Szuszából az Eufráteszen át a Kilikiai-szorosig, és onnan Kis-Ázsián át Szardeiszig és Epheszozsig vezetett. A másik, északi útvonal pedig a Tay Cela (a nagy sós tó, a mai Tuz-tó) túlsó oldalán a Fekete-tengertől délre, a Halüsz-folyó medencéjén át és tovább a Boszporuszhoz és Szmírnába. Ellenkező irányban ott volt az út Ekbatan, Herát és India felé, és onnan tovább Herátból Baktriába, Jarkandba és Kínába.

„Erről az útról pedig ezt mondhatjuk: egész hosszában királyi őrállomások és csinos fogadók szegélyezik, és mindenhol biztonságos, lakott helyeken vezet keresztül. A Lüdiát és Phrügiát átszelő szakaszon húsz állomás van, mindegyik kilencvennégy és fél paraszanga. Phrügia után az út a Halüsz folyóig vezet, a folyón csak az kelhet át, aki keresztülmegy egy erődítménnyel övezett őrállomáson. A folyón átkelve Kappadókiába érünk, ahol a száznégy paraszanga hosszú útszakaszon huszonnyolc állomáson haladunk át. Kilikai-szoroson két vámkapun és két erődítménnyel vizet keresztül az utunk...”⁸

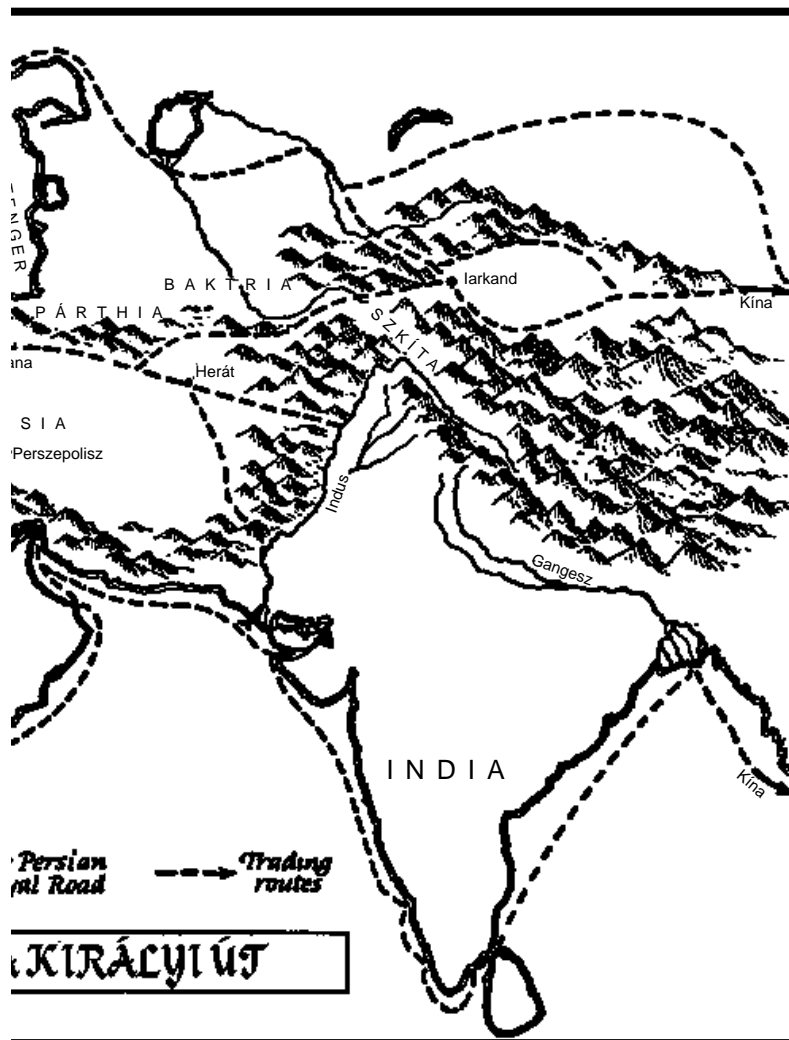
Hérodotosz a továbbiakban beszámol a három hónapos útról a tengerparttól Memnon palotájáig, 111 postakocsi állomást számol meg Szardeisztól Szuszáig, s felsorolja a kompokat és kapukat. A távolságot, amelyet a kereskedők kilencven nap alatt tettek meg, a király futárai váltott lovakon egy hét alatt megjárták. Az út nem egyszerű ösvény volt; olyan jól elegyengették és kikövezték, hogy egyes részei a mai napig fennmaradtak. A bonyolult és költséges létesítmény jó szervezőmunkát igényelt: fel kellett mérni és feltérképezni a terepet, megtervezni és megépíteni az utat, gondoskodni a rendfenntartókról és a személyzetről, a karbantartásról és az őrizetről. Dareiosznak gondja volt egy másik útvonalra is tengeren, csatornán és folyón, rakpartokkal és szervezett kikötőkkel. Ezen kívül befejezte a hajózható csatornát

a Nílus és a Vörös-tenger közt; a munkát Neko egyiptomi fáraó kezdte meg, de amikor már 120 000 ember életébe került, befejezetlenül hagyta. „Ázsia legnagyobb részét Dareiosz idejében fedezték fel” – állapítja meg Hérodotosz, és beszámol a felfedező útról az Indosz nevű folyamtól Egyiptomig. „Ez után a körülhajózás után Dareiosz meghódította az indeket, s maga is ezen a tengeren ment oda.”⁹

Dehát miért kellett *meghódítania* az indiaiakat? Nem tudott volna békésen kereskedni velük? A birodalmi terjeszkedés története során minduntalan fölmerül ez a kérdés, és rendszerint a nagyravágyásban keresik rá a választ. Holott a magyarázat a kereskedelmi út jellegéből adódik. Nem lehet elvárni az uralkodótól,

aki vállalta költségeket – a hullámtörő gátakét és révkalauzokét vagy a vízátervező csatornákat és rendfenntartókat –, hogy a végállomást egy másik hatalom birtokában hagyja. Ezzel csökkentené a vállalkozás értékét. Miért húzna hasznot egy idegen hatalom abból a kereskedeleméből, amelynek felvirágoztatásáért semmit sem tett? Milyen jogon szedhetne vámot, ha egyszer nem nyújt semmiféle szolgáltatást? És mindettől eltekintve, vajon használnának-e a kereskedők egy olyan utat, amelynek biztonságát egy ponton túl senki sem szavatolja? Hasonló eredményre vezetnek a tisztán gyakorlati megfontolások is. Hiszen ha az út túlsó végén nincsenek megbízható árukészletek, nem fizetődik ki az út visszafelé. És a raktárak? Ideális esetben előre össze kell

szedni és megőrizni az árut, mellyel a hajó vagy karaván majd visszatér. Fontos, hogy a kihelyezett ügynök zavartalanul végezhesse a felvásárlást és a szállítók távozása után az értékesítést. Hitelfelvételi lehetőségekre és kölcsönjegyzőkre van szükség, ehhez pedig a kereskedelmi törvények áttekinthető rendszerére. Mindez bizonyos politikai ellenőrzést jelent. Amint az indiaiakat leigázta, Dareiosznak módjában állt, hogy kihasználja a kereskedelmi utat, amely lényegében az övé volt. És amint a jón városokat leigázta, biztonságban érezhette magát az út másik végén is. „Dareiosz igazi kereskedő volt” – állította a perzsa mondás.

A forgalmas kereskedelmi út jóvoltából Dareiosznak rendelkezésére állt saját birodalmának minden műszaki tudása. Ő maga „Akhaimenida, perzsa, perzsa fia”¹⁰, árja származású árja, így elsősorban saját fajtája hagyományaiból meríthetett. Sírfeliratát Sztrabón így örökíti meg: „A barátaim barátja voltam. Én lettem a legjobb lovas, a legügyesebb íjász és a vadászok fejedelme. Mindent meg tudtam tenni, képes voltam megtenni.”¹¹ Mindez szentigaz volt; érdemes minden szóra súlyt helyezni. Elsősorban barátai barátja volt. Mindig kiállt főrangú társai és tisztjei mellett, gondoskodott katonáiról és megvédte szövetségeseit. Nem emelte magát olyan magas piedesztálra, ahová már nem ér föl a barátság. Nem volt földön járó isten vagy pompás köntösű bálvány, hanem igazi katona, aki alárendeltjeitől engedelmességet követel. Tekintélyét elsősorban és legfőképpen katonai hírnevének köszönhette. Ő lett a legjobb lovas, a legügyesebb íjász. Hogyan? Úgy, hogy a Tízezer Halhatatlan, az udvari testőrcsapat parancsnoka lett, hisz ez volt a rangja mielőtt trónra került. Ami a lovaglótudományát illeti, ennek köszönhette a trónját. A korábbi uralomnak véget vető hét összeesküvő közül az nyerhette el a királyságot, akinek a lova másnap elsőnek nyerít föl napfelkelte után. Dareiosz lovásza segítségével gondoskodott arról, hogy ő legyen a győztes, és később emlékművet állított, mely a lovat ábrázolta és a lovászt is megnevezte. Pegazus mellett ez a történelem egyik leghíresebb lova, és fontos tény az is, hogy nem befogták, hanem megülték. Ez már a lovasok versenye volt, nem a kocsihajtóké. Dareiosz korában a perzsa urak már sose mutatkoztak gyalogszerrel.

Azt, hogy kitűnő lovas volt, perzsa örökségének köszönhette a király, de a lovassági hagyomány megteremtésében szerepe volt a birodalom más részeinek is. Az állatok idomítása először a Kaszpi-tengertől keletre lévő sztyeppevidéken történt. A lovak Kr. e. 2000 táján jelentek meg, és eleinte harci szekerekbe fogták be őket, ahogy az *Iliászban* olvasható. „Lovasság nem volt a hadseregben, amíg Szín-ahhé-eriba Kr. e. 800-ban nem ültette lóra az íjászokat az asszír hadseregben; a lovakat gyalogosok

vezették.”¹² A perzsák, akik a lovasság hagyományát az asszíroktól vették át, nagy becsben tartották a lovakat, különösen a fehér paripákat: ilyeneket áldoztak fel Kürosz sírjánál. De a lüdiaiak is lovasok voltak, még hozzá sokkal rátermettebbek a görögöknél. Ezt bizonyítja Hérodotosz története Kroiszosz királyról, aki azt tervezte, hogy hajókat építtet – de letett róla, amikor figyelmeztették, hogy alattvalói olyan hátrányos helyzetben lennének a tengeren, mint görög ellenfeleik lóháton. Bár utalás már a lovaglásra, ez nem bizonyítja, hogy a harci szekér elavult. Épp ellenkezőleg, híres hengerpecsétjén Dareiosz harci szekéren látható, amint sikeresen leterít egy oroszlánt. De az kétségtelen, hogy már hátsónak is megfelelő méretű lovakat tenyésztettek. És ez a tény fontos szerepet játszott a perzsa hadviselésben, továbbá a birodalmat egyesítő közlekedési hálózatban.

Egyéb eljárások más vidékekről származtak. A súlyok, mértekegységek és üzleti módszerek az ősi Babilonból. A törvényeszméje Hammurapi ősi törvénytárából nőtt ki. Az általánosan használt nyelv, az arámi Damaszkusz környékéről származott. A kőfaragás művészete Szardeisz közvetítésével Ióniából, a téglavetése Babilonból, a domborműfaragása az asszíroktól. A hettitáktól eredt a pénzverés mestersége és a vas megmunkálása. Lüdiából Kroiszosz találmánya, az arany és ezüst valutájú pénzrendszer, amely maga is jelentős mértékben hozzájárult a kereskedelem fejlődéséhez. Az ősi Mezopotámiából eredt a bankrendszer gyakorlata a letétekkel, kölcsönökkel és kamatlábakkal. Egyiptomból a papíruszra írás, számos csillagászati felfedezés és a napóra használata. A föníciaiaktól az ábécé. A kereskedelem pedig, melynek révén a perzsák kapcsolatba kerültek az indiaiakkal, közvetve kiterjedt a Gangesz völgyére és végső soron Kínára is. Amit Dareiosz mondott magáról – „Mindent meg tudtam tenni, képes voltam megtenni” – nagyjából igaz volt. Utána pedig még évszázadokig nem akad senki, aki nála többre képes. Hiszen a görögök és rómaiak műszaki eljárásai semmivel sem voltak fejlettebbek a perzsáknál, amint a technológia történetének modern kutatói hangsúlyozzák. „A klasszikus kultúrák beköszöntével a technológiai ismeretek görbéje inkább lefelé hajlik, nem hogy fölfelne.”¹³ A perzsák öröksége volt a modern történelem kezdetei előtt rendelkezésre álló technikai ismeretek teljes tárháza. Ezek az ismeretek igen kevés kivétellel mind keletről származtak.

Dareiosz, aki felügyelete alatt tartotta a világ legfőbb kereskedelmi útját, érthető módon ki akarta terjeszteni uralmát mindkét irányban. Indiai hadműveletei alighanem kiterjedtek a Peshawar területig, és serege kétségtelenül eljutott az Indusig. Nyugaton először Szkítia felé fordult a figyelme, amelyet ma Dél-Orosz-

országnak mondanánk. A jelek szerint ez volt a görögök elleni hadjárat nyitánya, és ebből a szempontból részben sikeresnek bizonyult. Thrákia és Makedónia elfoglalása hasznos támaszpontot nyújtott a további előrenyomuláshoz. A szkíták ellen azonban nem sok sikert hozott, mert Dareiosz nem tudta sem legyőzni, sem harcra bírni őket. Nem bocsátkoztak harcba és nem adták meg magukat, hiszen végeláthatatlan területek álltak a rendelkezésükre, amelyekre visszavonulhattak, és nem voltak városaik, amelyeket minden áron meg akartak volna védeni. Dareiosz reményei épp úgy meghiúsultak, mint később Napóleon vagy Hitler tervei. Viszont a hadjárat kiváló alkalmat nyújtott görög ellenfeleinek, hogy megtámadják Hellészpontoszt, elvágják az összeköttetést és megakadályozzák a sereg visszatérését Perzsiába. Csakhogy a görögökből hiányzott a szükséges összetartás. Némelyik jón Dareioszt támogatta, az athéni demokraták Hippiasz vezetésével a megbékülés hívei voltak. Semmi sem történt, csak amikor Dareiosz már kivágta magát. Akkor és csak akkor látták elérkezettnek az időt a ión városok. Ezt a pillanatot választották ki a lázadásra Perzsia ellen. A tengeren túli görögök segítséget nyújtottak nekik, de hiába. A felkelés elbukott, és a „Ión Szövetség” városait elfoglalták a perzsák. Bizáncot és Kalkhédont lerombolták, Milétosz népességét áttelepítették Perzsiába. Khiósz és Lesbosz elesett, s folytak az előkészületek Görögország megtámadására. A görögökben Dareiosz megérezte a terveinek ellenszegülő idegeneket. Nem ő volt az első perzsa király, aki ellenszenvvel nézte őket. Hérodotosz szerint Kürosz egyszer azt mondta: „Sose féltém az olyan emberektől, akik a város közepén elkülönítenek egy helyet, ahol egybegyűlnek és eskü alatt hazudoznak egymásnak.” Érthető felfogás, ám ezen a ponton föl kell tennünk a kérdést: miféle emberek voltak a görögök valójában.

3

TRÓJA MESÉJE

„Még nem volt minden csillagnak híre az égen, még maga a Danaok szent nemzete sem vala névről ismeretes; csak az Apidanoszbeli Arkaszok életek, Arkaszok, akik a monda szerint a Holdat előzték meg, hegyeikben makkot evén: az utóbbi Pelaszgisz sem vala méglen a Deukalidák birodalma, mikor már a televény és barna Egyiptom, az ősfiai első anyja gyanánt vala ismeretes mindenhol a földön...”¹⁴

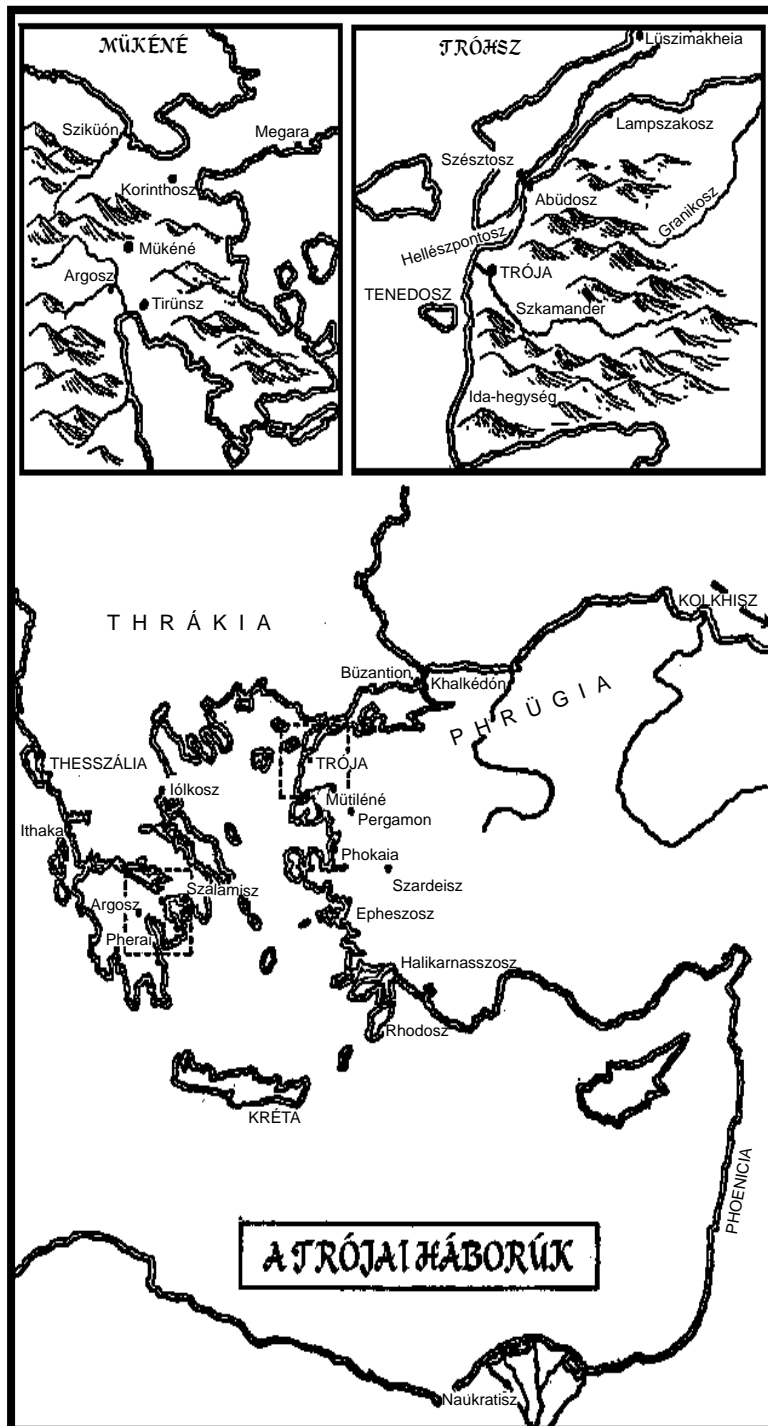
Apollóniosz Rhodiosz ezzel a leírással nem könnyíti meg a mai olvasó dolgát. Igen nehéz behatárolni, pontosan melyik korszakról beszél. Sokkal biztosabban tájékozódunk Hésziodosz vagy Homérosz időrendjében; valójában Homérosztól származnak legkorábbi ismereteink a klasszikus történelemtől. Az *Iliász* a kis-ázsiai hadjárat egy részéről számol be, annak az előrenyomulásnak a korai szakaszáról, melynek során a görögök birtokba vették az ottani partszakaszt. Trójai ellenfeleik a közhiedelem szerint egy frígiai törzshöz tartoztak, amely kulturális értelemben különbözött a hellénektől, de fajilag közel állt hozzájuk. Ha mégis volt különbség a szemben álló felek közt, legalább ekkora volt a behatoló szövetségesek között. „Még maga a Danaok szent nemzete sem vala névről ismeretes” mondja Apollóniosz. Vajon a homéroszi kor ilyen időszak volt? Valóban úgy érezték az akhájok, hogy rokonai egymásnak?

„Az akhájok néven ismert nép építette a jelek szerint Tirünsz, Mükéné és Orkhomenosz városát, és lépett a minószi tengeri birodalom örökébe, amelyet... Kr. e. 1400-ban megdöntött. A mükénéi korban uralmuk alatt tartották az Égei-tenger partját, háborúskodtak egymással és megküzdöttek minden jövevényvel. Legfőbb ellenségük a Hellészpontoszt uraló ősi település helyén épült Trója volt. A frígiai eredetű trójaiak a hettita hatalmak meggyengülésekor hatoltak be Kis-Ázsiába; a jelek szerint Kr. e. 1500 körül foglalták el a Hellészpontosz bejáratához közeli területet... Röviddel Kr. e. 1200 után az akhájok egyesült erővel támadtak az erődítményre, élükön Mükénével, melynek fazekasáru kereskedelme megsínylette a versenyt a trójaiakkal. Nem tudjuk, valóban csellel győztek-e, amint Homérosz mondja, vagy rohammal vették be a várost; mindenesetre elfoglalták, falait lerombolták és fellegvárát fölégették. A jelenlegi kutatások általában Kr. e. 1194–1184-re teszik a trójai háborút.¹⁵

Talán kissé hirtelen jutottunk Heléna elrablásának halhatatlan történetétől a fazekasáru értékesítés piaci versenyéhez; a zuhanás a felhősipkás Ilionból Stoke-on-Trentbe tart. És nyilván nem is ilyen egyszerű a dolog. Hiszen az *Iliászban* alig esik szó a hellénekről általában, és ellenfeleik sem „idegenek”. Igaz, Khúrész így kezdi kérését „Atreidák s valamennyi remek-lábvértes akháj hős”, de a továbbiakban sokat hallunk az argosziakról, a lokrisziakról, a mürmidonokról és a dolopokról. A trójai szövetség népcsoportjai még inkább különböztek, Homérosz szerint nem volt közös nyelvük, „sem szójárásuk nem volt egy, sem riadásuk”.¹⁶ A görögök a szülőföldjük elszórt szigetein és völgyeiben élő törzsi csoportokból sereglettek össze. Nehéz megmondani,

mennyire voltak egységesek. Életmódjukat mindenesetre az a földrajzi tény határozta meg, hogy itt nem volt folyórendszer, amely a kultúra alapjául szolgálhatott volna. Az ősi Kelet minden civilizációja egy-egy folyó mentén bontakozott ki. A perzsa birodalom szárazföldi és tengeri utakkal fogta egybe a nehezen magába olvasztott sokféle civilizációt. A hellén tájakon nem volt jelentős folyó, sem kiterjedt megművelhető síkság, amely a nagyobb városokat elláthatta volna élelemmel. Ha bizonyos mértékig egységesek voltak, azt a tengernek köszönhatték, és fejlődő városaik egyre jobban rászorultak a más vidékekkel folytatott kereskedelemre. Exportálható élelmiszerük vagy nyersanyaguk nem lévén, kezdettől fogva csak az iparra és kereskedelemre számíthattak. A hellészpontoszi és euxinusi (vagyis fekete-tengeri) kereskedelem nekik létkérdés volt, hisz főképp ennek révén jutottak gabonához és szárított halhoz. Pusztán ennek a létfontosságú kereskedelemnek a folytatásához is szükségük volt a Fekete-tenger vidékéről származó fára a hajóépítéshez meg az ugyanebből az irányból, eredetileg Kis-Ázsiából érkező vasra a fegyverekhez. Ha a létfenntartáson túl némi haszonra is szert akartak tenni, ki kellett bővíteniük a kereskedelmet luxuscikkekkel – vagyis kiépíteni a kapcsolatot a Kelettel. Így a nagy kereskedelmi utat, amelyet Dareiosz jogos tulajdonának tekintett, a görögök is a magukénak tartották, legalább a nyugati végén. A perzsák birodalmi egysége függött a kelet-nyugati kereskedelemtől, a görögöknek viszont már a pusztán létük is. Ösztönösen meg akarták szerezni az uralmat a kereskedelmük lebonyolításához szükséges kikötők, természetesen először Hellészpontosz és Boszporusz kikötői felett. Nem véletlen, hogy ott, ahol Trója állt, egymás után kilenc város épült. A szorosok feletti uralomért ősidőktől folyt a küzdelem. A történelem előtti évszázadok eseményei talán örökre homályban maradnak, de a város, amelyet Mükéné királya, Atreusz fia Agamemnón kifosztott, nem az első volt azon a helyen, hanem a hetedik. Amint láttuk az akhájok végigtarolták a kis-ázsiai partokat, és utódaik ott várták Dareioszt, amikor le akart számolni velük. Megkésett ellentámadás volt az övé, válasz az évszázadokkal korábbi invázióra, amely viszont egy még régebbi, ellentétes irányú előrenyomulás következménye lehetett. Dareiosz idejére (Kr. e. 522–486) az inga már mozgásba lendült. A hellének idegen behatolók voltak a jog szerint őt megillető területen, és először is tisztáznunk kell, milyen értelemben voltak idegenek.

Az *Iliászban* találunk néhány utalást az akhájok és trójai ellenfeleik eltérő tulajdonságaira – néhány jellegzetes görög vonásról itt emlékeznek meg először. Elsőként is arról, hogy jobban értékelték őket a hajók, mint a lovak. Homérosz minduntalan szem-

beállítja a „lónevelő trójaiakat” a „lábvértés akhájokkal”. Persze nem arról van szó, hogy az akhájok ügyet sem vetettek a lovaikra meg a harci szekereikre. De nem tartották őket mindannyian egyformán fontosnak, és egyikük sem tagadta volna, hogy a trójai táborban jobbak a harci ménnek. Az akhájok talán azért nem ülték meg a lovat, mert a kistermetű, sötétbarna állatok aligha bírták volna el a nagydarab, bronzvértetű katonákat. Ebből a szempontból tanulságos Dolón, Odüsszeusz és Diomédész esete¹⁷. A trójaiak felderítésre küldik Dolónt az akháj táborba. Odüsszeusz azonnal elfogja és kikérdezi. Dolón részletesen beszámol a trójaiak csatarendjéről, s végül közli, hogy a legszálló az újonnan érkezett thrák király, Rhészosz táborozik, akinek fehér lovainál nagyobb termetű, gyönyörűbb paripákat még senki sem látott. Így aztán Odüsszeusz és Diomédész rajtaüt a trójai táboron: a két hős tizennégy halottat hagy a thrákok tábornánál, és *lőháton* tér vissza. Nesztór az akháj *lovagok* díszeként üdvözli Odüsszeuszt, és hozzáteszi: „ilyen lovakat még én sem láttam idáig”. Ezzel a két Thrákiából származó lóval győz Diomédész a szekérversenyen a Patroklosz emlékére rendezett viadalon.

Az akhájok földje nem kedvezett a lótenyésztésnek. A legelők szűkösek voltak, a takarmány kevés, a terep pedig alkalmatlan a lovaglásra. Néha már rögeszméjük lehetett ellenfeleik fölénye ezen a téren. Talán ez a rögeszme húzódik meg a trójai faló története mögött. Meglehet, ez a képmás különös érdeklődésre tarthatott számot a lókedvelő trójaiak körében. Akárcsak a perzsák körében egy későbbi kor lovai, élők és kőbe faragottak egyaránt. Dareiosz mindenekelőtt „lovasnak és íjásznak” tartotta magát. A nemes születésű perzsa ifjakkal meg kellett tanulniuk a lovaglást, a nyilazást és az igazmondást.¹⁸ Az akháj nevelésnek nem ez állt a középpontjában. Ők nem lovagoltak, és bár használták az íjat, hőseik nem harcoltak vele. Voltak íjászaik, de mint Oman megjegyzi, csak „könnyűgyalogság, lovak, lándzsa, pajzs és vértet nélkül... alattomos lödörgők a csata peremén”¹⁹; Odüsszeusz lelőtte ugyan Penelopé udvarlóit, de ne felejtsük el, hogy amikor rajtuk ütött, pajzs nélkül voltak és fegyvertelenül. Ami az igazmondást illeti, a perzsák nem egészen alaptalanul gondolták, hogy a görögök elmaradnak mögöttük ezen a téren. Hiszen Hérodotosz szerint (márpedig *ő* csak tudta) „a hellének... sok mást is hangoztatnak meggondolatlanul.”²⁰ Vagyis hiányoztak belőlük azok a tulajdonságok, melyeket a perzsák neveltetésükénél fogva nagyra tartottak. Viszont Homérosztól tudjuk, hogy korának görögjei olyan képességekkel dicsekedhettek, amelyek más népek fiaiból hiányoztak. Három tulajdonságukkal érdemes itt foglalkoznunk. Nagyon érdekelte őket a sport. Megvoltak bennük a humorérzék csirái. Értettek a tengeri hajózáshoz.

Először is nézzük a sportszeretüket. Amikor az ember az *Iliászt* olvassa, nem érzékeli a harcoló felek ellentétes tulajdonságait. Hasonló típusú embereknek látszanak, valószínűleg azok is voltak. Legfeljebb a temetkezési szokásaik különböznek gyökeresen. Amikor Hektór meghal, testét máglyán elégetik, csontjait kőhalom alá temetik, azután a gyásznép lakomán vesz részt. „Így rendezték ők a lovas Hektór temetését”²¹ – mondja az *Iliász* utolsó sora. Patroklosz temetésének középpontjában viszont a sportversenyek állnak. Kezdetnek a kocsiverseny, elkeseredett vádaskodással lökdösődésről és leszorításról, lelkes fogadásokkal és ádáz vitával, hogy ki kapja a második díjat. Azután ökölvívás következik, melynek győztese az állkapocsra mért ütéssel kiüti ellenfelét. A szabadfogású birkózás eredménye döntetlen, de futásban győz Odüsszeusz. Azután következik a bajvívás, a súlydobás és az íjásverseny. Az utolsó számra, a lándzsavetésre már nem jut idő, s a katonák szétszélednek vacsorára. Ne felejtjük el: mindkét temetésre fegyverszünet idején kerül sor. A trójaiak megtarthatták volna a versenyeket, ha ez lett volna náluk a szokás; az akhájoknak mindenük megvolt, ami a lakomához kellett, ha ez hozzá tartozott volna a szertartáshoz. De mindegyik mást tartott helyénvalónak, és a hellén elképzelés különlegesen érdekes.

Talán akadnak, akik kétségbe vonják, hogy a sportesemény a leírt módon ment végbe. Homérosz állítólag Kr. e. 700 táján írta művét, mondhatják, mintegy 450 évvel Trója bukása után. Vajon a szájhagyomány a valóságnak megfelelően őrizte meg a tényeket? Néhányat kétségtelenül, de a leírás nagy része alighanem inkább Homérosz korának felel meg, nem Agamemnón és Aineasz idejének. De ha ez a helyzet, akkor is régi és megalapozott sporthagyományról számol be. Az első olimpiai játékokat állítólag Kr. e. 776-ban rendezték, de már akkor sem mehettek újdonságszámba. Homérosz beszámolójából semmi sem hiányzik. Nesztór kioktatja Antilokhoszt néhány verseny-fortélyra. Akhilleusz, aki a díjakat osztja, félreérthetetlenül közli, hogy a főszámban ő lett volna a győztes, ha indul. A bátor vesztes fájdalomdíjban részesül. Nesztórnak magyarázkodnia kell, hogy ifjabb korában senki sem volt hozzá fogható, és minden versenyből győztesen került ki – kivéve persze, amikor a két aktrión csellel elébe vágott a kocsiversenyen. A nehézsúlyú bokszoló megjósolja saját győzelmét. A tömeg üdvrivalgással kíséri a diszkoszvető teljesítményét, és a nép bámulva csodálja az íjászbajnokot. A szövetség elnöke (verseny nélkül) díjban részesül, melyet tovább ad annak, aki kihirdette a résztvevőket és az eredményeket. Lényegében az egész találkozó történhetett volna tegnap is – csak hogy itt egy temetés alkalmából került rá sor.

A hellének tehát már történelmük igen korai szakaszában rendkívül sportszeretőnek mutatkoztak. Vajon ők találták fel a versenyeket? A jelek szerint nem. A sportesemények visszanyúlnak Egyiptomba, a Kr. e. 1468-as megiddói csatát követő korszakba. III. Thutmószisz lelkes íjász volt, Amenhotep a jelek szerint még lelkesebb. „A futóversenyeken senki sem előzhette meg. Karja erős volt, evező húzásába sose fáradt.”²² Csakhogy az egyiptomiak sportszeretete láthatóan a fáraó szeszélyétől függött. Kiveszett, ha az uralkodó nem volt sportember. A görögök viszont nyilvánvalóan nemcsak lelkes, hanem kitartó hívei is voltak a sportversenyeknek.

Ennek szöges ellentéte a kínai felfogás, melyet Konfuciusz így foglalt össze: „Az urak sohasem versengenek”. Valójában ők is tartottak íjászversenyeket, ám ezek inkább udvariassági versenyek voltak. A görögök sportolók lévén győzni akartak, s ez néhány fontos következménnyel járt. Mindenekelőtt azzal, hogy versenybe kellett szállniuk a vezetőknél is. A Patroklosz temetésekor rendezett versenyeken részt vett Meneláosz spártai, Odüsszeusz ithakai, Aiász szalamiszi és Diomedész argoszi király. Ami Agamemnónt, Mükéné királyát és (meglehetősen bizonytalan értelemben) egész Akhájföld legfőbb urát illeti, ő lett volna a gerelyhajító verseny győztese, ha ez a versenyszám el nem marad; Akhilleusz mindenestre erről biztosította. Igaz, ezeknek a „királyoknak” sem birodalmuk, sem katonaságuk nem volt valami nagy, de mégiscsak ők voltak az akhájok uralkodói. Agamemnón valami homályos értelemben a többiek fölött áll – egy díj hivatalból jár neki –, ám a többiek megengedhetik maguknak, hogy néha gorombáskodjanak vele, és Akhilleusz kereken megtagadja a parancsait, iszákosnak, gyávának és hetvenkedőnek nevezi. Az *Iliász* története nem hagy kétséget afelől, hogy ezek a királyok a sereg legjobb katonái és atlétái, legalábbis ezt tartják felőlük. Hatalmuk nem az istentől kiválasztott, érinthetetlen despotáé, aki elérhetetlenül és titokzatosan ül a trónján. Amikor Agamemnón irányítani akarja a hadműveletet, Akhilleusz a szemébe vágja, hogy nem több egyszerű törzstisztnél. Minden törzsfőnöknek bizonyítania kell: megmutatnia, hogy különb másoknál. Nesztór püloszi királynak kora és tapasztalata biztosít ugyan némi tekintélyt, de nyilvánvalóan kevesebbet, mint a többieknek jelenlegi hírnevük. „Ti mindörökké gyermekek maradtok, Görögországban nincs öregember”²³ – mondta Szolónnak az öreg egyiptomi pap. Lehet, hogy túlzott, de nem alaptalan a következtetés, hogy pusztán a kornak kevés tisztelet járt Görögországban. Az igazi csodálatot fenntartották a jó sportolóknak, a daliásaknak és a bátraknak.

A hellének sporszeretetének fontos velejárója az is, hogy a

versenyzők csaknem vagy egészen meztelenek voltak. Mire a versenyek véget értek, nem sok titok övezte az akháj törzsfőnököt. Nem mutatta önmagánál többnek díszruha vagy hatalmi jelvény. Nem színlelhette erőt, fiatalságot vagy férfiasságot, ha híjjával volt. Mindenki a saját szemével láthatta, mennyit ér. Vallhatta magát isteninek, de nem pusztán származása lévén. Hiszen az akháj istenek nagyonis emberiek voltak, és nekivetköztek a cselekvésnek. Csak az nevezhette magát a rokonuknak, aki isteni tulajdonságait a csatában, a sportban és ruhátlanul is bizonyítani tudta. Az emberi test realista vagy idealizált ábrázolása később legfőbb sajátossága lett a görög művészetnek, amely ebből a szempontból egyedülálló volt és szöges ellentéte például a kínai képzőművészetnek, amelyben gyakorlatilag ismeretlen az akt. A görögöknél a nyilvános meztelenségnek ez az általános gyakorlata valamiféle egyenlőség-eszmény csíráit rejtette. Bár nem hagytak kétséget afelől, hogy a közkatonákisebb értékű, vezetője emberi értelemben volt felsőbbrendű nála. A Therszitéusz figurájában ábrázolt demokrata politikust Odüsszeusz hamar elveri. „Nem lehetünk itt mindnyájan fejedelmek – inti a gyalogosokat. – Nem jó ám a sok úr kormányzata”. De Homérosz nem hősének társadalmi rangját tartja fontosnak. Hanem azt, hogy nagyobb termetű, erősebb férfi, tapasztalt, leleményes, jóvágású és gyors. Vezetőszerepét közismert és utánzásra méltó tulajdonságainak köszönheti. Ami pedig az isteni származást illeti, ezek az akháj főemberek életerős férfiak, akiknek jó szemük van a csinos lányokhoz. Az egymást követő nemzedékek során isteni származásuk a leszámazottak egyre szélesebb körének közös öröksége lesz. Gyerekeik, akárcsak isteneik, nagyon hasonlíthattak hozzájuk.

A homéroszi figuráknak, akár emberi istenek, akár isteni emberek, van némi kezdetleges humorérzékük. Talán nem sok, de nem hagyható figyelmen kívül. Ebből a szempontból az első benyomás téves lehet. Nem sok alkalom adódik a nevetésre. Az istenek ki nem oltódó nevetésre fakadnak Héphaisztosz sürgését látván, bár nem tudjuk pontosan, hogy miért. Mindenki nevetésre fakad, amikor Odüsszeusz megveri Therszitéuszt. Hektór és felesége Andromakhé fölnevet, amikor kisfiuk megijed apja sisakjától és annak lószőr-tarajától. Odüsszeusz nagy nevetéssel tér vissza portyájáról a trójai táborból.²⁴ Mindebben semmi sem utal arra, hogy magának Homérosznak sok humorérzéke volt, és figuráinak tíz évi háborúskodás után talán van mentségük, ha nem fogékonyak a helyzet komikumára. A halhatatlanok körében játszódó jeleneteknek viszont, amikor ember nincs jelen, kissé komolytalan a hangulatuk. Bár nem éppen bohózatok, nagyon távol állnak az Ó-Testamentum ünnepélyességétől. És

Homérosz talán tréfának szánja, hogy fölülteti Athénét Diomédész harci szekérére, és hozzáfűzi: „a szekér bükk tengelye recsent súlyuk alatt.”²⁵ Az emberi viszálykodást enyhítő nevetésnek alig van jele Homérosz eposzaiban, de annyi humor akad bennük, hogy kevésbé ijesztőnek lássuk az isteneket. Kétségtelen, hogy más népekhez képest a hellének nem tekinthetők különösebben vallásosnak.

Magától értetődik a kérdés, hogy vajon honnan ered ez a különbség. Talán fontos szerepe van benne a vidéknek. A hegyes, dombos, földnyelves és szigetes háttér olyan mozgalmas látni-valót kínál, amelyhez fogható sík vidéken csak az ég. Tehát az erdőkben és vadvirágokban gazdag táj egészen más gondolkodásmódra tanítja az embert, mint a mindent beborító végtelenség. Nem arról van szó, hogy a görögök isteneik ellen fordultak, és másokat választottak helyettük, hanem hogy lassanként inkább szórakoztatónak, mint valóságosnak találták őket. Könnyen megtehették, hisz kevesen voltak. Ritkán jött össze olyan sokaság, amely áldozatul eshetett valami tömeghisztériának. A Trója alatt álló gyér számú hadsereg odagyúlhatett egyetlen szónok köré – különösen amikor már kétségtelenül megtizedelte a betegség is. A görögök, akik viszonylag kevesen voltak és nem is akartak többen lenni, mindvégig individualisták maradtak. Sohasem érezték, hogy az örökkévalóság fényében lebegő porszemek. Ez az individualizmus rejlett humorérzékük mélyén. Az ő világukban az ember hasonlíthatott az istenekhez, és az istenek még jobban hasonlíthatnak az emberekhez.

A görög humorban volt némi szerepe a borfogyasztásnak is. Szőlő és olajbogyó termett a hellén földön, ha a legtöbb helyen más nem is. A bor mindig fontos szerepet játszott az életükben, s bár az övék a mai fogalmak szerint – talán a számoszi kivételével – eléggé silány volt, irodalmukban a kezdetektől sok szó esik róla. Hogy a bor a gondolkodás folyamatát elősegíti-e a, arról lehet vitatkozni, de kétségtelenül hozzájárul annak a kedélyes hangulatnak a megteremtéséhez, amelyben az első pillantásra tragikusnak tűnő események pusztán komikusnak minősülnek. Az egyszerűbb tréfák nagy része az emberi gyarlóságokat figurázza ki, köztük a részegséget. Vagyis a bor egyrészt segít az italozónak, hogy a dolgok humoros oldalát lássa, másrészt ha tovább iszik, ő maga válik nevetség tárgyává. Más országokban főképp az alacsony társadalmi rétegeken tréfálkoznak – koldusokon, halászokon meg favágókon – az istenekhez közel álló uralkodók és nemesek olyan emelkedettek, hogy nem lehetnek nevetség tárgyai. A borivás jóvoltából megtörténhet, hogy ugyanaz az ember egyszer tiszteletet parancsoló, máskor meg közvetlen. A legmagasabb rendű dolgokat emberi szintre lerántó

tréfálkozásra talán hajlamosabbak a borivó népek, mint azok, amelyek tejen és vízen nőttek fel. Ganümedésznek, aki Zeusz pohárnokává lépett elő, akadt épp elég dolga; az istenek, akik Héphaisztoszt kinevették, már nem voltak színjőzanok. Amikor Zeusz és Héra összeszólalkozik, a tapintatos Héphaisztosz gyorsan átnyújt az istennőnek egy serleg italt – a szöveg egyébként utal rá, hogy közben tölti az égilakóknak az édes italt, jobbra haladva. Bor és nevetés kezdettől fogva együtt jár.

Végül pedig az *Iliászban* és *Odüsszeiában* ábrázolt akhájokra jellemző, hogy nagy súlyt helyeznek a tengeri hajózásra. Mezopotámia, Egyiptom, India és Kína ősi civilizációinak alapjául folyórendszerek szolgáltak. A hajók tehát fontos szerepet játszottak közlekedési rendszerükben. Érdekeltségi területük lassan áterjedt a folyótorkolatoktól a tengerre, saját tengerpartjaikra és a könnyebben elérhető szigetekre is. Voltak hajóik és tengerészek, kikötőik és vámbevételeik. De életvitelükben a tenger nem játszott fontos szerepet. A tengerészek és halászok hasznos emberek voltak, de a társadalmi ranglétra aljára szorultak. Ritkaság-számba ment, ha a király egyáltalán látta a tengert életében. Fel sem merült a lehetőség, hogy egy hajósból király legyen. A görög királyok viszont mindenekelőtt hajósok voltak. A legkorábbi legendák közt van az *Argó* története, a hajóé, melynek parancsnoka a thesszáliai Iólkosz királyának fia, Iaszón volt. Együtt utazott vele Admétosz, Pherai királya, Periklümenosz, Néleusz király legidősebb fia meg a thrák Orpheusz és maga a nagy Héraklész. Akár volt alapja ennek a kolchiszi utazásról szóló történetnek, akár nem, azon egyetlen görög hallgató sem csodálkozott, hogy a fedélzeten ennyi királyi sarj gyűlt össze. Az *Iliász* egy szárazföldi és vízi alakulatok egyesített részvételével folytatott hadművelet története. Az *Odüsszeia* pedig mindössze azt beszéli el, hogyan hajózott vissza Odüsszeusz Ithakába.

A görög jellemhez további kulcsot kínál az Égei-tenger szigetvilága. Egy evezős hajón senkinek sem maradtak titkai a többiek előtt. Pillanatok alatt kiderült, milyen hajós. Tekintélyt csak azzal szerezhetett, amit tud, nem azzal, amit mond magáról. A hajón – akár egy sivatagi nomád törzsben – csak az lehetett az úr, aki a legjobb volt mind között. És ha sikerült kivívnia hajóstársai tiszteletét, ő maga nem tartozott senkinek tisztelettel. Egyetlen főúr vagy pap sem uralkodhatott rajta. Nem nagyon lehetett törvényeket kiróni vagy adókat kivetni rá. Akár a sivatag peremén élő nomádok, bármikor eltűnhetett a mögötte húzóódó végtelenségben, amelyet Homérosz „nyájas tengernek” hív. Független szellemét a gyakorlatban nyereségvágy színezte. Megfélemlíteni nem volt könnyű, de megvásárolni sokszor igen, és szellemi függetlenségét nemcsak a fölötte állókkal, hanem a vele egyenlőkkel

szemben is érvényesítette. A görögöket közös cselekvésre bírni – erre nem is akadt példa Trója előtt – legendás hősöknek való feladat volt, közönséges halandók aligha lettek volna képesek rá. A képzeletgazdag és szavahihetetlen, szabadságszerető, de megbízhatatlan, békétlen és kalandvágyó, minden szépre fogékony, de megvesztegethető görögöknek már megvolt a sajátos karakterük.

Közismert tulajdonságaiknál fogva a görögök nem tudták volna megteremteni a saját civilizációjukat. Mindent az ősi keletről vettek át, Babilonból és még inkább Egyiptomból, krétai közvetítéssel. Vigyázó szemüket először csakis Egyiptomra vethették, hisz ez volt az egyetlen ősi folyami kultúra, amely a Földközi-tengerre nyílt. A görögök nem áltatták magukat. Még el is túlozták, hogy milyen sokat köszönhetnek Egyiptomnak, mert így akarták kisebbiteni adósságukat Perzsiának. Építészeti, szobrászati és gyógyászati ismereteik nagyrészt Egyiptomból származtak. De Babilontól és Asszíriától is sokat tanultak, például kultúrájuk, üzletvitelük és nyelvük elemeit; az érintkezési pont itt Lúdia volt. Vallásuk nagy része a frígiaiaktól származott, ábécéjüket, akárcsak kereskedelmi ismereteket a föníciaiaktól vették át a Kr. e. 10. század körül. A görög terjeszkedés fénykorában (Kr. e. 11–7. sz.) a ión kivándorlók gyarmatosították Kis-Ázsia egy részét, mások Itáliába és Sziciliába mentek. De Egyiptommal mindvégig fenntartották a kapcsolatot, vagy legalábbis felújították a 7. század második felében Amaszisz egyiptomi király jóvoltából, aki kürénéi nőt vett feleségül. Feljegyzésekből ismert eredményei, érdeklődése és szokásai bizonyítják milyen erős görög befolyás alatt állt. Hérodotosz így írt róla:

„Idejét a következőképpen osztotta be. Kora reggeltől addig, amíg a piac meg nem telt, szorgalmasan intézte az elébe terjesztett ügyeket, utána azonban iddogálni kezdett, ingerkedett ivótársaival, haszontalanságokkal és bolondozással mulatozott... [Amikor barátai figyelmeztették] ... így válaszolt nekik... Akinek íja van, akkor ajzza fel, amikor szüksége van rá, különben nem, mert ha mindig felajzva tartaná, eltörne, s nem tudná hasznát venni, amikor kell. Nos, ilyenforma az emberi természet is. Ha szüntelenül csak komoly dolgokkal foglalkozna, és nem mulatozna olykor könnyeden, észrevétlenül, megőrülne vagy eltompulna...”²⁶

Ezt a mély igazságot görög barátaitól tanulhatta Amaszisz. Semmi kétség, gyakran találkozott velük. Hozzájárulásával a görögök várost alapítottak a Nílus deltájában, Naukratiszt. Testőrsége is ión és kariai zsoldosokból állt – a kariaiaktól tanulták a görögök, hogy sisakforgót tegyenek a sisakokra, fogóval lássák

el a pajzsokat és jeleket véssenek a rájuk. A görög-egyiptomi kapcsolatoknak az vetett véget, hogy Egyiptomot Kr. e. 525-ben meghódította Kambüszész, így perzsa tartomány lett. Ezután a görögök magukra maradtak.

4

A FÖNÍCIAIAK

HA A GÖRÖGÖKÖN KIVÜL nem lett volna hajós nép a Földközi-tengeren, a perzsa és görög törekvések holtpontra jutnak. Dareiosz nyugatra akarta kiterjeszteni kereskedelmi útját, a görögök pedig a magukét az Euxine vidékéig és azon túl, amilyen messzire csak lehet. És bármilyen hatalmas volt a perzsa királyság, a görögöket nem lehetett egykönnyen leigázni. A perzsák szerencséjére akadt egy rivális nép, amelyhez Dareiosz fordulhatott. A föníciaiakban tengeri hajós szövetségesekre talált, ráadásul olyanokra, akiknek eredeti kikötői a saját birodalmán belül helyezkedtek el. A görög terjeszkedés előtt a föníciaiak monopolhelyzetben voltak. Toutain írja:

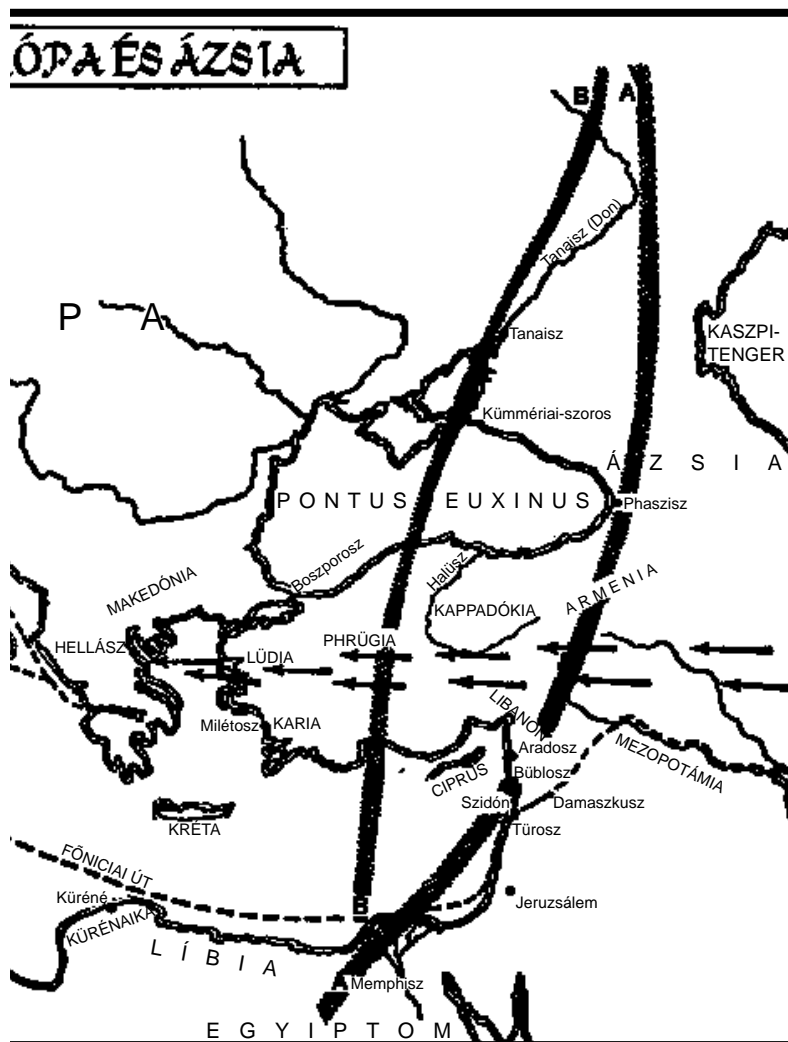
„Korábban egyedüli a föníciaiak látták el a görögöket és a Földközi-tenger többi népét a belföldön élő nem állítható iparcikkokkal. Ők juttatták el a kelet művészetének és iparának számtalan termékét az Égei- és a Ión-tenger partjára. Amikor a görögök elűzték őket ezekről a tengerekről és piacokról, a hellén kézművesség talált ott lehetőségeket és vevőket... fellendült a kereskedelem, amelyet el kellett látnia az iparnak, és az ipar, amely a kereskedelemnek köszönhette virágzását.”²⁷

A levantei partok föníciai városai közt Aradosz, Büblosz, Szidon és Türosz volt a legjelentősebb. Mögöttük húzódtak a libanoni erdők, ahonnan a hajókhöz szükséges faanyag kikerült. Földjük keskeny sávja mást nem nagyon kínált, de összekötő folyosót alkotott Mezopotámia és Egyiptom közt. Ez a forrongó határvidék jobbra csak viszályokat és nyugtalanságot termelt, s kultúrája inkább Babilonból mint Egyiptomból származott. A föníciaiak hamarosan kiterjesztették a tevékenységüket Ciprusra és Krétára, vagyis a Földközi-tengeren túlra is. Kapcsolatuk a velük rokon zsidósággal Kr. e. 970–940 körül volt a legszorosabb, amikor a türoszi Hiram anyagot szállított Salomonnak a jeruzsálemi szentélyhez. A föníciaiak főképp ezt követően terjesztették ki kereskedelmi tevékenységüket nyugatra. A 8. szá-

zadban már az ő kezükben volt a Földközi-tenger központja, új településeket hoztak létre Karthágónál, Uticánál, Motükénél és Máltán, s távolabbi kereskedelmi állomásokat Szardínián, sőt, olyan messze nyugaton is, mint Gades (Cadiz). A másik irányban lehajóztak a Vörös-tengeren Mezopotámiába meg Indiába, és a jelek szerint a sivatagon áthaladó karavánok is az ő szervezetükhöz tartoztak. Vagy ötszáz évre biztosították kereskedelmi fölényüket, annál is inkább, mert a görögök viszonylag tétlenek maradtak. Körülbelül Kr. e. 1400-tól 1100-ig a mükénéiek tettek némi erőfeszítést, hogy behatoljanak Kis-Ázsiába, de aztán felhagytak a próbálkozással. 1100 után a föníciaiak voltak aktívabbak: nyugati irányban terjeszkedtek Lebda, Szusza, Utica és

(Kr. e. 814-ben) Karthágó felé. A görögök is nyugatra tartottak, Itáliába, Szicíliaba és (Kr. e. 600-ban) a dél-franciaországi Maszaliába. Az afrikai parton Küréné volt az egyetlen jelentős gyarmatuk, és Kr. e. 500 táján valamiféle egyezmény született, amelynek értelmében az afrikai partok többi részét átengedték versenytársaiknak. A Földközi-tenger középső szorosain, Máltán és Motükén túl föníciai befolyás érvényesült. Fel sem merült a lehetőség, hogy a görögök versenytársak lesznek Spanyolországban vagy Minorcán, és a föníciaiakon kívül senki sem merészkedett túl Herkules pillérein. Türosz és Szidón 539-ben a perzsa birodalom része lett, és Szíriával és Ciprussal egyetlen tartományt alkotott a hatalmas szervezetben.

A görögök és a perzsák közt nagy volt a különbség, de a görögök és a föníciaiak (vagy akár a görögök és a zsidók) közt még nagyobb; ráadásul ösztönös ellenszenv társult hozzá. Nem pusztán kereskedelmi versengésről volt szó. Mint Sarton megjegyzi, mélységes ellenszenvvel viseltettek egymás iránt.

„A 12. század táján, amikor a krétaiaknak már nem volt erejük a tengeri uralom fenntartására, a föníciai tengerészek alig várták, hogy a nyomukba lépjenek... Hamarosan az ő kezükbe került az egész földközi-tengeri kereskedelem, nem volt más vetélytársuk, csak a görögök... Versengtek velük mindenütt, nemcsak a kereskedelemben, hanem a tengerhajózásban is. A görögök gyűlölték és mohósággal meg tisztességtelenséggel vádolták őket; a vádaskodás és a mögötte rejlő gyűlölet valószínűleg kölcsönös volt. A görögök és föníciaiak versengése... ilyen vagy olyan formában az ókori történelem egyik legfőbb és állandó motívuma...”²⁸

Az *Odüsszeia* XIV. és XV. könyve szolgál szinte az első görög leírással a föníciaiakról. Amikor az álruhás Odüsszeusz elmondja képzelte élettörténetét Eumaiosz kondásnak, egyiptomi látogatásáról is beszámol:

„Hét esztendeig ott éltem, s az egyiptomi népek földjén nagy vagyonom gyűlt már, mert mind sokat adtak. Ám hogy az esztendőik fordultak, a nyolcadik eljött, jött oda egy phoinix ember, ki cselekbe tudós volt, tolvaj, sok gonoszat mívelt, kárára sokaknak; ez rávett engem ravasz ésszel, hogy vele menjek Phoinikiába, ahol neki állott birtoka, háza. Ott azután őnála maradtam egész kerek évig. És miután elmúltak a hónapok és a napok mind, s fordult újra az év, perdült évszakra az évszak, akkor tengeri bárkán vitt Libüába magával, álnok ürüggyel: hogy neki ott berakodni segítsek, ám igazában azért, hogy eladjon szörnyü nagy áron...”²⁹

Eumaioszról kiderül, hogy Szürié királyának fia, akit föníciai dajkájának segítségével raboltak el, s végül rabszolgaként eladtak Láertésznek.

„Jöttek a phoinixok hozzánk, nagyhírű hajósnép, csalfa csavargók, sok játékkal az éjszinü bárkán. Élt az apám házában egy asszony Phoinikiából, szép nagytermetű nő, értette a nagyszerű munkát: ezt fonták be a phoinixok fortélyosan akkor.

Mosni eredt le a partra, s az egyik véle heverve,
ott szerelembe vegyült, mi befonja az asszonyi népet,
még az olyan nőt is mindég, ki dolgos egyébként...”³⁰

A visszatérő jelzők – egyetlen föníciai sem részesül kedvezőbb elbírálásban – világos képet adnak arról, milyennek látták a türosziakat és szidóniakat görög versenytársaik. Kapzsinak, tolvajnak, fortélyosnak. És legfőképpen alattomosnak: mindegyik történet a színlelt barátság leple alatt elkövetett árulás mintapéldája. Ha a nagy karthágói könyvtár fennmaradt volna, most rendelkezésünkre állna a föníciai irodalom; eposzok, melyekben talán minden görög fecsegőnek, megbízhatatlannak és kalózkodó hazugnak mutatkozik. Akkor legalább nem feledkezhetnénk meg arról, hogy az egyik oldal tisztességtelensége még nem bizonyítja a másik becsületességét. De ha a föníciaiaknak voltak is erényeik és a görögöknek hibáik, amelyekről Homérosz nem beszél, az mindenképpen figyelemreméltó, hogy a megfelelő szövegrészek nem válogatás nélküli gyalázkodások tartalmaznak. Homérosz nem vádolja a föníciaiakat lustasággal, gyávasággal, mosdatlansággal vagy akár kegyetlenséggel. Főképp álnokságok tulajdonít nekik, és nem alaptalan a feltételezés, hogy joggal.

A föníciai történelem kutatói az 539-es perzsa hódítástól kezdve nem sokat foglalkoznak magával Föníciával. A továbbiakban a vezetést átvette Karthágó, a türoszi alapítású gyarmat. A Szicília, Szardínia és Korzika elleni karthágói támadások már előjátékai voltak a későbbi összecsapásnak Rómával. De a perzsa birodalomba beolvadó Fönícia kereskedői megőrizték gazdagságukat a függetlenség elvesztése után is. Perzsa védelmet élveztek, és bő részesedést a kereskedelemből. Szidónban perzsa királyi palota volt, de Türosz még mindig jelentős városnak számított. Föníciából került ki Dareiosz flottája, onnan toborozta hajósait is. Semmi kétség, az ő hajóiknál jobbat aligha kaphatott volna. Hajósaik pedig készségesen indultak legfőbb kereskedelmi versenytársaik elpusztítására. Az ő szempontjukból ez kereskedelmi háború volt Fönícia és Görögország közt, melyben a perzsák a föníciaiak oldalán harcoltak. Nyilván sok görög is így látta a konfliktust. Kialakulóban lévő nemzetudatukkal eleinte talán nem is azt érzékelték, hogy mások mint a perzsák, inkább azt, hogy nem is hasonlítanak a türosziakra meg szidóniakra. Ahogy folytatódott a háború, egyre hangsúlyosabbak lettek a különbségek. Az ellenfelek mindinkább idegeneknek számítottak. Legalábbis sok görög szemében, bár akadtak, akikre másképp hatott a föníciai példa és számos Kis-Ázsiában élő görög felfogása. Korántsem volt teljes az egység Perzsiával szemben. Akadtak, akik barátjuknak tekintették Dareioszt.

Hogy ezt a véleménykülönbséget megértsük, vissza kell térnünk a kereskedelmi úthoz. Dareiosz idején a keleti kereskedelem már több ponton kijutott a Földközi-tengerre, többek között északon Milétoznál, délen Szidónnál. Az északi utat a Masszáliánál, a jelenlegi Marseille-nél végződő görög települések sora mentén terjesztették ki. A déli utat a Gadesnél, a jelenlegi Cadiznál végződő föníciai települések mentén. Mindegyik csoport szeretett volna monopolhelyzetbe kerülni, és mindegyik készen állt arra, hogy megvédje a maga részét. Csakhogy a Perzsiával való összeütközéstől a görögök nem várhattak kereskedelmi előnyt. Gazdaságilag több hasznot ígért, ha a perzsa birodalomhoz tartoznak, és különleges kiváltságokat nyernek – esetleg éppen a föníciaiak rovására. Dareiosszal minden görög kereskedő jó viszonyban kívánt maradni, még azon az áron is, hogy veszít egy keveset a függetlenségéből. Ne felejtjük el: a kis-ázsiai görög városok korábban igen nagy szabadságot élveztek. A perzsa uralom kegyes volt. És a görögök szereztek némi befolyást Szűszában. Kereskedelmük perzsa védelmet és pártfogást élvezett, kézműveseik Perszepoliszban dolgoztak. Okosabbnak látták, ha minél jobb viszonyban maradnak a perzsa királlyal és jelképesen alávetik magukat a fennhatóságának. Hiszen mégiscsak Dareiosz volt az egész civilizált világ ura, akinek versenytársa nem akadt, csak alattvalója.

Tehát sok görög a perzsa uralom mellett érvelt. Másik viszont amellet kardoskodtak, hogy ellen kell állni mindhalálig. Vajon miért? És miért döntöttek végül az ellenállás mellett? Hérodotosz volt az első történész, aki megpróbált választ adni ezekre a kérdésekre; saját bevallása szerint kettős célja volt:

„hogy az emberek között megesett dolgok az idők folyamán feledésbe ne merüljenek, s ne vesszen el nyomtalanul azoknak a nagy és csodálatra méltó cselekedeteknek az emléke, amelyeket részben a hellének részben a barbárok vittek véghez, sem az, hogy milyen okok készítették őket a háborúra egymás ellen.

A perzsa történet ismerői azt állítják, hogy a viszálykodás okozói a fonikiaiak voltak...”³¹

Mit tettek? Elrabolták Iót, Inakhosz argoszi király lányát. Később pedig néhány görög vagy talán krétai elrabolta Európát, a türoszi királylányt. Aztán jött az Argó útja és Medea elrablása Kolkhiszból. Negyven vagy ötven évvel később meg Parisz, Priamosz király fia elrabolta Helenát, Meneláosz spártai király feleségét.

„Eddig mindkét oldalról csak egyes személyeket raboltak el, a későbbi viszályokért azonban a bűn egészen a helléneket

terhelte, mert először ők indítottak hadjáratot Ázsia, s nem a perzsák Európa ellen. A perzsák úgy vélekedtek, hogy az asszonyrablás valóban jogtalan cselekedet, de nyomban bosszút venni érte oktalanság, s úgy bölcsebb, ha nem bántódnak az elraboltak miatt, hiszen aligha rabolták volna el az asszonyokat, ha ezt ők maguk is nem akarják. Ezért azután, mondják a perzsák, ők Ázsiában nemigen bántódtak az elrabolt nőkért. Ezzel szemben a hellének egyetlen lakedaimóni nő elrablása miatt hatalmas seregeket gyűjtöttek, behatoltak Ázsiába, és megdöntötték Priamosz uralmát. Ettől kezdve a perzsák szilárdan ellenségüknek vallották a hellén népet. A perzsák ugyanis a magukénak tekintették Perzsiát s az ott lakó barbár népeket, Európát viszont s a hellének lakta földeket teljesen különálló területnek.”³²

Az általános felfogás szerint Hérodotosz körülbelül Kr. e. 484-től 425-ig élt, s *A görög-perzsa háborút* élete késői szakaszában írta. Feltéve, hogy mondjuk 440-től haláláig dolgozott rajta, olyan eseményekről számolt be, melyek időben közel álltak hozzá. Vagyis nyilván nemzedékének képviselőjeként tett éles különbséget európaiak és ázsiaiak közt, és ismerte el az Európa és Ázsia közt húzóódó földrajzi határt. Akkoriban sok szó esett az évszázadokra visszanyúló ellenségeskedésről, ami vagy megfelelt a tényeknek, vagy sem. De Hérodotosz munkássága idején a konfliktus már kétségtelenül nyilvánvaló volt, és talán ő számolt be róla elsőnek. Leírta azt is, hogyan reagáltak az európaiak az ázsiai nyomásra. Jól látta a kelet-nyugati dugattyúmozgást, és olyan korban élt, amikor kétségtelenül a Kelet volt emelkedőben. Ázsia külön világnak minősült, még hozzá olyan világnak, amelyek ellen a görög államoknak meg kell védeniük magukat, s így megvédeniük Európát. De mit jelentett neki az a szó, hogy „Európa”? Szerencsére világosan megfogalmazta:

„Így jöttek rá, hogy Ázsia [melyet a keleti rész kivételével tenger vesz körül]... nagyjából hasonlít Libüára.

Hogy Európa keleti és északi részét tenger veszi-e körül, azt azonban senki sem tudja bizonyosan. Csak annyit tudunk, hogy olyan hosszú, mint a másik két világrész együtt. Azt sem értem, hogy miért adtak nekik három nevet – ráadásul női neveket –, noha egyetlen összefüggő területet alkotnak. S azt sem, hogy egyesek miért az egyiptomi Nílust és a kolkhiszi Phasziszt tették meg határukat, mások meg miért a Maiétisz-tóba folyó Tanaiszt meg a Kimmer-tengerszorost. Nem tudtam kideríteni, hogy hogyan hívták a határok megállapítóit és azt sem, hogy honnan vették az egyes elnevezéseket.”³³

Hérodotosz a „Libüa” szót használja Afrikára, megállapítja, hogy Ázsiát Prométheusz asszonyáról, Európát pedig az elrabolt türöszi királylányról, Európáról nevezték el. A határt Ázsia és Európa közt a Nílus meg az Euxine keleti szélén lévő Rion mentén vonja meg, vagyis egész Kis-Ázsiát Európába helyezi. De megjegyzi, hogy mások szerint a Don és a Boszporusz a határ. Ebből származhatott volna nézeteltérés, a konfliktus azonban nem ebből eredt. Az esetleges perzsa győzelem azt jelentette volna, hogy Európa beolvad Ázsiába. Ez földrajzi értelemben nem számított képtelenségnek. Inkább az a különös, jegyzi meg Hérodotosz, hogy egyetlen földrész két felének más-más nevet adnak. Márpedig így történt, ami a kulturális határ megszilárdulását jelezte.

Ám hiba volna ennek a határnak a kelleténél nagyobb jelentőséget tulajdonítanunk. Hiszen, mint Sarton rámutat, a helyzet zavaros volt.

„Ázsia és Európa konfliktusának jelentőségét nehéz volna eltúlozni; a világtörténelem legsúlyosabb és legtartósabb konfliktusai közé tartozik; a görögök végső győzelme megszabta a jövőt... csakhogy Ázsia és Európa vagy Kelet és Nyugat konfliktusának nevezni első pillantásra jogosnak látszik ugyan, valójában mégis félrevezető. Sok görög már nemzedékek óta Ázsiában vagy Egyiptomban élt, ezzel szemben Perzsia tengeri szövetségesei, a föníciaiak szétszóródtak a Földközi-tenger vidékén, és nyugat felől fenyegethették a görögöket. Nem nevezhető az árják és a szemiták konfliktusának sem, hisz a perzsák épp olyan árják voltak, mint a legárjább görögök...”³⁴

Mindez tökéletesen igaz. A konfliktus nem volt éppenséggel Ázsia és Európa konfliktusa, de alkalmas volt annak az eldöntésére, hogy lesz-e Európa egyáltalán. A küzdelem részletei minket csak annyiban érdekelnek, amelyben az ellenfelek közti különbségeket érzékeltetik. Beérhetjük azzal, hogy Dareiosz létrehozta a haditámaszpontot Milétoznál és hamarosan megindította az első támadást. A Mardoniosz parancsnoksága alatt álló sereg hajón átkelt a Helleszpontoszon és szárazföldön menetelt a célterületek, többek között Athén felé. Makedóniát meghódították, de a kísérő flotta hajótörést szenvedett az Athosz-hegy szirtjein. Így Mardoniosz visszavonult Kis-Ázsiába és helyét új tábornokok vették át, Datisz és Artaphernész. Ők Kr. e. 490-ben új, nagyobb flottát állítottak, behajózták a sereget és egyenesen az Égei-tenger felé vitorláztak. Kifosztották Eritreát, aztán Attika felé tartottak és Athén közelében, Marathonnál szálltak partra. Csak a sereg egy részét tették a szárazföldre, melyet az athéniek

súlyos veszteségek árán legyőztek. Dareiosz azonnal megkezdte az előkészületeket az új hadjáratra, de a marathoni hírek nyomán Egyiptomban lázadás tört ki, amely még a király halálakor is tartott. Fia és utóda, Xerxész először az egyiptomiakkal bánt el, azután folytatta a hadjáratot Görögország ellen. „Hidat akarok verni a Hellészpontoszon, hogy Európán keresztül Hellasz ellen vonulhassak” – szölte Xerxész (ha hihetünk Hérodotosznak), további céljairól pedig így beszélt:

„...Perzsia határait Zeusz égboltjáig terjesztjük ki, mert nem fog a nap olyan országot látni, amely határos volna a miénkkel, hanem ha én végigvonultam veletek egész Európán, az összes országot egyetlen birodalommá egyesítem. Úgy tudom, ha megsemmisítjük azokat, akikről beszéltem [Athént és Spártát], nem marad egyetlen város és egyetlen emberi törzs sem, amely képes lenne szembeállni velünk.”³⁵

A perzsa uralkodók már nem érték be azzal, hogy kiterjesztik a kereskedelmi hálózatukat. Görögország meghódítása hatalmi kérdés lett. Hogyan lehetett volna egyben tartani a birodalom többi részét, ha kiderül, hogy Xerxész beletörődik a vereségbe? „Nekünk perzsáknak megvan a saját életformánk” mondta a király, és ebben nem volt helye a megbékülésnek. Kr. e. 480-ban hatalmas sereget állított, és maga vezette át a Hellészpontoszon; a szoroson pontonhídon keltek át – a második kísérlet során – és megint a szárazföldön nyomultak előre Thrákián és Makedónián keresztül. Xerxész nagy nehézségek árán bevette a Thermopülai-szorost és elfoglalta a kihalt Athént. De flottája vereséget szenvedett Szalamisznál, így a király visszatért Ázsiába. Egy évvel később (Kr. e. 479) a perzsák súlyos vereséget szenvedtek Platainál. Csak Kr. e. 467-ben merészkedtek be ismét az Égei-tenger vidékére, és flottájuk ismét vereséget szenvedett. Ezután alaposan lecsökkent a perzsa fenyegetés. A kezdeményezés most már a görögök kezében volt.

Ázsia és Európa kapcsolata szempontjából ennek a konfliktusnak a legfontosabb tényezője a perzsa sereg összetétele volt. A perzsák, médek, és közvetlen szövetségeseik mellett akadtak benne szüriai, baktriai, indiai, párthiai, arabiai, etiópiai, líbúai, phrürigiai, lüdiai és thrákiai egységek is. Ez a hadsereg teljes egészében képviselte Ázsiát, és további csapatokkal egészült ki mindenütt, ahol Xerxész elvonult. Erőssége a lovasság volt, amelynek nem nyílt lehetősége megfelelő terepen harcolni. Gyengesége pedig az, hogy a gyalogság – a perzsa, méd és lüdiai hadosztályoktól eltekintve – nem viselt sisakot. A könnyű fegyverzetű íjászok és lándzsások tömegeinek felszerelése nem sokat ért a

görög gyalogsággal szemben. „Az indek gyapotruhában jártak, s nádból készült íjak és vashegyű nyilak alkották a fegyverzetüket.” A jól felfegyverzetek közül sokan nem voltak megbízhatók. Themisztoklész az isteneknek tulajdonította a perzsa vereséget, „akik megirigyelték, hogy egy ember istentelen gögijében egyszerre akar Ázsia és Európa királya lenni.” Hérodotosz prózaiban azt mondja, hogy a perzsák Platainál „elsősorban azért szenvedtek vereséget, mert a ruhájuk fölött nem viseltek páncélt: könnyű fegyverzetben szálltak szembe a lakedaimóni nehézfegyverzetűekkel.” A tengeri csatáról pedig helyesen állapítja meg, hogy „a barbárok rendje felbomlott, nem volt semmi haditervük, sorsuk tehát törvényszerűen alakult úgy, ahogy alakult.” Ami a föníciaiakat illeti, moráljuknak nem használhatott a perzsák viselkedése velük szemben. Jó hajósok voltak és a görögök esküdt ellenségei. „A hajóhad erősségét – írja Hérodotosz – a phoinikiak jelentették.”³⁶ De bizonyos jelek arra utalnak, hogy a perzsák még kevesebbre becsülték őket, mint a görögök.

Az a történet járja, hogy Xerxész sátra a görögök kezére került a plataiai csata után. Pauszaniasz megparancsolta a foglyul ejtett szolgáltnak, hogy főzzenek neki olyan lakomát, amelyet egy perzsa fővezér elvárna. Azok káprázatosan megterítették az arannyal és ezüsttel díszített asztalokat. Pauszaniasz ekkor a tréfa kedvéért megparancsolta saját szolgáltnak, hogy készítsenek mindennapi spártai vacsorát.

„Azok is elkészültek, s a két lakoma merőben más volt. Pauszaniasz nevetni kezdett, magához hívatta a hellének vezéreit, s amikor megjelentek, így szólt hozzájuk: „Hellén férfiak! Azért hívattalak benneteket, hogy megmutassam nektek, milyen ostoba a médek uralkodója: dúskál minden földi jóban, mégis idejött hozzánk, hogy elvegye tőlünk a mi szegényes javainkat!”³⁷

5

A HELLÉNEK

A PERZSÁK ÉS GÖRÖGÖK háborújának fordulópontja nyilvánvalóan nem Szalamisz volt, hanem Thermopülei. Ott, a szorosnál próbálta feltartóztatni Leonidasz a teljes perzsa hadsereget. Sokezer spártai és theszpiai katonája szinte az utolsó szálig odaveszett, s egy halhatatlan legenda, meg alaposan legyengült ellenség maradt utánuk.

Itt fekszünk, vándor, vidd hírül a spártaiaknak:
megcselekedtük, amit megkövetelt a haza.

(Ponori-Thewrewk Emil fordítása)

Az ázsiai csapatok olyan súlyos veszteségeket szenvedtek, hogy harci szellemük drámaian megrendült és többé helyre sem állt. A perzsa katonák nem láttak esélyt a győzelemre a náluk jobban felfegyverzett, és (a jelek szerint) halálra szánt katonák ellen. De az igazi különbség nem a küzdőképességben, hanem a pusztaság számokban rejlett. Hérodotosz szerint az ázsiai haderő létszáma 2 641 610 katona és tengerész volt, és ugyanennyien követték a táborban, vagyis összesen 5 283 320 katona vett részt az ütközetekben. Akárhogy is vélekedjünk ezekről a számokról, Xerxésznek nyilvánvalóan óriási hadereje volt. Még ha tizedére csökkentjük a történész becslését, akkor is 500 000 ember sorakozott fel a maroknyinál nem nagyobb görög egységekkel szemben. A görög jellem kulcsát éppen ezek a viszonylag kis számok jelentik. Olyan kevesen voltak, hogy individualisták lehettek. És nem ok nélkül hangsúlyozták a különbséget önmaguk és ellenfeleik között. Mások akartak lenni, mint a föníciaiak és a perzsák, a szárazföldi népek, általában az ázsiaiak, a *keletiek*.

De miben különböztek tőlük? Három alapvető jellemvonásban, melyek mind földrajzi környezetükben gyökereztek: viszonylag kevesen voltak és nem is akartak sokasodni; viszonylag szegények voltak és rossz szemmel nézték a hivalkodó gazdagságot; viszonylag keveset foglalkoztak a túlvilággal és sokkal többet azzal, amelyet ismertek. Nézzük először a számukat. Szigeteken és hegyek közé zárt völgyekben éltek, így egy-egy adott területen csak bizonyos számú népességnek volt helye. Ezért születésszabályozással korlátozták a népességet, s a nem kívánt csecsemőket, főképp a lányokat és azokat, akiket egészségtelennek vagy nyomoréknak tartottak, „kitették”. Vagy megkezdődött a kivándorlás, ha a népesség a kellenél jobban megnövekedett. Az ideális állam leírásakor Platón megszabja a polgárok számát: 5040, sem több, sem kevesebb. Más görög gondolkodókkal együtt ő is elutasítja a sivatag magányát és a síkság nyüzsgő millióit egyaránt. Jobban kedvelik a társadalmi szempontból kívánatos méretű, megállapodott közösséget, amelyben megtalálja a helyét az egyén (nem pedig a család vagy a klán). Az egyént a zsidó Ézsaiás semmivé zsugorította Isten színe előtt. Gautama egybe akarja olvasztani az Istennel. Konfuciusz a család részének tekinti. A görögök célja az *egyéni* tökéletesedés volt, isteneik sem többek tökéletesített embereknél. Mivel így gondolkoztak a népesség számáról, nem tekintették érdemnek a nagy családot, bűnnek a gyerektelenséget és különösebb furcsaságnak a nőtlen-

séget. Csak egy (néha mellőzött) feleséget tartottak, vagyis a jelek szerint többre becsülték a szépséget a nemiségnél. Kevesen voltak, tehát magas szintű intelligenciát, fizikumot és műveltséget igénylő kormányformákkal is kísérletezhettek. A nevelés során az egyén olyan figyelemben részesült, amilyenre a nagy család nem ad lehetőséget.

Viszonylag kevesen voltak és viszonylag szegények is. A rabzolgák fényűzést jelentettek és megkönnyítették az életüket, egyébként azonban elég szűkös megélhetést kapartak össze sovány földjükön. Ha az ember javítani nem tud hátrányos helyzetén, hát dicsekszik vele; a görögök is erényt kovácsoltak az igénytelenségből, akár a skótok. Kultuszt úztek az egyszerűségből, ahogy önmegtartóztató természetével dicsekszik, akinek nem telik borra. A gazdagság nem volt gyakori köztük, nem is csodálták különösebben. Hellásznak tehát sikerült olyan embereket kinevelnie, akik nem kényszerből, hanem szabad akaratból éltek egyszerű ételeken és egyszerű lakásokban, s hordtak egyszerű ruhákat. Ám egyszerűségük nem volt aszketizmus. Nemigen hallunk arról, hogy egy görög szétosztotta mindenét és elment koldulni, mint némelyik indiai brahmin. Nemigen hallunk böjtről vagy elmélkedésről, és mértéktelenségből származó betegségekről sem. De kaptunk egy új szót a klasszikus kor görögjeitől: spártai. A kifejezés egyszerű és szűkös étrendet, kemény ágyat, nehéz fizikai körülményeket jelent, a fáradság, kényelmetlenség és fájdalom sztoikus elviselését; méghozzá nem szükségből, nem is vallási rajongásból, hanem pusztán önbecsülésből.

Végül hogyan gondolkoztak a görögök a vallásról? Valamegyest vallásosnak kellett lenniük, hiszen templomaikat építették meg a legnagyobb gonddal. A síroknak, sírköveknek és temetkezési szokásoknak már kevesebb figyelmet szenteltek, nem is hoztak létre az egyiptomiakhoz fogható monumentális építményeket. A kis államokban nincsenek távoli, istenített uralkodók, így rendszerint hiányzik az államilag támogatott kultusz vakhite is. A hellászi papságnak a jelek szerint nem volt különösebb hatalma, talán mert nem sajátíthatták ki a tudományt, költészetet, zenét vagy képzőművészetet. A görögök közönye a vallás iránt gyöngítette, bár nem törölte el a királyság náluk ismert formáját. Királyaiknak csak jelentéktelen vallási funkciókat hagytak meg. Így nem volt istenített uralkodójuk, aki előtt a porban kell csúszni; nemességük pedig, bár kétségkívül istenektől és hősöktől származott, csak bizonytalan tekintélyt élvezett. Következésképp nem alakultak ki náluk bonyolult szertartások és illemszabályok: nyíltan és egyenesen szóltak egymáshoz. Az athéniek modora közvetlen volt, és a szűkszavú spártaiakról maradt ránk a

„lakonikus” szó, amely jól jellemzi kedvelt kifejezőmódjukat. S amint Pauszaniasz történetéből tudjuk, nem ok nélkül hangsúlyozták egyedülálló sajátosságaikat és emelték ki „európai” vagy „hellén” tulajdonságaikat. Amikor Hérodotosz azt mondja az egyiptomiakról, hogy „sokkal erősebben vallásosak, mint bármely más nép”³⁸, vagy a babiloniakról, hogy „hajukat hosszúra növesztik, és szalagokkal fűzik át, s egész testüket illatszerekkel kenik”³⁹, az ellentétet hangsúlyozza a hellének és a többiek között. A görögök talán különböznek egymástól, de még jobban különböznek mindenki mástól.

Ha a görögök mértékletesek voltak a népesség számát illetően, a gazdagságban és a vallásban, elmondható róluk, hogy jellemük alapja a mértékletesség volt. De jobb, ha „arányról” beszélünk. Idegenkedtek az askétizmus vagy fényűzés szélsőségeitől, szívesebben választották a középutat. Az arány a részek és az egész viszonya. A görögök fedezték fel, hogy egy tárgy hosszának egyenlőtlen felosztása bizonyos arányt hozhat létre a részek között: nevezetesen a $\sqrt{5}-1 : 2$ arány mértékét. Szemükben az arányosság volt a szépség, a viselkedés és a tudás titka.

Egyetlen más nép sem látta ilyen szépnek az arányos testet; amely nem túl magas (mint az óriásoké), és nem túl alacsony (mint a törpéké); nem túl kövér (mint a szokásos Buddha ábrázolásoké); és nem túl sovány (mint a csont és bőr hindu askétáé); nem túl izmos (mint a mai testépítők bicepszé); és nem túl gyenge (mint a kínai nők hajdan csodált zsugorított lába). Csak a fiatalsághoz, egészséghez és jó erőnléthez társuló arányos testalkatot csodálták. Elkerülhetetlenül kialakultak körükben a homoszexuális hajlamok, s a jelek szerint más népek is utánózták őket a pederasztiában. Meztelen atlétáiknak – a nőknek is – magas kitüntetésekkel adományoztak, és szobraikban megörökítették mindazt, amit a legjobban csodáltak. Mindvégig a ruhátlan emberi alak ábrázolását tartották a legmagasabb rendű művészetnek.

Ez az arányérzék érvényesült építészetükben is. Kőből vagy (bőségesen rendelkezésre álló) márványból épült, egyszerű, aprólékos díszítmények nélküli templomaik kialakításánál a hatást a részek szigorú arányaitól várták. Nem akartak égbe nyúló házakat emelni, mint az Empire State Building, vagy óriási kiterjedésű épületet, mint a Pentagon építői. Csak arányosságra törekedtek, melyet pontosan kiszámított eszközökkel értek el. Ez az arányérzék modorukból sem hiányzott. Nyilván udvariasak voltak, hiszen a fogalom tőlük származik, de soha nem alázatosak. Ázsiai mértékkel mérve beszédmódjuk nyersnek, kurtának és otrombának minősült. Római kifejezéssel élve „civilék”, vagyis udvariasak voltak, de nem ünnepélyesek. A műveltségéről is más-

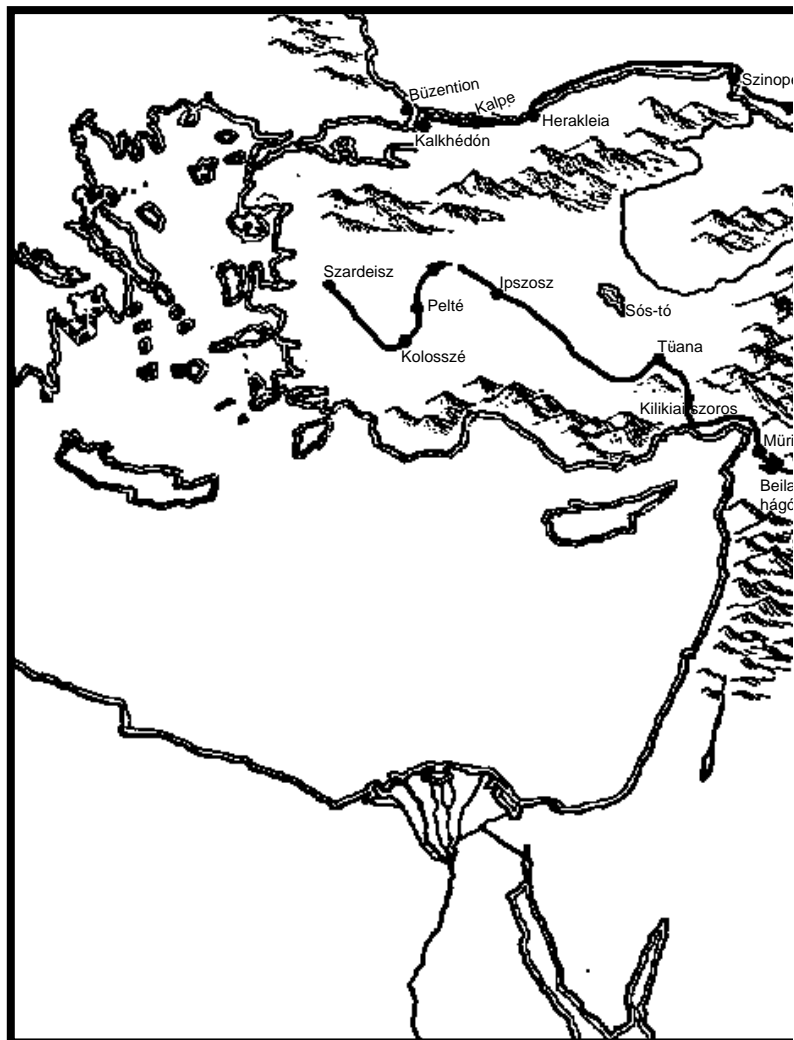
képp gondolkoztak, mint a többi nép. Tudományukat nem zárták semmiféle ősi nyelv erekytartójába, és nem tekintették egyetlen különlegesen képzett osztály monopóliumának. Elsajátítása nem számított különösebben nehéz feladatnak, mint Kínában. A költészeti, drámai vagy zenei ismeretekre bárki szert tehetett, és ritka volt a szakbarbár művelt ember. Nem látták be, miért ne lehetne valaki kereskedő, katona, tudós, atléta és költő egyszemélyben. Itt is az arányérzék dolgozott bennük: semmilyen téren nem kedvelték a misztériumokat. A görög filozófus vagy matematikus rendszerint készségesen beavatott a tudományába bárkit, aki meghallgatta. Semmi fojtott suttogás, titoktartási eskü. Őszintén tisztelték a tudást, de nem voltak olyan megszállott rajongói, hogy titokzatossággal övezzék.

A görög arányérzékkel együtt járt a görög humorérzék. Csírait már az *Iliászban* fölfedezhettük, Periklész idejére kibontakozott, és Arisztophanész (sz. kb. Kr.e. 428-ban, megh. Kr. u. 338 után) politikai, társadalmi és irodalmi szatíráit ötvöző műveiben ért tetőfokára. Abban különbözött a keleti humortól, hogy mindig szoros kapcsolatban állt saját kora intézményeivel, embereivel és eseményeivel. Alapjában kevés humorforrás van a világon, és az is mind besorolható a következő csoportokba: a fizikai vagy erkölcsi fogyatékoságból – vakságból, részegségből vagy gyávaságból – eredő kellemetlenségek; a remények és a valóság kontrasztja; a nemiség; és nyelvben rejlő humorlehetőségek. Mélyebb értelemben azonban mind a négy esetben ugyanarról van szó. Egyetlen téma variációi: hogy ami van, egészen más, mint aminek lennie kellene. Ezért jutottak a görögök vezető szerephez a humor területén hihetetlen arányérzékükkel. Időnként még az ügyintézésüket is befolyásolta. Amikor Pauszaniász zsákmányul ejtette Xerxész sátrát, bútorát és kíséretét, többféleképpen viselkedhetett volna. Megölhette volna a szolgákat. Leltárt készíthetett volna a zsákmányról. Szónoklatot mondhatott volna a fényűzés ártalmairól. Idézhetette volna Küroszt, aki szerint „az elpuhult országok elpuhult férfiakat nevelnek”. Összehordhatott volna számtalan közhelyet. Ő azonban észrevette a helyzet humorát, és tisztjei figyelmét is felhívta rá. „Nézzétek ezeket a fickókat: dúskálnak a fényűzésben, úgy agyonzabálják magukat, majd megpukkadnak, mégis le kell rohanniuk Hellászt – minek? Hogy megkaparintsák a *mi* betevő falatunkat!” Talán Pauszaniusz sem mindig értette a tréfát – az igazat megvallva tudjuk, hogy nem. Nem is bizonyult különösebben lojális hazafinak. De ha nem lett volna görög, valószínűleg egyáltalán nem veszi észre a helyzet humorát.

Összefoglalva az eddig felsorolt különbségeket megállapíthatjuk, hogy a Periklész-korabeli görög egy föníciait, indiait

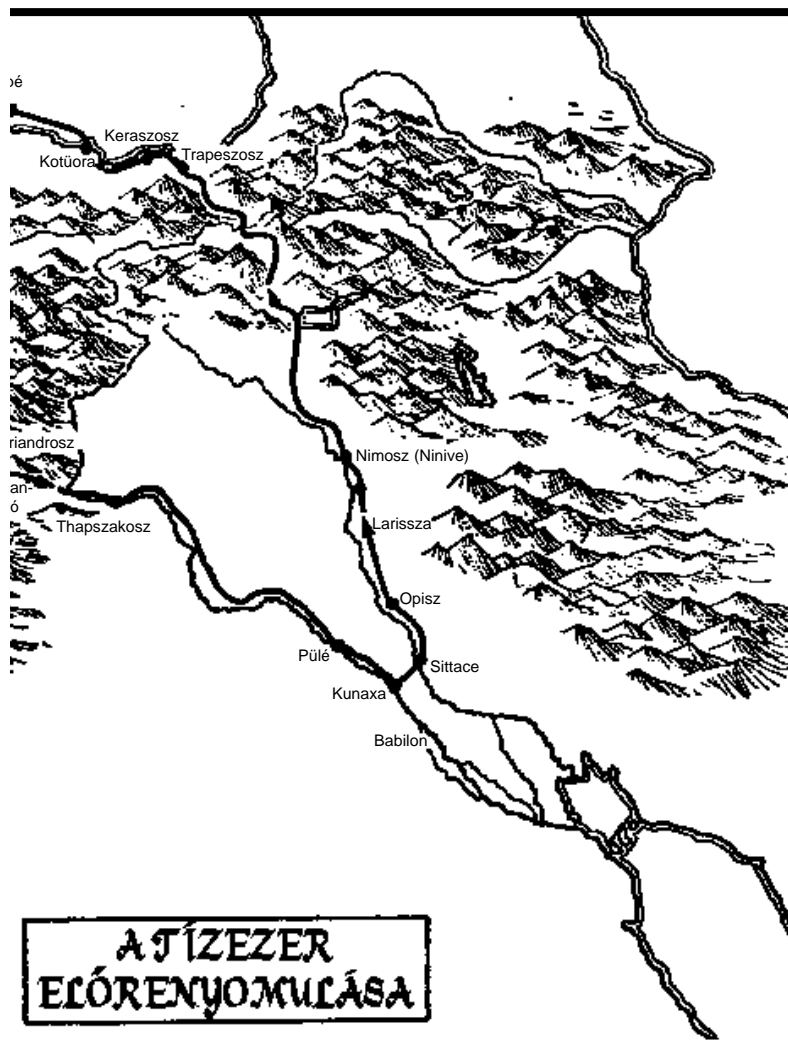
vagy perzsát egészen másfajta embernek tekinthetett – úgy látható, egymáshoz sok tekintetben hasonlítanak, de tőle különböznek. Ami az ázsiaiak megjelenését illeti, úgy vélhette, túlságosan nagy gondot fordítanak az öltözkükre és a cicomára. Városaikat túlszűfoltnak tarthatta, ahol az egyén elvész a tömegben. A gazdagokat kövérnek, szegény szomszédaikat soványnak találhatta. A nőket észre se nagyon vehette, hiszen alakjukat eltakarták ugyan, de aligha voltak kisportoltak. Azt tapasztalhatta, hogy az ázsiaiak semmi áron nem ülnének egy asztalhoz egy göröggel, mert félnek a tisztátalanságtól. A tudósok beszédét szertartásosnak, saját tudományágukat illetően ködösítőnek érezhette. A legtöbb ázsiai templomot pedig, bármilyen hatalmas és lenyűgöző volt, aránytalannak és túlságosan díszesnek láthatta. És vajon mit gondolhatott az ázsiai a görögökről? Úgy vélhette, rosszul táplált és szegényes, tehát nyilván nincstelen, ezen kívül vallástalan és tiszteletlen, vagyis lényegében tudatlan. A görög modort ellenzenvesnek találhatta. Hiszen az alsórendű perzsa arcra borult a magasabb rangúak előtt. Ezek a görögök meg egyszerűen azt mondták: „Jónapot, Euthüpro!” vagy „Jó napot, Glaukon”, és senki iránt nem mutattak tiszteletet. Ráadásul örökösen olyasmi felől kérdezősködtek, ami egyáltalán nem tartozott rájuk, figyelték hitvány tudásukat és kétségbe vonták az elfogadott szokásokat és hiedelmeket. Végül arra a következtetésre juthatott, hogy a görög felületes szószátyár, akiben nyoma sincs az élet szépségei és titkai iránti tiszteletnek.

Hérodotosz, amikor számba veszi a perzsák és görögök közti különbségeket, az előbbiről ezt mondja: „A legkisebb becsülete a tőlük legtávolabb lakóknak van, mert meggyőződésük, hogy ők maguk a legkiválóbb emberek, s a többiek az említett sorrendben részesülnek az erény adományában, ennél fogva a tőlük legtávolabb lakók a leghitványabbak.”⁴⁰ De hozzáteszi: „A perzsák minden más népnél hamarabb veszik át az idegen szokásokat.” Plataiai után egyre kevésbé voltak biztosak a saját felsőbbrendűségükben, és még szívesebben vették át az idegen szokásokat. Xerxészt Kr. e. 465-ben meggyilkolták, és fia, I. Artaxerxész elveszítette az uralmat az ión városok fölött. II. Dareiosz szerezte vissza őket, aki alaposan kihasználta Athén és Spárta versengését. Ám II. Artaxerxész trónra lépése után lázadás tört ki fivére, Kürosz vezetésével, aki behívott egy tízezer görög zsoldosból álló sereget. Kürosz elesett Babilóniában a kunaxai csatában (Kr. e. 401), s a görögök magukra maradtak az idegen földön. Xenophón vezetésével kiverkedtek magukat. A történet először is a görög gyalogság elismert fölényét bizonyítja. Kürosz behívta őket és számított rájuk, mint akiknél jobb katonákat keresve sem találhat. Halála után a görögöket üldözőbe vette a perzsa

tábornok, Tiszaphernész, de nem tudta megfélemlíteni őket. Tisztes visszavonulást hajtottak végre, csak az okozott gondot nekik, hogy nem volt lovasságuk. Xenophón bátorításul emlékeztette a katonákat, hogyan verték meg a perzsákat korábban:

„...hogyan is félhetnétek tőlük most, amikor már bebizonyosodott, hogy számbeli fölényük ellenére sem tudják állni támadásokat. És azt se higgyétek, hogy helyzetünk rosszabb lett, mivel Kürosznak régebben mellettünk álló csapatai elpártoltak tőlünk. Hiszen ők hitványabbak még azoknál is, akik vereséget szenvedtek tőlünk; legalábbis bennünket cserbenhagyva megfuttattak előlük. Inkább lássuk az ellenség oldalán azokat, akik a

futást szívesen kezdik, mint a mi sorainkban. És ha valaki esetleg azon aggódna közületek, hogy nekünk nincsenek lovasaink, az ellenségnek pedig sok van, gondolja meg: tízezer lovas tulajdonképpen tízezer ember. Hiszen lóharapástól és rúgástól még senki nem vesztette életét a csatában, mert ami a harcban történik, azt a férfiak csinálják. És vajon nem vagyunk-e mi sokkal biztosabb talajon, mint a lovasok? Hiszen ők lovuktól függenek, és nemcsak tőlünk rettegnek, hanem attól is, hogy leeshetnek, mi viszont biztosan állunk a földön, és sokkal erősebben sújtunk le a szembejövőkre, és könnyebben eltaláljuk, akit akarunk. Csak egyetlen dologban van előnyük a lovasoknak velünk szemben: nagyobb biztonságban menekülhetnek, mint mi.”⁴¹

Jellegetes görög érvelés, a józan észre apellál. Ugyanebben a helyzetben a zsidók másképp reagáltak: „Mikor hadba mégy ellenséged ellen, és látsz lovakat, szekereket, náladnál nagyobb számú népet: ne félj tőlük.” Így kezdődik a Zsidó Hadviselési Törvény (Mózes V., 20.), amelyben a következő feladat a papra hárul. Neki kell biztosítania a katonákat, hogy „az Úr, a ti Isteneitek veletek megy, hogy harcoljon érettetek a ti ellenségeitekkel, hogy megtartsion titeket.” Hasonló szerep hárult az indiai bráminra. A Tízezernek viszont azt mondták, hogy ellenségeik náluk rosszabb katonák. Ez nem egészen felelt meg a valóságnak, és Xenophón végül rögtönzött egy lovasosztágot, amely igen hasznosnak bizonyult. De az igaz, hogy a perzsák nem tudtak elbánni a görög falanxszal, és hogy, pusztán lovas íjászokból álló lovasságuk legfeljebb fárasztani tudta az ellenséget. Ráadásul a perzsák mindig legalább hat mérföldnyire a görögöktől ütötték fel a táborukat, mert éjszakai rajtaütéstől tartottak, amelynek során nem vehették volna hasznát a lovasságnak. Az *Anabaszisz* egész története a görögök erkölcsi fölényét bizonyítja. Ők harcoltak perzsa földön. Ők uraltak minden hadműveletet. És ők vonultak vissza rendezett sorokban végül, érintetlenül megőrzött csatarendben. A perzsa birodalom és vele együtt a Kelet hatalma már hanyatlófélben volt.

Ebben az időszakban, Kr. e. 400 után kezdődött meg a görög és európai terjeszkedés. Az emberi történelem visszatérő témájának illusztrációjaként a görögök védekezésből támadásba mentek át. Egy ideig minden energiájukat országuk védelmére összpontosították. Egységük kizárólag a perzsák közös gyűlöletén alapult és a közös ellenszenv a Kelet iránt. Mint Hogarth rámutat:

„... a visszavonuló Perzsia olyan világba vonta be üldözőjét, amely valószínűleg színét se látta volna még évszázadokig, ha a perzsák be nem hatolnak Európába.

Ráadásul azzal, hogy a győztes ellenféllel szemben már egészen másképp viselkedtek – bár ez nem vált feltétlenül szégyenükre – még önhittebbé tették a görögöket és tudatosították bennük Perzsia gyöngeségét. A perzsák mindig is híresek voltak intelligenciájukról és rugalmasságukról, s fennhéjázó megvetésük most igen hamar átcsapott a görögök mértéktelen csodálatába. Mindent elkövettek, hogy a hellén államférfiakat és tudósokat bevonják saját társadalmukba, és a hellén katonák és matrózok ügyességét saját hasznukra fordítsák. A nyugati szatrapák nem-sokára szívélyes kapcsolatokat ápoltak az ión városokkal, vendégszeretően fogadták a neves görögöket és igyekeztek magukévá tenni a görög politikai és vallási előítéleteket. Nyilván sikerrel jártak, és ezzel akaratlanul előkészítették a katasztrófát... öngyil-

kosság volt ez a magatartás a görögökkel szemben. Felmagasztalta az európai szellemet, Ázsiát pedig megfosztotta cselekvőkészségétől és önbizalmától.”⁴²

Mindez megfelel az igazságnak, de hiba volna az egyéneket kárhóztatni a hibás politikáért. A nyugati terjeszkedés ennél szélesebb körű jelenség volt. A perzsák visszavonulása könnyítette a görögök helyzetén és felszabadította energiájukat megbecsültségük. Egyúttal megteremtette a hatalmi vákuumot is, amely beszippantotta a görögöket. És az ázsiai európai rohamát követő európai támadás Ázsia ellen nem szorítkozott katonai térre. Semmi kétség, katonai vonatkozása is akadt. Amikor Artaxerxész Kr. e. 380-ban görög zsoldosokkal próbálta meg visszaszerezni Egyiptomot, a másik oldalon is görög zsoldosokat talált. Agészilaosz spártai király 397-ben és 398-ban behatolt Kis-Ázsiába, és bebizonyította, hogy érdemes fontolóra venni a szúsai bevonulást. A görögök valójában már behatoltak Ázsiába, hívásra vagy fegyveres erővel. De eszméik túltettek a kardokon, gyorsabban és messzebbre jutottak. Föníciában például már az 5-4 században érezhető volt a görög művészet hatása, és a hazai stílus kipusztulásához vezetett. Perzsiában is érvényesült ez a befolyás, főképp a szobrászatban. „Ázsia Európa rabszolgája” – állapította meg Euripidész. Hogy ez a növekvő befolyás tényleges hódításá alakuljon át, annak két feltétele volt: lemondani a demokráciáról és javítani a lóállományon. Döntő eredményt csak erős vezetéssel és jó lovassággal lehetett elérni. A görög falanx és a perzsa lovasság egyesítése révén kiegyensúlyozott haderőt kellett kialakítani különböző fegyvernemekből. Erre csak Makedóniában nyílt lehetőség. Európában átvette a vezető szerepet a részben görögös kultúrájú Makedónia, mely egy időben perzsa tartomány volt, azután királyság lett, és bőven kínált legelőt a lovaknak meg síkságot manőverezéshez.

A korábbi időszakok kelet-nyugati kapcsolatainak alakulásával összefüggésben lehetnek bizonyos történelmi kételyeink, a Makedónia felemelkedésével kezdődő folyamatról azonban bőséges információ áll rendelkezésünkre. Ettől az időszaktól kezdve tisztább és pontosabb képet alkothatunk a haladás nagy mozdonyáról, a Kelet és Nyugat váltakozó felemelkedéséről, a dugattyúról, melyet a hanyatlás és terjeszkedés hajt. És a nyugati terjeszkedésnek ez a makedón vezetés alatt végbement új szakasza kitűnő illusztrációval szolgál témánkra. A Hellászra nehezedő perzsa nyomás a korábbi görög terjeszkedést követte, és azért kerülhetett rá sor, mert a görögök elvesztették lendületüket és hanyatlásnak indultak. Válaszul a perzsa fenyegetésre a hellének, bár átvettek valamennyit a perzsa hagyományokból,

egyre nagyobb hangsúlyt helyeztek saját életformájuk megkülönböztető jegyeire. Rendkívüli tisztelettel adóztak Homérosz műveinek. Vajon miért? Azért, mert Homérosz énekelte meg az utolsó korszakot, amikor Európa uralkodott Ázsia fölött, amikor az akhájok legyőzték Tróját, amikor a kelet-nyugati kereskedelmi utat nagyrészt a görögök ellenőrizték. A hellenisztikus kor görögjei úgy hivatkoztak Homéroszra, mint a későbbi európaiak Róma történelmére. Ám a pusztá lázadás az ázsiai életmód ellen kudarcot vallott volna, ha vezetői nem veszik át – bár erről nem nagyon beszéltek – a perzsa hagyomány bizonyos elemeit. Ezenkívül néhány görög eszmény már nem volt tartható. Először is a demokrácia. Az athéniak demokratikus intézményei a hanyatlás idején jöttek létre. Arra szolgáltak, hogy egyesítsék a görögöket Perzsia ellen a szabadság ügyének védelmében. Ennek a szigorúan védelmi célnak (többé kevésbé) megfelelték az athéni politikai elvek. Amikor azonban eljött az európai fölény ideje, a demokráciának bealkonyult. A görögök, akik a tiszteiket maguk választották, kiverekedhették magukat a hanyatló perzsa birodalomból. De ha vissza is akarták verekedni magukat, alaposan át kellett szerveződniük. A perzsa lovastechnika mellett át kellett venniük a perzsák monarchisztikus hagyományát is.

Csakhogy a makedónok nem pusztán egyesítették mindazt, ami a görög és perzsa hagyományból eredményesnek bizonyult. Ki is egészítették egy új tényezővel: a valódi lovaskatonával, aki egészen más, mint a lovon ülő íjász.

„...A II. Philipposz (Kr. e. 359– 336) előtti időkben a makedón haderő a jelek szerint a thesszáliaihoz hasonlóan az ország tehetős földbirtokosaiból alakult, jól felfegyverzett, kiváló lovascsapatokból és hihetetlen számú, számú pajzzsal felszerelt katonából állt. De amíg Philipposz ki nem alakította híres falanx-át az Epamidondusztól származó thébai mintára, a makedón gyalogság alig volt több egy pásztorokból és földművelőkből álló csőcseléknél. Philipposz nemcsak a világ addigi legjobb – csaknem hat és fél méteres lándzsával, a szarisszával felfegyverzett – gyalogságát hozta létre vasfegyelemmel ebből a nyersanyagból, hanem a lovasságára is nagy gondot fordított, és főképp ennek a hadseregnek köszönhette, hogy uralmat szerzett az autonóm görög városállamok meg az illírek és thrákok fölött. Amikor a trónra került, nagy figyelmet szentelt mindennek, ami a lovakhoz és a lóversenyekhez tartozott. Szekereket és hátslovakat küldött az olümpiai versenyekre.”⁴³

A fejlődés szakaszai meglehetősen világosak. A tatár lovaktól származó ázsiai és európai sötétbarna és fehér lovak olyan kis-

termetűek voltak, hogy megülni nem lehetett őket csak kocsi elé befogni, amint az ókori világ irodalmából tudjuk. Az összehasonlíthatatlanul jobb és gyorsabb észak-afrikai paripákat, a gyakran keselylábú vagy csillagos homlokú líbiai pej lovakat már megülték, de csak kistermetű, könnyű fegyverzetű férfiak. Lassan kiderült, hogy a sötétbarna és a pej ló kereszteződése néha erős, gyors lovat eredményez, amely egy vértés katonát is elbír. A lovaglást Kr. e. 632-ben vették fel az olimpiai játékok programjába. Nem sokkal később, Kr. e. 648-ban létrejött az afrikai görög gyarmat, Kúrené, hogy innen jussanak a görögök líbiai lovakhoz. De az igazi lótenyésztéshez való legelők csak Thrákiában és Makedóniában voltak. Ott – és természetesen Perzsiában – tenyésztették az igazi harci méneket. A jövőt sejteti már az *Anabaszis*, melyben arról olvasunk, hogy maga Xenophón is lovon ült, főképp a kurdisztáni menet során (III. könyv).

„Xenophón katonái mellett nyargalt, és lováról bátorította őket...

A sziküóni Szótéridész így szólt: „Nem vagyunk egyforma helyzetben, Xenophón. Te lovon ülsz, én pedig pajzsom súlya alatt görnyedek.”

Xenophón, amikor ezt meghallotta, leszállt lováról, kilökte Szótéridészt a sorból, elvette pajzsát, és ment vele, amilyen gyorsan csak tudott. De éppen lovaspáncélja is rajta volt, tehát nagy teher nyomta... Szótéridészt meg addig ütötték, dobálták és szidalmazták társai, míg rá nem kényszerítették, hogy pajzsát visszavéve meneteljen tovább.”⁴⁴

A perzsáknál nem kerülhetett volna sor erre az incidensre. Csak hogy ők már vértészetben ülték meg a lovat, bár a fegyverük még új volt. Még soha senkit nem ölt meg ló a csatában, mondta Xenophón. Közeledett az idő, amikor ez már nem lesz igaz.

6

NAGY SÁNDOR HÍRE

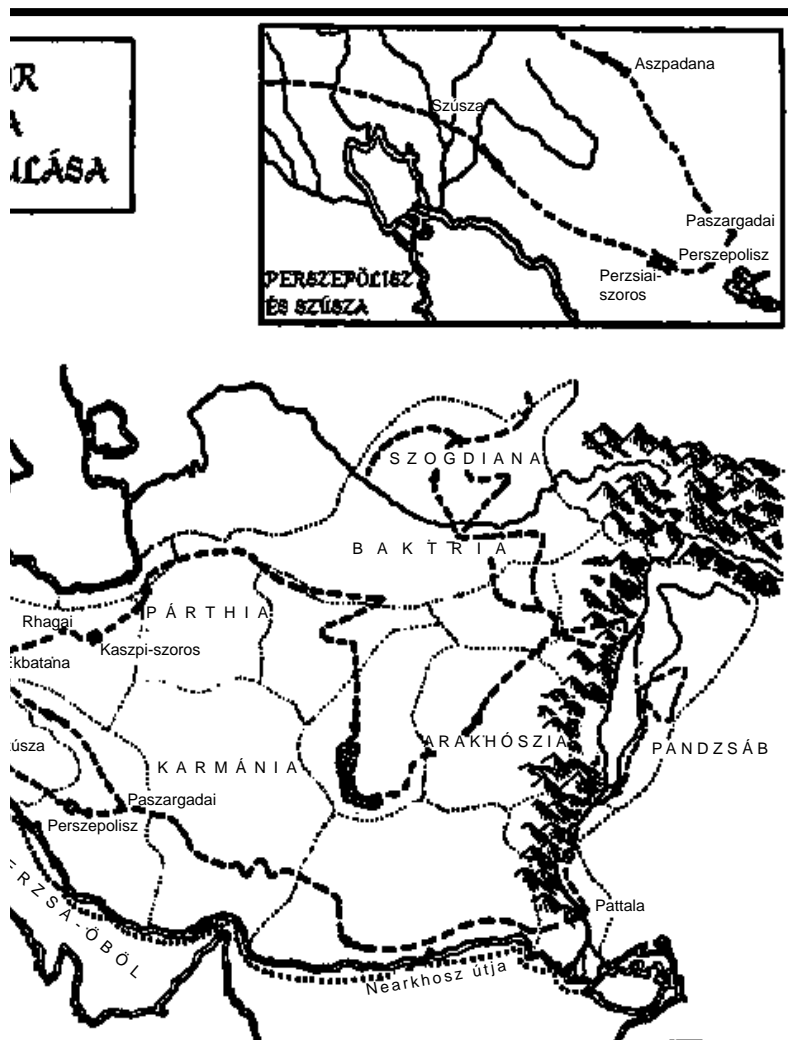
BIZONYOS TEKINTETBEN Nagy Sándor makedón királynak a mai napig nincs párja a világtörténelem uralkodói közt. Szinte föl sem tudjuk mérni a nagyságát. Róla is elmondhatta volna Auden, hogy „gigantikus teljesítménye árnyékában ütjük fel szánalmas sátrunkat”. Nevezetes családból származott, Philipposz és Olümpiasz fia, a rettenthetetlen Polüklea unokaöccse és a „hadi-

tudományáról híres” hadvezér, Künane fivére volt. Nem született ízig-vérig görögnek – bár az olimpiai játékokon részt vehetett –, de három évig Arisztotelész mellett tanult. Mint S.C. Easton megállapítja:

„Sándorba tanítója olthatta bele a józan ész és egyensúly tisztetét, a meggyőződést, hogy az értelem ura a testnek, az elfogulatlan tudásszeretetet és a kutató szellemet.⁴⁵

Lehet, hogy így történt; Sándor talán sokat tanult abból is, amit Arisztotelész taníthatott neki. De a gyakorlati ügyekről jóval többet tudott nála; képzelőereje pedig kevesebb korlátot ismert.

Nagy Sándor a különleges képességek és látomásos képzelet ötvözetének köszönhetően lánghelmét.

Itt nincs helye életrajznak, vagy a katonai teljesítmény elemzésének. Híres csatalova, Bucephalosz hátán, a királyi nehézlovas század élén, mintegy 3000 főnyi lovasság és 18 000 főnyi gyalogság parancsnokaként végigsöpört Kis-Ázsián és Fönicián, először Milétoszt és Szardeiszt vette be, a hadjárat első szakaszának befejezéseként pedig Türoszt. Ezután a föníciaiaknak már nem volt földközi-tengeri támaszpontjuk, ahonnan hajóik veszélyeztethették volna a későbbi közlekedési vonalakat Makedónia és Ázsia között. Egy évvel később, a második fázisban Sándor elfoglalta Egyiptomot, ahol felszabadítóként fogadták, és Siwáig

és Memphiszig vonult. Ezután megalapította az új várost, Alexandriát, melynek tervei szerint Türosz szerepét kellett átvennie. Ebben az időben szerzett új lovakat Líbiából – csak Kürénéből háromszázat. Dareiosz, aki egy évvel korábban Granikosznál és Isszosznál vereséget szenvedett, most újabb hatalmas sereget gyűjtött Perzsia védelmére. Sándor behatolt a birodalom szívébe (Kr. e. 331), harmadszor és utoljára is legyőzte Dareioszt Ninive mellett, aztán tovább haladt s elfoglalta Babilont, Szúszát és Perszeopoliszt. A birodalom meglepő gyorsasággal omlott össze. Miután Dareioszt megölték a saját tisztjei, Sándor felvette a „Nagy Király” címet és késedelem nélkül uralma alá hajtotta a további tartományokat.

Ebben harmadik szakaszban özönlöttek el csapatai Indiát. Perszeopoliszból Sándor északnak vonult Ekbatana felé, azután a kereskedelmi út vonalán Baktriába, menet közben új városokat alapított (az egyiket a lováról nevezte el), és folytatta útját az Indus mentén Patalába. Közben győzelmes csatát vívott Hüdaszpesznél, így megszerezte a hatalmat Pandzsáb fölött. A beludzsisztáni sivatagokon át vezető rövidebb, de sokkal nehezebben járható úton jutottak vissza Szúszába. Nem sokkal később Sándor Babilonba ment, ahol harminchárom éves korában (Kr. e. 323-ban) elvitte a mocsárláz. Bámulatos pályafutása véget ért.

Mit is ért el Nagy Sándor? A korábbi perzsa birodalom egész területén elterjesztette a „hellenisztikus” kultúrát. A „hellenisztikus” jelző – a „helléntől” eltérően – csak erre a későbbi kulturális szakaszra vonatkozik, melynek során a fejlődés helyét átvette a terjeszkedés. A makedón kultúra az amerikaihoz hasonlóan egy idegen eredetű civilizáció elterjesztését jelentette. Más szóval, amint a görögök tanítók lettek, többé nem voltak felfedezők. A hellenisztikus világ kulturális öröksége kétségtelenül lenyűgöző, de a művészi alkotókészség legnagyobb teljesítményei ekkor már a múlt emlékei voltak. Rájuk most az a feladat hárult, hogy megosszák a világgal gazdag örökségüket, és Ázsia készen állt a befogadására. Amint láttuk, a görög eszmék messzire eljutottak a kereskedelmi úton, mielőtt Nagy Sándor előrenyomulása megkezdődött volna. Freya Stark mutat rá, hogy a törzsek, amelyeket Sándor Kis-Ázsiában leigázott, részben már hellenizálódtak. Ez a felismerés győzte meg őt a további lehetőségekről. Hogy ismét Freya Starkot idézzük „se előtte se utána egyetlen birodalomnak sem volt olyan nagy hatása, és csak a vallások tudták olyan gyökeresen és széles körben átformálni a gondolkodást, mint ahogy ő hellenizálta az ázsiai világot.”⁴⁶ A történészek sokat vitatkoztak azon, milyen mélyrehatóan vagy felületesen alakította át a gondolkodást. De minket most nem ez érdekel. A mi szempontunkból sokkal fontosabb, hogy mit is vitt Ázsiába

Sándor. Hisz ez a lényeg. Könnyű azt mondani: „Hellasz szellemét”, csakhogy ez homályos kijelentés, és valószínűleg nem is igaz.

Ha a hellenisztikus eszmény megfogalmazható egyetlen szóban, az a humanizmus. Hiszen a görögök fedezték fel az *embert*.

Ralph Turner írja:

„A művészet uralkodó formája az emberi alak volt. A vallás elsősorban az emberi lélekkel foglalkozott. A filozófia az emberi értelemre támaszkodott. A tudományos gondolkodás, a történelemben először, a természet részének minősítette az embert.⁴⁷

Eszményítettek mindent, ami természetes és arányos, elutasították a groteszket, nagy becsben tartották az emberi arányokat. Egy korábbi kutató, D. G. Hogarth így határozta meg személelmódjukat:

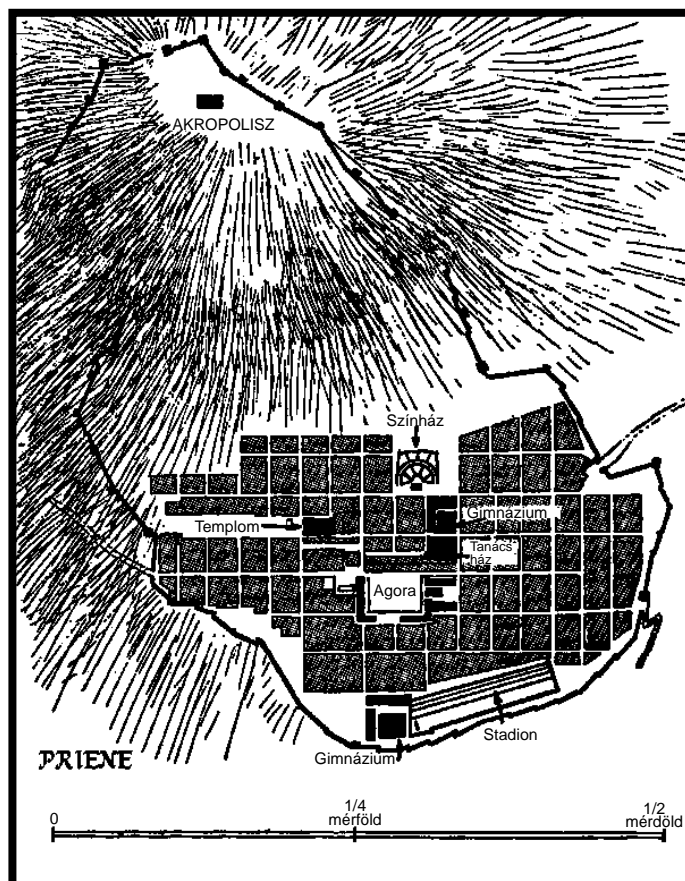
„A hellenizmus nemcsak politikai-társadalmi meggyőződés volt, hanem szellemi beállítottság is. Erre a beállítottságra jellemző volt az, amit humanizmusnak neveznek, a szót sajátos értelemben használva: az emberi dolgokra korlátozódó, de ezen a tartományon belül szabad intellektuális érdeklődés kifejezésére. Természetesen nem volt minden görög egyformán humanisztikus a szónak ebben az értelmében... De amikor Nagy Sándor elvitte a hellenizmust Ázsiába, még nagyjából megfelelt a tényeknek, hogy a civilizált hellének tömegei számára nem pusztán érdektelen volt, nem is létezett, amit az értelem az érzékelésből kiindulva fel nem foghatott. Ezenkívül semmi sem volt olyan szent előttük, hogy a kutató elme ne vethette volna alá próbának vagy vitathatta volna minden erejével, és következtetései nem függték semmitől, csak a megismert tények logikájától. A gondolatmenetet végig kellett vinni, bármilyen eredményt hozott, és a következményekkel szembe kellett nézni, senki sem bújhatott valamiféle nem-intellektuális védőfal mögé. A gondolat és az eszmecsere korlátlan szabadsága az emberi dolgok teljes skáláját illetően; az ebből következő cselekvés korlátlan szabadsága, nehogy a közösség sérelmet szenvedjen – ez volt a tipikus hellén eszmény.”⁴⁸

Ezért az eszményért halt meg Szókratész, ezt vitte át a köztudatba Platón. Ám ennek ez az eszménynek az alapja az elszigetelt egyén volt, aki megszabadult a családi vagy törzsi kötelekektől. Ilyesfajta vitákat egyének folytathatnak, s a népesebb közösségekben csökken az egyéniség szerepe. A humanizmus tagadhatatlanul a hellenisztikus kor hitvallása volt, de nagyon

kézzelfogható formában öltött testet. Nagy Sándor a görög várost vitte el Ázsiába, piacterével, akropoliszával, tanácsházával, tornacsarnokával, stadionjával és színházával. Azonnal felvetődik a kérdés, hogy vajon miért volt újdonság a város. Már az ősi keletnek is voltak városai, épp ezekből nőtt ki a görög civilizáció: Memphisz, Heliopolisz, Babilon, Ninive és Szúsza. Olyan technológiai eredmények születtek bennük, amelyeket a görögök sem múltak fölül. Királyok, alkirályok és szatrapák kormányzási székhelyéül szolgáltak szilárd erődítményeikkel, virágzó gazdaságukkal, lenyűgöző épületeikkel. Csakhogy nem volt önálló, kormányzatuktól független életük. A hellenisztikus korszak görög városának lényege, hogy a nagyobb politikai szervezet keretei közt is megőrizte eredeti formáját – független városállam maradt. A kormányzás módszere akkor sem változott, amikor a vezetők már mindössze a városi tanács tagjai voltak. A város elevenen lüktetett, mint Birmingham vagy San Francisco, nem lett művi és szabályszerű, mint Canberra, Ottava vagy Washington. Élte a maga életét, akár ott tartózkodott a király, akár nem.

Az európai életforma példaként Ázsiába telepített hellenisztikus városok élete az imént felsorolt intézmények körül forgott. Nézzük először a piacteret, az „agorát”, amely nem is hasonlít az ázsiai „bazarhoz”. Az ázsiai görög városok alaprajza kezdetől fogva sakktáblaszerű volt; ezt a megoldást a jelek szerint Milétoszban alkalmazták először, melyet földig leromboltak a perzsák, s amikor őket Kr. e. 479-ben leverték, új tervek szerint építettek fel a görögök. Hippodamosz milétoszi építész folytatta a munkát az Athén melletti Pireusz terveivel, és hasonló az alaprajza Rhódosznak, Halikarnasszosznak, Priénének és más városoknak is. Kínában sem volt ismeretlen ez a városszerkezet, Nankingnak például észak-déli tengelyű rácsszerkezete van, más városoknál a 11°-os vagy 13°-os hiba megfelel a Tang korszakbeli eltérésnek. A hellenisztikus városok azonban sajátos polgári jelleget mutatnak. Pontosán meghatározott piaci területük például nem valami bódékkal telezsúfolt sikátor, hanem a város társadalmi, gazdasági és politikai életének központja. Ahogy Kürosz mondta itt gyűltek egybe a görögök és hazudoztak egymásnak eskü alatt. Minden nap megjelentek itt, ez gyakorlati szempontból nélkülözhetetlen volt, hiszen semmi más módon nem értesülhettek volna a sokszor életbevágóan fontos hírekről. Akadtak a görög közt, akiknek nem volt kedvére a piactér henye, közönséges és pletykálgató légköre, s a komoly ügyintézéshez külön hely kijelölését szorgalmazták. Ezért a „sztoát”, a boltosatos árkádot néha fenntartották politikai és törvénykezési célokra. De akár az árusító bódék között, akár külön, mindig megvolt a hely, ahol találkozhattak, ahol a szónok elmondhatta beszédét;

a központ, ahol szájról szájra jártak a hírek és kialakult a közvélemény. A görögöknél számított a közvélemény.

A görög demokrácia alapjául szolgáló „agora” Nagy Sándor idején már nem létezett. Nemzeti méretekben már használhatatlannak bizonyult, de a helyi kormányzat még mindig támaszkodott rá. A görög város nem tudott kiterjedt térségeket irányítani, de a saját életét igen. Így kellett, hogy legyen fókusz, kiemelkedő látványossága, melyre a polgárok büszkén tekinthettek, az idegenek pedig remélhetőleg bámulattal. Ez volt az akropolisz, egy templomcsoport, amelyet lehetőség szerint magaslatra építettek. Később, mikor a vallás már csekély szerepet játszott az életükben, az akropoliszt néha elhagyták, de a templomok megmaradtak a görög arányérzék, rend- és szépségszeretet emlékműveinek. Soha nem szenteltek ennyi gondot semmi másnak. Ám a templomok mindig megőrizték az emberi arányokat, és az isteneket leszállították emberi szintre. Az életnagyságúnál nagyobb szobrok is ritkán voltak kolosszálisak, s az ábrázolt férfiaknak és

nőknek csak fenséges nyugalma és tökéletes alakja volt isteni. Miután a görögök elvégezték az illő szertartásokat és kellő (vagy legalábbis tőlük telhető) hódolattal adóztak isteneiknek, a városatyák átvonulhattak komoly megbeszélésre a tanácskozásokra kialakított lépcsőzetes, félkör alakú helyiségbe, a tanácsházba.

A demokrácia soha nem volt a görög életforma elengedhetetlen része, a vita azonban igen. Vitatkozni látjuk őket Trója ostrománál és az *Anabaszis*ban megint. Bármilyen kormányzat alatt éltek, mindig találtak időt a vitára. Ez részben a viszonylagos egyenlőség hagyományából adódott. Nem lehetett akkora különbség hírnevük és társadalmi rangjuk közt, hogy az egyik megalázkodjon, a másik meg ezoterikus felsőbbrendűséget élvezzen, és csak a kézzelfogható eredményekkel alátámasztott felsőbbrendűséget ismerték el – sportban, vitában, szépségben vagy háborúban. Az ékesszólás képességét például nagy becsben tartották. Bizonyos értelemben ez töltötte be az írói mesterség helyét, mert volt ugyan írásbeliségük – hála a föníciai ábécének –, de a klasszikus kor filozófiája és költészete nagyrészt még szóbeli volt. Az élőszó világában éltek, ez pedig aligha lett volna lehetséges, ha nincsenek nyilvános helyeik, ahol szónoki képességeiket gyakorolhatják. Xenophónnál Szókratész azt javasolja a szerény képességű jelölteknek, hogy a választásokon így próbáljanak szavazatokat szerezni:

„Athéni férfiak, én még soha senkitől semmit nem tanultam, ha szóban és tettben kiváló férfiú hírét vettem, meg sem kíséreltem találkozni vele, és nem fáradoztam azon, hogy tanítóra leljek a tudósok között. Épp ellenkezőleg, szüntelenül kerültem, hogy bárkitől is tanuljak, vagy ezt a látszatot keltsem. Mindazonáltal ajánlom, vegyétek fontolóra, ami sebtében eszembe jut.”

Itt azon van a hangsúly, hogy a politikus elszalasztja társadalmi lehetőségeit – nem azon, hogy elmegy a jó könyvek mellett. Az irodalmat csak valamivel később fedezték fel.

A következő görög intézmény, amellyel számolnunk kell, a tornacsarnok: a meztelesség helye; a sportpálya, ahol a versenytársak nekivették. A görögök nemcsak ilyenkor voltak csupaszok. Kevés ruhát viseltek a lakomákon is, a szórakoztatók meg – a fuvolás fiúk, a táncos lányok és az akrobaták – semmit. Ebben a tekintetben a ión szokásokat másolták az etruszkok is, meztelen tornászokkal és alkalmi szerelmeskedésbe torkolló dáridóikkal. Charles Seltman állapítja meg:

„Mindebben az a legszomorúbb a moralistákra nézve, hogy a jelek szerint mindez az etruszkoknak mit sem ártott. Hatalmuk

megmaradt és sokáig féltek tőlük a rómaiak, latinok és itáliai görögök egyaránt... Néro egy-egy dáridója alighanem sokkal szelídebb multság volt, mint egy toszkán lakoma...”⁴⁹

Bár idővel a tornacsarnok jóval több lett egyszerű sportklubnál, eredeti nevéől nem szabad megfeledkeznünk. A görögök másképp gondolkodtak a meztelenségről, mint az ázsiaiak. Az egyiptomi vagy perzsa szobrászatban ruhátlanok csak a rabszolgák lehettek meg a rabok (a foglyul ejtett királyok is), és ez is megalázottságukat hangsúlyozta. Az uralkodóknak legalább rangjuk jelvényeit viselniük kellett. A perzsák díszes köntöst viseltek, és Hérodotosz ezzel a megjegyzéssel szakítja félbe Gügész történetét: „A lüdek körében ugyanis, mint általában a barbár népeknél, még egy férfi is rendkívüli szégyennek tartja, ha meztelenül látják.”⁵⁰ A zsidóknál a meztelenség kezdettől fogva erkölcsi kérdésnek számított. A görögök azonban másképp gondolkodtak, aminek ékes bizonyítéka az a szobor, amely magát Nagy Sándort ruhátlanul ábrázolja, nincs rajta még az a fügefalevél sem, amelynek a későbbi erkölcs-csöszök olyan nagy jelentőséget tulajdonítottak. Ha Nagy Sándor olyan volt és úgy viselkedett, mint egy görög isten – márpedig ehhez kétség sem fért – csodálói nem tartották volna érdemnek, ha ezt véka alá rejtik. Meg akarták örökíteni daliás külsejét, amilyenek a tornacsarnokban látták.

A tornacsarnokban a nézők nemcsak a sportról cseréltek eszmét, és beszélgetéseikből lassanként szabályos előadások megviták alakultak ki. Athénban előbb három tornacsarnok – az Akadémia, a Liceum és a Künoszargész – nőtte ki magát valamiféle egyetemmé, később nyolcra nőtt a számuk. Másutt az iskola és a sportklub együttes feladatát látták el a tornacsarnokok. Európában is fontosak voltak, de Ázsiában még nagyobb jelentőségre tettek szert. Hiszen az emigráns görögöket az idegen földön a tornacsarnok tartotta össze. Számos kiegészítő szervezet és tevékenység központja lett, hellenisztikus nevelésben részesítette a fiatalokat és megakadályozta, hogy a felnőttek „olyanok legyenek, akár a bennszülöttek”. Bár a tornacsarnokok hivatalos pártfogást élveztek, megmaradtak a tagok intellektuális, társadalmi és sportéletének központjául szolgáló magán vagy városi intézményeknek, élükön választott vezetőikkel (a „gimnaziárusokkal” vagy „kozmetákkal”).

A tornacsarnokot kiegészítette a stadion, ami nagyjából azt jelentette akkor is, amit ma. A pálya mintegy száznyolcvan méter volt, és az ilyen távú futóverseny a legrégebbi sportesemény, amelyen a legáhítozottabb díjat lehetett megszerezni. Minden stadion pontos mása volt az olimpiainak, a pánhellén versenyek színhelyének. Az alapszintű pálya az építmény elenyésző hányadát

tette ki, hiszen ülőhely kellett a többezer nézőnek, és megfelelő tér egész sor sporteseményhez, melyek közül a legtöbb napirenden van még ma is. A hellenisztikus kor végén megjelent a hivatásos sportoló, főképp birkózó vagy bokszoló, és népszerű hős lett. Bár akadhatnak körülötte visszaélések, a stadiont ma a legtöbben valószínűleg ártalmatlan intézménynek találják. De Nagy Sándor korának Alexandriájában sok vitát váltott ki; főképp a zsidók nézték rossz szemmel. S. Davis írja:

„A stadion Makkabeus idejétől a Gyalázatosság egyik legfőbb szimbólumának számított, a zsidóknak tilos volt közreműködniük még az építésében is. A rabbik merő bálványimádásnak minősítették a játékokban való részvételt, és a puszta jelenlétre is csak vonakodva adtak engedélyt.

Az ortodox zsidóknak súlyos lelkiismereti aggályai lettek volna, ha olyan képzésben vesz részt, amelyet a görög Gymnasia kínált, ahol közszemlére tették a ruhátlan férfitestet, és valószínűleg imádattal vagy legalábbis elismeréssel adóztak a tornacsarnok isteneinek.”⁵¹

Végül pedig a görög városhoz hozzá tartozott a színház. A rendszerint domboldalba vájt lépcsőzetes szabadtéri nézőtérről gyakran pompás kilátás nyílt a hegyekre vagy a tengerre. A színház teatronból, orkesztrából és proszcéniumból állt: az első a közönségnek, a második a kórusnak, a harmadik a dráma eseményeinek adott helyet. Legalább egy színházban, a szardíniaiban kitűnő erősítő rendszer működött. Sokféle drámát játszottak, a tragédiától a szatíráig és komédiáig. A nagy drámaírók művei közül néhány ma is műsoron van. De nagyrésztük kétségtelenül feledésbe merült. Az ösztönzést, szórakozást és költészetet főképp a színház jelentette a görög közösségeknek. A drámákról sok szó esett köztük, megvitatták értelmüket és értéküket. A népesség központjai nem is számítottak városnak, ha nem volt színházuk. A görög színház különös jelentőségét a nagy gonddal megépített állandó helyszín adja. Ázsia egy részében is akadtak előbb-utóbb különböző színházféle látványosságok: akrobatamutatványok, zsonglörködés vagy árnyjátékok – lakoma utáni szórakoztatásul. A kínaiaknál van színház és opera, de színészeik és színésznőik mindig a társadalmi ranglétra legaljára szorulnak. A japánok kétségtelenül komolyabban veszik a színházat. De a görögök előtt egyetlen nép sem tekintette társadalmi élete fontos részének, még kevésbé a város jellegzetes elemének. Ők viszont életformájuk létfontosságú tényezőjének tartották mindannyian.

Ezzel az intézményrendszerrel: az agora és sztoa, az akropolisz és a tanácsház, a tornacsarnok, a stadion és a színház együttesé-

vel a hellenisztikus kor ajándékozta meg a világot. Mindegyik létesítmény célja az volt, hogy kiemelje az egyént családjából és törzséből s bevonja a meghatározott tevékenységek köré szerveződő eleven társadalmi életbe. Az egyén egyre távolabb került a családi körtől vagy hárentől, hisz napja nagyrészt hozzá hasonló gondolkodású emberek – a politika, birkózás, versenyzés, filozófia, zene, dráma vagy művészet iránt érdeklődő férfiak – körében töltötte. Csakhogy a görögökben mindennél erősebb volt az arányérzék. Aki elment otthonról, nem vonult mindjárt kolostorba. Aki üzlettel foglalkozott, érthetett a fegyverforgatáshoz is. Akit érdekelt a sport, szerethette a színházat is. Az egyént éppen az különböztette meg mindenki másától, hogy sokféle érdeklődése lehetett és különböző csoportokhoz tartozhatott. Ázsiában valószínűleg óriási tömegeknek volt igen szűkszavú életrajzuk: valaki ebben vagy abban a faluban született, ezt vagy azt a földdarabot művelte, ebből vagy abból a családból nősült, ennyi vagy annyi gyereke született és ilyen, olyan vagy amolyan betegségben halt meg. De a legegyszerűbb görög kézműves is ennél többet mondhatott el magáról. Korinthoszi családból származott, vargának tanult, diszkoszvetésben harmadik díjat szerzett, részt vett ebben vagy abban a hadjáratban, harcolt ebben vagy abban a csatában, Alexandria megalapításakor odaköltözött a városba, közhivatalt vállalt mint piacfelügyelő, része volt ebben vagy abban az eljárásban, feleségül vett egy lányt, aki korábban modell volt, szerette a zenét, de utálta a tragédiákat. Az életrajzi adatoknak ez az együttese nem vonatkozhatott senki másra a világon. Igaz, az ilyesfajta individualizmus a felső és középosztályra korlátozódott – amit ma alsóbb néprétegnek neveznénk, azt a rabszolgák alkották –, de az ősi Keleten ilyen középosztály nem is létezett. Ez görög találmány volt.

Azt hihetnénk, a Kelet hellenizálása, mindezeknek az intézményeknek a bevezetése Ázsiában olyan becsvágyó cél, hogy a leggazdagabb képzeletű ember fantáziáját is próbára teszi. De Nagy Sándor hivatalnokai átlátták. Megkönnyítette a dolgukat, hogy maguk is hellenizálódtak. Az athéniak idővel alacsonyrendű barbárnak tekintettek mindenkit, aki nem volt hellén. Iszokratész szerint a görögök és a barbárok éppoly kevésbé hasonlítanak egymáshoz, mint az emberek meg az állatok. A makedónok persze türelmesebbeknek voltak, és készségesen elhitték, hogy az ázsiaiak képesek a görög világhoz hasonlítani. De Nagy Sándor – és csakis ő – más lehetőséget is látott: az európai és ázsiai életmód szintézisét. Freya Stark kitűnően érzékelteti a különbséget az ő látomása és tábornokainak józan felfogása közt:

„...Nagy Sándorba, aki huszonkét évesen érkezett Ázsiába, a

világ hellenizálásának tervét származása, ifjúsága, sok tanítója és – valószínűleg mindenkifölött – apja oltotta bele. Ő változtatott a terven, de lényegét készen kapta: csak megértette és továbbfejlesztette a kor sugallatát. A fiatalok képzése amelyet Athénben Kr. e. 335 körül vezettek be Platón Törvényei alapján, már elterjedt a görög világban és a barbár vidékekre is eljutott; Nagy Sándor ázsiai irodalmi és sportjátékai meg versenyei fesztiválokká fejlődtek és a tiszteletére nemzedékeken át megrendezték őket; a városokban pedig hamarosan kőszínházak épültek. Mire a rómaiak megérkeztek ez a hatalmas, fajilag nem tiszta de mélységesen görög érzelmű hálózat már a Földközi-tenger vidékétől Indiáig terjedt, s a római világba is átnövő hellenizáció a mai napig érezteti hatását. Gondoljunk csak Pürrhosz álmára, aki az előrenyomulás előtt hallani vélte, hogy Nagy Sándor szól hozzá és felajánlja segítségét. Csakhogy Sándor betegen feküdt; hogyan is segíthetne, kérdezte Pürrhosz. „A nevemmel” – felelte Sándor; és ez a név a mai napig megteszi a hatását.

Ha csak ennyiről lenne szó, az is olyan hódítói teljesítmény volna, amelyhez foghatóval sem előtte, sem utána senki sem dicsekedhetett. De többről van szó. Tervének első része megfelelt kora és népe gondolkodásának, a másodikban azonban nem osztottak sem tanítói sem barátai. Magára maradt vele. Több mint kétezer év eltelt azóta, és Nagy Sándor álma az egységes világról álom még ma is...⁵²

Miféle álom volt ez? Lényegét egy imádság foglalta össze:

...Nagy Sándor „imádkozott mindenféle áldásért, különösen a makedónok és perzsák közti megértésért és barátságért”, s „egyetlen testületé olvasztott minden embert, éljen bárhol, a szeretet hatalmas kelyhébe gyűjtve és összekeverve mindannyiuk életét, tulajdonságait, házasságait, még szokásait is... Meghagyta nekik, hogy az egész lakott földet tekintsék szülőföldjüknek, az ő táborát erődjüknek és védelmezőjüknek, minden igaz embert rokonuknak, és csak a gonosz szándékúakat idegeneknek.”⁵³

A modern olvasó szinte belekábult Nagy Sándor látomásába. Ő elvitte Ázsiába Európa üzenetét, és felismerte, amit senki más: hogy Ázsiának is van üzenete Európának. Dareiosz trónjáról visszazanézett Görögországra és ugyanazt látta, amit valaha Kürosz. Sok csodálatraméltót talált Perzsiában és sok elítélendőt a görög világban.

Nagy Sándor elfogulatlanságát és együttérzését mutatja, hogy Dareioszt őszintén meggyászolta, anyjával szívélyesen bánt, és Kürosz elhanyagolt sírjának látványa elkésérítette. Nemcsak azt ismerte fel, hogy Egyiptomban fáraónak kell lennie és Szúszában „Nagy Királynak”, hanem azt is, hogy a keleti királyságnak

megvannak az értékei, különösen ha az alattvalók keletiek. Azt is hamar belátta, hogy csak házasság révén egyesítheti birodalmában a különféle hagyományokat. Maga járt elől jó példával, s előbb egy bennszülött hercegnőt vett feleségül, Roxánát, azután magának Dareiosznak az egyik lányát. Kilencven tisztjét rábeszélte, hogy perzsa nőt vegyenek el, nem kevesebb, mint tízezer katonáját ajándékozta meg ugyanezért, s harmincezer perzsát sorozott be a makedón hadseregbe. Vagyis gyorsan eljutott a görög hódítás eszméjétől a kultúrák összeolvadásán alapuló világbirodalom gondolatáig. És épp ilyen gyorsan távozott az élők sorából, örök életű legendát hagyva maga után.

Nagy Sándor óta Ázsia nem tisztán ázsiai, legfeljebb Távol-Keleten. Legendája előtte járt, és ma olyan helyeken is felbukkan, ahová ő maga el sem jutott, olyan népek körében, melyekről nem is hallott. A malájok Iszkandarnak nevezik a gyerekeiket vagy akár a macskáikat, és nem is sejtik, kinek az emlékét őrzi a név. Még mindig történeteket mesélnek az emberek világszer- te egy emberről, akit mindenki „A Nagynak” nevezett. Nemcsak kiváló ember volt, példátlanul bátor és képzeletgazdag, hanem egy olyan civilizáció lánzsavivője is, amely (hogy ismét Freya Starkot idézzük)

„...kegyetlenségével és tévedéseivel együtt mindörökre felül- múlhatatlan, mert minden ránk maradt semmiségében, épületei elhelyezésében, falainak kallódó köveiben, márványszobrai szilánkjaiiban ott rejlik a halhatatlanság erős szála, melyről már kis híján megfeledkezünk, s amely egyetlen reménységünk és hazánk ezen a világon.”⁵⁴

7

KARTHÁGÓ ÉS RÓMA

EGY SZÉDÍTŐ pillanatra egységesnek tűnhetett a világ, amikor Nagy Sándor visszatért Indiából. Az öt ismert civilizációból négy többé-kevésbé egyesült egyetlen királyságban. De az elért eredmények sem voltak tartósak, mert a makedónok lendülete Hüdaszpesznél megtört, s ezután megállt a hadsereg előrenyomulása. Mint látni fogjuk, minden terjeszkedés eljut erre a pontra. A történészek ilyenkor rendszerint azt mondják, hogy a hadsereg kimerült, és az olvasók egy része elcsigázott katonákat lát maga előtt. Csakhogy nincs az a közönséges fáradtság, amelyet ne orvosolhatna egy hét a táborban. A kimerültség itt egészen más

jelent. Azt, hogy a legjobb harci egységek súlyos veszteségeket szenvedtek. Azt, hogy a szerencsés túlélők közben tekintélyre, előmenetelre, rabnőkre meg zsákmányra tettek szert, és most élvezni akarják. Azt, hogy a tábornokok már öregek és a szakaszparancsnokok is középkorúak. Azt, hogy a gazdaságot fojtogatják a magas adók. És végül azt, hogy már az egész rendszer csak tanítani hajlandó, tanulni nem.

Nagy Sándor esetében a gazdasági tényező nem játszott szerepet. Harminc napra való ellátmánnyal vonult be Ázsiába, és több adósággal, mint készpénzzel, mert a későbbi hadműveletek költségeit azokból a kincsekből fedezte, melyeket Szúszából, Perszeopoliszból, Paszargadaiból és Ekbatanából zsákmányolt. De a többi tényező mind érvényesítette hatását, és maga a szűzai menyegző sem fért össze a további hódítással. Ezután már a konszolidáció jön, mondogatták egymásnak kétségtelenül a tábornokok. S ekkor Nagy Sándor meghalt, és birodalma azonnal széthullott. Egyiptom monarchia lett Ptolemaiosz Szótér uralkodása alatt, Perzsia Szeleukosz, Makedónia pedig Antigonosz Gonátasz kezére jutott. Az álom az egységről már a múlté volt, de a kulturális lendület még nem merült ki. Folytatódott a hellenizáció Egyiptomban s Ázsiában egyaránt, és először rajzolta ki a gyarmatosítás azóta ismerőssé vált formáját. A perzsa birodalom egyiptomi és arameus nyelvű tartományai fölé görögül beszélő katonai és közigazgatási szervezet került. Ezt a kormányzati rendszert bizonyos mértékig fegyverekkel tartották fenn, de erősítette az is, hogy jónak találták. A hellenisztikus befolyás természetesen a városokban volt a legerősebb, de elterjedt mindenütt, ahová eljutott a kereskedelem, és végül létrehozta a klasszikus tájat, melyet az új-testamentumi események háttéréként ismerünk.

Toutain elemzi, milyen gazdasági következményekkel járt, hogy Nagy Sándor elköltötte a perzsa aranykincset, majd leírja, mit hozott általánosságban a görögök megjelenése:

„Csakhogy a közös pénzforrások értelmes felhasználása révén nem lehetett volna teljes mértékben kiaknázni a hellén és földközi-tengeri világ hatókörébe vont keleti országok minden értékét. Ahhoz más is kellett: az emberi akarat kovásza – vagyis kezdeményezőkézség és módszeresség, a kifinomult, intelligens, önkéntes energia megnyilvánulásai. Ezt a kezdeményező szellemet és módszerességet hozták el keletre a görögök. Az utazók, történészek és filozófusok már régen felfigyeltek rá, mennyire különböztek ebből a szempontból a görögök és a keletiek. Hérodotosz valóságos vagy költött beszámolója Xerxész és Demaratosz beszélgetéseiről a második perzsa háború kezdetén szembeállítja a „nagykirály” alattvalóinak trespert, gyáva szolgalelkűségét a

görögök szenvedélyes szabadságszeretetével, szabadon érvényesített fizikai, intellektuális és erkölcsi erejükkel. Fél évszázaddal Hérodotosz után Hippokratész éghajlati tényezőkkel magyarázza a keletiek tunya elpuhultságát, és megállapítja, hogy a görögöket szülőföldjük kemény munkára és ötletességre kényszerítette. Arisztotelész azt állítja: a barbárok rabszolgaságra születtek.

A görögök és keletiek közti különbséget valószínűleg elmélyítette a hatodik századig tartó perzsa zsarnokság keleten. A két évszázados perzsa uralomra jellemző volt a birodalom pusztán formális egysége. Semmit sem kívántak csak behódolást... Soha nem volt uralkodásra alkalmatlanabb hatalom, mint a perzsák katonai patriarchális monarchiája... A keletre tömegesen áttelepülő görögök felrázták a helybelieket a meddő tespedésből; a perzsa közigazgatás önző, zsarnoki közönyét felváltotta az ő munkaszeretetük, haladásvágyuk, kalandszomjuk és újító szellemük...⁵⁵

Ez a részlet jól érzékelteti, hogyan látták a korabeli görög szerzők Kelet és Nyugat kontrasztját, és hogyan látják azóta is olvasóik. Ami ebből az ábrázolásból megfelel a valóságnak, az a győztesek és legyőzöttek különbségét mutatja, éghajlatra vagy fajra való tekintet nélkül. A hellenisztikus világ görögjeinek felsőbbrendűségi érzetét ázsiai alattvalóik nagyrésze jogosnak találta. Csakhogy a legtöbb görög is indokoltan tartotta a perzsák felsőbbrendűségi tudatát Thermopülai előtt. Kelet és Nyugat ellentéte mindig is közismert ténynek számított, de nem szabad a hódítók nagylelkűségét faji adottságnak vagy a meghódítottak hajbókolását és fortélyait egy nép veleszületett szolgálalkúságának vélnünk. Annak az elméletnek pedig, hogy a perzsák alkalmatlanok voltak az uralkodásra, nyilvánvalóan nincs semmi alapja. Az ő közlekedési hálózatuk nélkül – hogy csak a felszínen maradjunk – Nagy Sándornak módja sem lett volna a világhódításra, és ha a modern történészek nem találnak semmi csodálatraméltót Küroszban vagy Dareioszban, nagyon különböznek Nagy Sándortól. Perszeopolisz romjai önmagukért beszélnek, és amit a makedónok a lovakról tudtak, azt mind a perzsáktól tanulták, amikor az uralmuk alatt éltek. Ami pedig a görögök szenvedélyes szabadságszeretét illeti, az főképp a rabszolgaság intézményén alapult. Csak azok érvényesíthették szabadon fizikai, intellektuális és erkölcsi erejüket, akik helyett a rabszolgáik dolgoztak.

Természetből adott felsőbbrendűség nem létezett, csak azoknak az időleges fölénye, akiknek a kultúrája divatba jött. A hellenisztikus városban a tornacsarnok, a görög iskola és klub volt a hangadó. Ott, meg a stadion és a színház legjobb helyein jöttek

össze a magasrangú köztisztviselők. A nagyratörő helybeliek mindent megtettek, hogy bejussanak ebbe a társaságba, vagy legalább a fiaikat bejuttassák. Amint láttuk, a görögöktől volt mit tanulni. De vajon mennyire érvényesült a hatásuk? A társaságuk mennyire volt zártkörű? És ők mit vettek át a keletiektől? Ismereteink szerint vidéken gyorsan csökkentek a faji különbségek, s a görögök hamar beolvadtak. A városokban, mint Davis bebizonyította, érvényesült némi faji megkülönböztetés; a három görög városnak Naukratisznak, Alexandriának és Ptolemaisznak pedig saját arculata volt.

„Itt konzervatív politikát követtek – tisztán akarták megőrizni a hellenizmus forrását. A polgárok nem köthettek házasságot bennszülöttekkel. Idegenek nehezen kaptak polgárjogot, bár akadt néhány eset a honosításra. A városok törvényei alaposan megnehezítették, Naukratiszban pedig egyenesen törvénytelennek minősítették a vegyes házasságot. A tiszta vérűség igen fontosnak minősült, a polgár törvénytelen fia nem nyerhetett polgárjogot, és a római korban az alexandriaiak kétségtelenül nem kötöttek házasságot egyiptomiakkal. Nyilván hasonló volt a helyzet Ptolemaisban is, mert a város lakosai... mindvégig jellegzetes görög neveket viseltek... [A városokon kívül a görögök hasonultak a helybeliekhez.] Írtak és olvastak görögül, de egyre rosszabbul fejezték ki magukat írásban. A 2. és 1. században a magasrangú hivatalnokok leveleinek, rendeleteinek és körleveleinek stílusa mesterkélt, pontatlan és reménytelenül nyakatekert.”⁵⁶

Ami a hivatalos nyelvet illeti, talán nem kellene sokáig kutatnunk modern párhuzamok után. Mindenesetre azt látjuk, hogy a magasabb és igényesebb hivatalokat görögök töltötték be, akik egymás közt házasodtak, megőrizték saját kultúrájukat, és csak a saját köreikkel érintkeztek. Körülöttük voltak az elnyugatosodott helybeliek, akik görög tragédiákat szavaltattak a gyerekeikkel és mindent elkövettek, hogy bejussanak a sportegyesületbe. Ezek körül pedig az ázsiai népek, melyekre még mindig nagy hatással volt a görög építészet és művészet, s végül a peremen vagy azon túl néhány ténylegesen ellenséges alattvaló, nevezetesen a zsidók.

Egyetlen réteg volt a görögségben, amelynek kezdettől fogva el kellett fogadnia a keleti babonákat: amelyik az uralkodókat adta. Nagy Sándor megpróbálta csírájában elfojtani a faji megkülönböztetés gondolatát is, de még azokban a városokban sem járt sikerrel, amelyeknek ő adott nevet. Tábornokai viszont hamar megtanulták, amit ő már tudott –, hogy nem maradhatnak meg a saját köreikben. Egyiküknek fáraóvá kellett lennie, és elfogadnia

a testvérházasságot, amelytől a görögök idegenkedtek. A másiknak viselkedésében és megjelenésében Dareiosz nyomába kellett lépnie. Nagy Sándor minden alattvalójától megkövetelte, hogy leboruljon előtte, akár makedón volt, akár perzsa és példáját követnie kellett minden utódának a perzsa trónon. Istenként imádták Sándort is, annak bizonyítékául, hogy a király nem lehet más, mint aminek alattvalói látni akarják. A keleti típusú királyoknak és hellenisztikus vagy hellenizált hivatalnokoknak ez a rendszere tartotta fenn a Nílustól az Indusig terjedő görög birodalmat, amely épp a legkeletibb tartományban, Baktriában volt a legszilárdabb. Bár a birodalom nem terjeszkedett tovább, a gócpontokat szilárdan kézben tartotta.

Ebben a korszakban, az európai uralom idején a makedón előrenyomulás logikus folytatása egy harmadik terjeszkedési hullám lett volna. Jönnie kellett volna egy másik nyugati népnek, amely bekebelezi a hellenisztikus királyságokat, áthalad rajtuk, tovább vonul kelet felé, eléri a Gangeszt és megteremti a kapcsolatot Kínával. Csakhogy a történelem nem ilyen szabályszerű. Nagy Sándor hadai ugyanis előzőnlőtték Ázsiát, de Európából nem úzték el az ázsiaiakat. Hátramaradt az, amit a modern katonák „az ellenállás sejtjének” nevezne. A föníciaiak – annak a korábbi ázsiai támadásnak a vezetői, amelynek a görögök olyan keményen ellenszegültek az Égei-tengernél – új támaszpontot hoztak létre Karthágónál, s onnan tovább nyomultak előre Spanyolországig. A karthágóiak épp akkor próbálták meg kiűzni a görögöket Szicíliából, amikor Kr. e. 480-ban megindult a perzsa támadás Görögország ellen, és Gelon ugyanazon a napon győzte le őket, amikor a perzsák súlyos vereséget szenvedtek Szalamisznál. Eredeti támaszpontjukat Türosznál Nagy Sándor keleti hadjárata során bevette és elpusztította, Karthágó azonban erős, virágzó város maradt. Dél-Olaszország és Szicília a görögök kezén volt, de Észak-Afrika a karthágóiakén. Arae Philenorumtól nyugatra (a mai El Agheila közelében) nekik juttatta egy Kr. e. 500-ban kötött egyezmény, és erről a területről módszeresen kiűztek minden birtokháborítót. Így az európai terjeszkedés következő hullámában az új hódítóknak, a rómaiaknak először Karthágóval kellett felvenniük a harcot. Csak azután indulhattak a hellenisztikus birodalom ellen, s mire bekebelezték, az ő lendületük is kifulladt. Nem jutottak tovább keletre, mint korábban Nagy Sándor. Sőt, addig sem jutottak, hisz jóval kevesebbet értek el, mint akár III. Antiokhosz. A nyugati barbár törzsek közt számottevő ellenállás nélkül terjedt el kultúrájuk. Keleten azonban, amikor végül odaértek, egyre fokozódó ellenállással találtak: Ázsia újjászületésének jeleivel.

Ázsiai típusú nép volt a karthágói is, mint korábban a föníci-

aiak, és elszántan szembeszegült a görögök eszményeivel. A zsidókkal rokon nép kétségtelenül idegen volt, és az is akart lenni. Sajnos nagyon kevesen tudunk róluk, azt is főképp görög és római ellenségeiktől. A vádaskodás középpontjában emberáldozat állt: az, hogy mindennél értékesebb ajándékként feláldozták a saját csecsemőiket.

„A karthágói vallásra teljes egészében jellemző az emberi lény gyengesége és megalázkodása a mindenható és szeszélyes istenek előtt, akiket minden áron ki akar engesztelni. Erről a kiszolgáltatottságról tanúskodnak a karthágói nevek is: Hasdrubal azt jelenti „Baál a segítségem”, Hannibal azt, „Baál kegyeiben álló”, Hamilkar azt, hogy „Melkart szolgája”, és hasonló vallási értelemmel bírt a legtöbb név, amelyet viseltek...

Szomszédaiak mindig idegennek tartották őket, ezért is ítélték őket fölöttük szigorúan, mint Plutarkhosz ellenséges summázata bizonyítja, aki a Kr. u. 2. században régebbi szerzőkre hivatkozva állapítja meg: „A karthágóiak kemény és komor nép, alázatosan engedelmeskednek vezetőiknek, kegyetlenül bánnak alattvalóikkal, rendkívül gyávák a rettenet Óráiban, és roppantul kegyetlenek a haragvás idején; konokul ragaszkodnak elhatározásaikhoz, rideg kedélyűek, nem érdeklik őket a szórakozások és az élet örömei.”⁵⁷

Ami a kegyetlenséget illeti, ezen a téren a görögök meg a rómaiak sem voltak feddhetetlenek. A csecsemők „kitevésének” náluk elterjedt szokása semmivel sem humánusabb, mint a feláldozás Baálnak. Csakhogy más volt az indítéka. A görögök a születésszabályozás egy formáját gyakorolták: korlátozták a család méretét és kiselejtezték a testi fogyatékosokat. Ésszerűen cselekedtek, bár sokan azt mondanák, helytelenül. Nem gondolták, hogy lelkes istenek biztatják őket. A karthágóiak azonban szentül hitték, hogy meg kell békíteniük isteneiket, és erre a célra csak a legszebb csecsemők alkalmasak. Az eredmény sem volt ugyanaz, a mögötte rejlő gondolkodás pedig merőben ellentétes. A karthágóiak eljárása megmutatja, milyen képet alkottak Baálról. Istenük valamivel kevésbé megnyerő, mint az Ó-Testámentumé, márpedig hasonlítania kellett hozzájuk, hiszen a saját képükre alkották. A karthágóiak nyilván mélyen vallásosak voltak, bár nem egyistenhívők. A görögökhöz csak abban hasonlítottak, hogy nagyon szerették a lovakat és a hajókat – még hajóik orrát is lófejjel díszítették. Nagy hasznukra vált, hogy kitűnő hajósok voltak, és szinte kizárólag ők jutottak hozzá a líbiai lovakhoz.

Kr. e. 400-ban a több mint félmillió lakosú Karthágót már a világ leggazdagabb városaként emlegették. Hanno idején (Kr. e.

538–521) fejlődött a leggyorsabban, ez a király rendelte el először Nyugat-Afrika felkutatását. Karthágó később köztársaság lett, ők alkották az első nem-görög alkotmányt, amelynek még a görögök közt is akadtak csodálói. A jelek szerint a kereskedők és állattenyésztők oligarchiája volt. „A karthágói állam urainak, a pénzmágnásoknak viselkedésére általában jellemző volt a szolgálalkúság a hatalmasokkal és góg a gyengékkel szemben, s a munka mélységes megvetése...⁵⁸

„A fiatalokat elsősorban arra igyekeztek ránevelni, hogy szívesen fogjanak vállalkozásba távoli vidékeken, az üzleti életben agyafúrtak vagy akár szélhámosok legyenek, hajhásszák a pénzt, imádják a vagyont, és rugalmasságot meg kitartást egyesítő politikai intelligenciájukkal képesek legyenek hasznot húzni a látszólag kedvezőtlen körülményekből is... A latin szerzők talán eltúlozták, de nem ők találták ki a pun becsület, a „fides Punica” fogvatékoságait. A karthágóiaktól az ókori világ minden népe idegenkedett; a görögök éppolyan ellenszenvvel beszélnek róluk, mint a rómaiak...⁵⁹

A legkorábbi karthágói érmék a Kr. e. 4. századból származnak, és egy ló és egy pálmafa lenyomata van rajtuk. Először Türoszban díszítették a hajók orrát lófejjel, de végül Cadizban terjedt el a szokás. A „Hippik” (ahogy ezeket a hajókat nevezték) a jelek szerint körül tudták hajózni Afrikát; egy hajóroncsról, melyet a kelet-afrikai parton találtak, az orrszobor Kr. e. 112 körül Egyiptomba került, s a szakértők megállapították, hogy egy cadizi hajó töredéke.⁶⁰ Vagyis a karthágóiakból a vállalkozó szellem korántsem hiányzott. De a képzelőerő nyilvánvalóan igen. Fennmaradt műalkotásaik nem silányak, de nem is igazán szépek – inkább árucikkek, mint művészi munkák.⁶¹

A föníciaiak és görögök közt nagy volt a különbség, de a karthágóiak meg rómaiak közt még nagyobb. A pun háborúban kiéleződött Kelet és Nyugat ellentéte. Már nem a hatalomért folyt a küzdelem, hanem a túlélésért. Mi lehetett ennek az oka? Talán főképp az, hogy a rómaiak messzebb voltak az ókori Kelettől. „A keleti kultúra nyugatra érkező sugarainak Görögország után először az Apennin-félszigetre kell rávetődniük” – írja V. Gordon Childe.⁶² Ez így is van. Csakhogy a kultúra ezúttal közvetítón át érkezett. Annak idején a görögök civilizációjukat Egyiptomtól és Mezopotámiától vették át, ábécéjüket a föníciaiaktól. A rómaiak civilizációja pedig egy másik európai néptől, a görögöktől származott, ők már sokkal távolabb kerültek a keleti befolyástól. A közép-itáliai barbár törzseknek ez a csoportja Kr. e. 509 körül lett köztársaság, addig királyság volt. Róma városának

kultúrája a dél-itáliai görög gyarmatokról származott, melyek közül a legkorábbi körülbelül Kr. e. 760-ban jött létre. A rómaiak arisztokratáik vezetésével lassan egész Itáliát meghódították, többek között a déli görög kolóniákat is; így Rómában erősödött a görög befolyás. A városok magukkal hozták régi háborúskodásukat a karthágóiakkal, amely lényegében a Szicília fölötti uralomért folyt.

A további konfliktusban döntő szerepet játszottak a földrajzi tényezők. Mint Hogben nyomán Childe kifejti:

„Az ember úgy hajózhat el a part mentén az Égei-tengertől Itáliáig és Sziciliáig, hogy soha nem veszíti szem elő a szárazföldet.

Ha tovább megy nyugatra, nekivág az ismeretlen óceánnak, és az égen sem talál a Sarkcsillaghoz hasonló pontot, amely segítené a tájékozódásban. Szicília nyilván határt szabott a Földközi-tenger északi partjai mentén kialakult rendszeres összeköttetésnek.”⁶³

A föníciaiak nyugati útvonalán, az afrikai parton nem volt ilyen akadály. Részben ezért haladtak gyorsabban és jutottak messzebb a karthágóiak, akik megosztották erejüket a Máltától Gádesig és azon túl szétszórt települések közt. De magával Kart-hágóval szemben ott állt Róma összpontosított ereje, s ennek nyilvánvaló ugródeszkája Szicília volt. Az első pun háborúban (Kr. e. 264–241) a rómaiak nagy nehézségek árán bekebelezték

Sziciliát. A színpad készen állt a második szakaszhoz, de a karthágói hadak élükön Hannibállal megsemmisítő támadást indítottak Spanyolországban. Legjobb csapatai közt volt a Maharbal vezette numídi lovasság. Hannibal 12 000 lovassal és 90 000 gyalogossal előrenyomult a szárazföldön és hadai északról előzönlötték Itáliát. A hadjárat eltartott tizenöt évig, de Scipio végül betört seregével Spanyolországba majd Afrikába. Masinissa parancsnoksága alatt álló saját numídi lovasságával Scipio végül Zamánál (Kr. e. 202-ben) legyőzte nagy ellenfelét, és ezzel véget vetett a második pun háborúnak. Karthágó meggyengült, és csak Kr. e. 149–146-ban került sor a harmadik pun háborúra, amely Karthágó pusztulásához vezetett: épületeit lerombolták, földjét feldúlták és sóval behintették. A Földközi-tenger nyugati részén Róma lett az úr, és felügyelete alá vonta Szürakúszától nyugatra a kereskedelmi utat, amely keletre vitt Korinthosz, a Milétosz örökébe lépő Epheszosz, Rhódosz, a Don torkolatánál fekvő Tanaisz, a Fekete-tenger keleti részén Dioszkuriasz és Phaszisz, vagy Szeleukeia meg Antiochia szíriai kikötője és mindenekelőtt Alexandria, a Vörös-tenger kapuja felé. Ott hevert az egész hellenisztikus világ, semmivé lett lendületével de érintetlen kincseivel, tökéletes ugródeszkául a további ázsiai hódításhoz. Rómára várt a feladat, hogy új világbirodalmat alapítson, európai nagy hatalmat, amely magába foglalja Nagy Sándor hajdani birodalmát, de kiegészül egész Európával: Itáliával, Galliával és Spanyolországgal meg Észak-Afrikával föl az Atlanti-óceánig, és mindenel, ami azon túl lehet.

A rómaiak nyugatiak voltak, talán még inkább, mint a görögök. Megtartották, bár néha nem egészen értették az alapvető görög intézményeket, azután kiegészítették őket a saját felfogásuk szerint. Életmódjukra jellemző volt az öltözködés és viselkedés republikánus egyszerűsége, melyhez lényegében arisztokratikus lelki alkat társult. Átvettek a görögöktől néhány demokratikus eljárást: a nyilvános gyűléseket, választásokat és szavazásokat. Tőlük tanulták a világi szemléletet is: hogy elsősorban azzal foglalkozzanak, amiről a saját szemükkel meggyőződhetnek, és hogy a papságot kizárják a társadalom fontos tényezői közül. Nem volt magasabb rang, mint a polgáré, és nem volt állandó hivatal. Talán Spárta példáját követték, amikor megvetést mutattak a választékos és mesterkélt öltözködéssel, illemszabályokkal, ételekkel vagy beszéddel szemben. A megvesztegethetetlen római Scipio Africanus idejéből fennmaradt képe borotvált arcával, rövidre vágott hajával, színtelen öltözetével, üres gazdagságot megvető, könyörtelen és hallgatag természetével rányomta bélyegét a nyugati világra. Ez a római épp olyan ridegen elutasította a költészetet, zenét és képzőművészetet, mint a címeiket és hatalmi

jelvényeket, az arany, drágakő és illatszerek hívságait. Neki csak a hírnév maradt, melyre a harcmezőn, a törvényszéken, a politikai tisztségben és a szenátusban tehetett szert. Legendás eszményét jól példázza annak a Cincinnatusnak a története, aki a halálos veszély óráiban megmentette Rómát, azután visszament az eke szarvához, hogy megkeresse a kenyerét. Még vagy tucatnyi szűkszávú legenda beszél a bátor, megvesztegethetetlen, egyszerű és hazaszerető férfiokról. Bár a rómaiak nem mindig feleltek meg az önmagukról kialakított eszménynek, fontos, hogy ismerjük ezt az eszményt. Hiszen más népek később a legendát utánozták, nem a valóságot.

A rómaiak egyenjogúságának látszata már a kortársakra is nagy hatással volt. A *Makkabeusok könyve* I:8 szerzője a római szenátus leírásakor megjegyzi: „Egyikük sem viselt soha diadémot, és nem öltöztek bíborba a saját dicsőségükre.” Ez igaz, de azért a szenátor viselt a tógáján egy keskeny bíborszegélyt, és jól tudta, mi válik dicsőségére. Növelte a befolyását, ha régi családból származott, köztisztviselőként vagy konzulként teljesített szolgálatot. Vagyis Rómában az arisztokrácia rangját a kézzelfogható teljesítmények alapozták meg: a mélyreható, bár nem nagyon széles körű ismeretek, a szigorú képzés, a nehezen megszerzett tapasztalat és a fegyelem, melyet a szenátorcsaládok magukra és egymásra kényszerítettek. „A barátaim barátja vagyok” – mondta Dareiosz; a római hűsége azonban személytelen volt. Az államnak tartozott vele, a szenátusnak és a népnek, valami elvont erkölcsi nemesség eszményének. A köztársasági kor római emberei mind egy oldalon álltak, nem úgy, mint a görögök. Végső soron minden ragaszkodásuk és meggyőződésük, reményük és félelmük Rómához fűződött – nem egyetlen személyhez, hanem egy városhoz.

Róma az egységnek és fegyelemnek köszönhette európai vezető szerepét. A római légiók élükön Flaminiuszal már a második pun háború vége előtt beavatkoztak Görögországban. Ezután már nem maradhatott el a hódító hadjárat: Korinthoszt Karthágóval egyidőben rombolták le, és amikor Kr. e. 146-ban a görögök vereséget szenvedtek, a rómaiak bekebelezték Makedóniát és Görögországot egyaránt. Kezdetől fogva reménytelen kísérlet volt, hogy a Földközi-tenger vidékét a városállam politikai intézményeivel kormányozzák. A rövid időre választott és elvben a népgyűlések felügyelete alatt álló, fizetés nélküli köztisztviselők rövid szolgálati idejű polgárőrök hadaival próbálták megfegyelmelni a távoli provinciákat. A rendszer kudarcra fájdalmasan nyilvánvaló lett Kr. e. 88-ban, amikor a pontoszi VI. Mithridatész elrendelte az Ázsiában lévő rómaiak és itáliaiak lemészárlását. Állítólag egyetlen nap alatt százezren haltak meg

az ázsiaiak vagy a görög proletárok kezétől. Mindez előre jelezte a rómaiakat fenyegető ázsiai ellentámadást, a szövetségre lépő párthusok, armeniaiak és zsidók támadását. Az első, logikus válaszlépés a hadsereg újjászervezése volt. A katonaságot Marius konzul tette fizetett mesterséggé. Az ő helyét végül átvette egy másik tábornok, Sulla, aki kinevezte magát diktátornak. Az ezt követő hatalmi küzdelemben Pompeius legyőzte pontoszi Mithriadészt (Kr. e. 66–62), vetélytársa Julius Caesar pedig eredményesen szolgált Spanyolországban. Becsvágyuk ellentétes irányba hajtotta őket, ezért lehetségesnek látszott a kiegyezésük. Egy harmadik tábornokkal, Crassusszal Kr. e. 60-ban megalakították az első triumvirátust, azután Caesar meghódította Galliát és Britanniát. Crassus pedig megszerezte a szíriai provinciát és támaszpontnak tekintette, ahonnan Nagy Sándor hajdani birodalmának meghódítására indulhat.

A hellenisztikus birodalom természetesen már nem létezett abban a formában, ahogyan Nagy Sándor hátrahagyta. Három részre hullott. A nyugatiak – Makedónia Pontosszal (Pompeius hadjárata óta) és Egyiptom meg Szíria – már a római befolyási övezetbe tartozott. Csak a legkiválóbb makedón dinasztia, a Szeleukidák királysága maradt meg. Örökségük lényegét a Szeleukoszról a Tigrisig, onnan Baktriába és tovább keletre vezető kereskedelmi út és katonai főútvonal jelentette.

„A Szeleukidák kezében voltak azok a nagy interkontinentális utak, melyek Iránon át Kína és India felé vezettek. Ezeket az utakat állandóan javították és bővítették, s a Vörös-tengertől Indiáig mindenütt katonai őrállomások őrizték. A sivatagban gondoskodtak a vízutánpótlásról, és a karavánok számára pihenő-állomásokat építettek... A Szeleukidák a Kaszpi-tenger északi részén Dél-Oroszország felé haladó utat ugyan nem birtokolták, kezükben tartották viszont azt az utat, mely a Kaszpi-tengert átszelve, a Kürosz és a Phaszisz folyását követve, végül a Fekete-tenger partjait érte el... A Perzsa-öbölben komoly flotta állomásozott, ez biztosította kelet felé Indiával, nyugat felé pedig a Vörös-tengerrel a kapcsolatot.”⁶⁴

A görög népesség beáramlását kihasználva továbbfejlesztették Nagy Sándor urbanizációs politikáját: városokat alapítottak a kereskedelmi úton és a Perzsa-öböl mentén. Az ősi Rhagai – amely jelenleg Teherán egyik külvárosa – sokatmondó új nevet kapott: Europosz. Az új arisztokrácia és a középosztály főképp görögül beszélt, és ez volt a kereskedelem és törvényhozás nyelve is. A görög kultúra nem terjedt el az iráni népesség egészében, amely passzív ellenállást tanúsított a hellenizmussal szemben. Végül

meggyengült a Szeleukidák királysága. Ennek az első következménye a Baktria függetlenségéhez vezető felkelés volt. A második a legközelebbi nyugati provincia, Párthia elvesztése, amelyet leigázott egy betörő szkíta lovascsapattól, a parni törzstől. Ez röviddel Kr. e. 250 után történt, és II. Szeleukosznak nem sikerült visszaszereznie az elveszett területet. Utóda, III. Antiokhosz több sikerrel járt, de magára vonta Róma neheztelését. Kr. e. 190-ben Magnésziánál vereséget szenvedett, és megtagadták az engedelmességet más tartományai is. A pártiai VI. Mithridatész élt az alkalommal, Kr. e. 160 és 140 közt meghódította Médiát, Babilóniát és Asszíriát, legyőzte II. Demétrioszt és megszerezte a hatalmat az Eufrátesztől Hératig. Demétriosz fivére, VII. Antiokhosz végső támadásra indult a párthusok ellen; kezdetben sikerrel járt, de Kr. e. 129-ben megsemmisítő vereséget szenvedett. Ezzel véget ért a Szeleukidák királysága. „Európa végérvényesen az Eufráteszig szorult vissza”⁶⁵ – állapítja meg Ghirsman. A párthusok nem nyomultak be azonnal Szíriába – vissza kellett vernüök a szkíta nomádok újabb keleti előrenyomulását –, de II. Mithridatész megszilárdította királyságát és fölvette a „királyok királya” címet.

„Mithridatész i. e. 115 körül fogadta a kínai császár követeit, és szerződést kötött velük. A szerződés kikötései nagymértékben megkönnyítették a nemzetközi kereskedelmet, melyben Irán mint elsősorban közvetítő állam, igen fontos szerepet töltött be.”⁶⁶

Tehát folytatódott a kelet-nyugati kereskedelem. De már egy új világhatalom volt a közvetítő; nem a makedóniai birodalom meggyengült töredéke, hanem olyan erő, amely majd gátat vet Európa további keleti terjeszkedésének.

Amikor Crassus Kr. e. 54-ben szíriai prokonzul lett, Irán meghódítását tervezte. Némi hírnévre tett szert azzal, hogy sikerült levérnie egy rabszolgafelkelést Itáliában. De valójában inkább pénzemberként és földspekulánként ismerték. Iránban új lehetőséget látott a fosztogatásra és főképp esélyt arra, hogy Pompeiuszsal és Caesarral vetélkedő katonai hírnévre tegyen szert. A római haditechnika messze elmaradt Nagy Sándorétól, nagyrészt azzal a taktikával küzdöttek, amellyel végül legyőzték Karthágót: gyalogsági rohamra, amely alig volt több a görög falanx továbbfejlesztésénél. Crassus hét légiójával és négyezer főnyi lovasságával (összesen 42 000 katonával) Carrhaenál szemben találta magát a makedón rendszerű párthus hadsereggel, mely a nehézlovasság, lovas íjászok és gyalogság egyensúlyán alapult. A római hadakat nem is legyőzték, hanem lemészárolták.

„A hagyomány szerint a hírvivők éppen akkor érkeztek a szerencsétlen triumvir [Crassus] fejével és egyik karjával II. Oródeszhez, amikor az udvartartása körében, Armenia királyának társaságában éppen Euripidész *Bakkhánsnők* című darabjának előadásán vett részt.”⁶⁷

Ebben az esetben a görög-iráni ötvözet erősebbnek bizonyult Nyugat tiszta fémjénél. A történet meglepő folytatását Homer H. Dubs tárta fel. Kr. e. 38-ban egy kínai tábornok, Kan Jen-sun bevette egy lázadó törzsfőnök főhadiszállását, Jzh-jzh [sic!] városát a Szogdiánéban a Talasz folyónál. A foglyul ejtett katonák közül 145 különleges elbánásban részesült. Egy újonnan alapított határvárosban telepítették le őket, amelyet Licsiennek neveztek el, vagyis Róma kínai nevét kapta. Ezek a katonák kétségtelenül legionáriusok voltak, akik Carrhaénál fogságba estek, majd a párthus seregben harcoltak, azután Jzh-jzh [sic!] szolgálatába álltak. „A rómaiak jelenléte az ősi Kínában rávilágít, tulajdonképpen milyen kicsi volt a világ már abban az időben is”⁶⁸ – állapítja meg Dubs így: „Két nagy birodalom uralta a világot, az új római és az újjászülető kínai” – írta H. G. Wells a Kr. e. második és első századról. A továbbiakban ismertette befolyásuk határait és hozzáfűzte: „Akkoriban előfordulhatott, hogy két hatalmas, egyidőben és egyazon világban fénykorát élő rendszer szinte mit sem tudjon egymásról.” Talán előfordulhatott volna, de valójában többet tudtak egymásról, mint a régi történészek hitték. Összekötötte őket a kereskedelmi út, az a tény pedig, hogy Mithridatész Kínából és Rómából érkezett követekkel egyaránt tárgyalt, mintha közvetlenebb kapcsolatra is utalna. Római zsonglőrök megfordultak Kínában, ha más szabad római nem is, és a párthus követek eljutottak keletre és nyugatra egyaránt. Róma és Kína legalább közvetve kapcsolatban állt egymással.

Carrhae hamar véget vetett a rómaiak keleti terjeszkedésének. Caesar a pharsalusi csatában leszámolt Pompeiusszal, s az ő Egyiptomba menekülésének közvetett eredményeként ezen a területen is erősödött a római befolyás. Caesart Kr. e. 44-ben megölték köztársasági ellenfelei, kitört a polgárháború, amelyből Caesar unokaöccse, a későbbi Caesar, Augustus került ki győztesen, az ő kezébe került a legfőbb hatalom. Ekkor lett császárság a római köztársaságból. Keleti határát Bithünia és Kürénaika jelentette, de csatlós országai közé tartozott Armenia, Szíria és Egyiptom. Róma és Párthia közt Traianus idejéig feszült béke volt. Az ő uralkodása alatt elszánt erőfeszítések történtek a római uralom helyreállítására Keleten. Traianus betört Párthiába, bevette a fővárost Ktésziphónt, levonult a Tigris mentén és talán további előrenyomulást tervezett Indiába. Ekkor azonban a

kürénéi, egyiptomi és ciprusi zsidók fellázadtak, s a mozgalom elterjedt az egész sémita világban. Amikor Traianus visszament, hogy megbirkózzon az új helyzettel, útközben meghalt, utóda, Hadrianus pedig készségesen tudomásul vette, hogy a határ az Eufrátesz. Ezen a területen további harcok folytak, és Ktésziphón még két alkalommal római kézre jutott (Kr. u. 165 és Kr. u. 197). De a rómaiak lendülete kifulladt, és ezek a végső erőfeszítések már nem hoztak tartós eredményt.

8

A CSÁSZÁRKORI RÓMA

ANNAK A LEHETŐSÉGNEK, hogy a rómaiak kiterjesszék befolyásukat Párthiára, a carrhaei csata lényegében véget vetett. Indítottak még hadjáratokat ezen vidéken, amikor Párthiát belső viszályok gyengítették, de maradandó eredményt egyik sem hozott. Viszont római fennhatóság alá kerültek azok a – korábban már többékevésbé hellenizált – hatalmas területek, melyeket régebben a perzsa birodalom egyesített, vagy a korábbi ázsiai birodalmak. Észak-Afrika, Egyiptom, Szíria és Kis-Ázsia a rómaiak ellenőrzése alatt állt. Csakhogy befolyásuknak határt szabott két tényező, melyekre ettől az időtől figyeltek föl a történészek, bár egyik sem volt már új keletű. Nevezhetjük őket kulturális kiáramlásnak és a tömegek befolyásának.

Lássuk őket egyenként. Aki történelemmel foglalkozik, tudja jól, hogy a legragyogóbb találmányok (mint az ábécé) gyakran két kultúra határvidékén születnek – főképp Kelet és Nyugat határán. Egy adott területet meghódít és elfoglal előbb egy ázsiai, majd egy európai eredetű nép, azután ismét fordul a kocka. Olyan ez, mint a földet megtermékenyítő áradás és nyomában a gazdag termés. A vitatott területek lakossága váltakozó eszme-rendszerekkel találkozik, s végül kénytelen kialakítani a szintézisüket vagy választani közülük. Már nem hiheti, hogy csak egy lehetséges életforma van. Sok fájdalmas tapasztalat – hadjáratok és vérfürdők, nézeteltérések és viták – után gondolkodása rugalmasabb és frissebb lesz, mint a nyugodtabb körülmények közt élő népeké. Augustus korában már több népre jellemző volt ez a szellemi frissesség – például a görögökre, szíriaiakra és párthusokra. A másik figyelemre méltó tényező a legyőzötték hatása a győztesekre. Ezzel nem kell számolnunk, ha a meghódított nép korábban civilizálatlan volt. A britektől vagy galloktól valószínűleg keveset tanultak a rómaiak. De más a helyzet, ha

a leigázott népnek megvan a saját kultúrája, épp olyan magas színvonalú, mint a megszállóké. Keleten a rómaiak kezdettől fogva többé-kevésbé nyugatosodott ázsiaiakkal és keletiesedett görögökkel találták szemben magukat – amilyen például Kleopátra volt. Továbbá olyan népekkel, melyeknek civilizációja semmivel sem maradt el az övéktől.

Ezeknek a hatásoknak a tanulmányozása során hamar belátjuk, hogy „tisztán” európai hagyomány soha sehol nem létezett. És ha mégis, kezdettől fogva hatottak rá a most leírt tényezők. Ghirsmán a Szeleukidák Perzsiájáról szólva megemlíti, hogy a pamut, citrom, dinnye, olajbogyó, datolya, füge, kacsa és ökör mind ebben az időben érkezett Itáliába Ázsiából. „A legyőzött Kelet meghódította a Európát.”⁶⁹ Tisztán európai hagyomány nem létezett soha, de tisztán ázsiai igen. Kína talán kapcsolatban állt a világ többi részével, de nem olyan mértékig, hogy hatottak volna rá. Mint látni fogjuk, nyugaton kínai befolyás érvényesült, de az európai hatás nem jutott el abban az időben Távols-Keletre, legfeljebb talán a Maláj-félszigetre. Mindez nem változtat a római kor döntő jelentőségén. A viszonylag rövid kezdeti szakaszban érvényesült először a római eszmény hatása, a másodikban Róma vegyes kultúrájú népek, az utolsóban pedig közvetlenül Ázsia befolyása alá került. De addigra már védekezésbe szorult, és megkezdődött az újjászülető Ázsia előrenyomulása nyugat felé.

Első pillantásra nyilvánvaló, hogy Róma nem volt technológiai fölényben ázsiai alattvalói fölött. A rómaiak bátor és eltökélt katonák voltak, de nem sok haditechnikai vagy taktikai újítással dicsekedhettek. Nézzük például a háború idején létfontosságú acélt. Valaha a görögök Szkítiából és a Fekete-tenger partjáról szerezték be. A hellenisztikus korban a legjobb acélárú Kalübeszből, Szinopéből, Lüdiából és Lakóniából származott. Ezen a helyzeten a rómaiak sem változtattak.

„Közismert tény, hogy a Római Birodalomban a belföldinél sokkal jobbnak tartották és importálták a kínaiak és párthusok készítette acéltárgyakat. Tudjuk, hogy az ókorban a kínai és indiai acélművesség egyaránt kitűnő volt. Bár India talán elsőbbséget élvezett, hisz innen származott a híres damaszki acél...”⁷⁰

A rómaiaknak olyan hatásos fegyvert sem mondhattak magukénak, mint a kínai íjpuska háromrészes elsütőbillentyűjével. A római katonák közül csak a Jzh-jzh-ben [sic!] szolgálatot teljesítő elveszett legionáriusok voltak kitéve a kínai íjpuskák nyilainak, és ők azonnal fedezékbe vonultak. Szabályos csatában semmi esélyük nem lett volna.

Régebben szokás volt bizonyos technológiai fölényt tulajdo-

nítani a rómaiaknak, de a tények ennek is ellentmondanak; a rómaiak nem is dicsekedtek ilyesmivel.

„Saját szerzőik azt tartják, a rómaiak nem találtak fel semmi újat. Csak egyesítették a karthágóiak kövezett útjait és a perzsa órállomás-hálózatot. De az első igazi út megépítésének érdeme a karthágóiaké... Sevillai Szent Izidor... beszámol róla, hogyan kövezték ki az utakat elsőnek a karthágóiak, és hogyan vették át tőlük a módszert előbb a rómaiak, majd az egész civilizált világ... De kövezett utak léteztek már korábban is...”⁷¹

A római útépitésekre nagyrészt Augustus és Tiberius idején, Kr. e. 27 és Kr. u. 37 közt került sor, de a munka főképp a meglévő úthálózat fejlesztéséből állt. Keleten már megvolt a perzsa utak rendszere, sőt, az összeköttetés is a még lenyűgözőbb kínai úthálózattal. Ralph Turner írja:

„A rómaiak idején addig nem látott szintre jutott a közlekedés fejlődése, akárcsak a mezőgazdaságé, iparé vagy kereskedelemé. De az eredmények, mint a gazdasági tevékenység más területein, itt is a régi eszközök módszeres alkalmazásából származtak. A Rómából sugárszerűen szétfutó széles utakat, melyeken hat hét alatt el lehetett jutni a fővárosból a legtávolabbi provinciába is, a hellenisztikus időkben továbbfejlesztett perzsa útrendszerből alakították ki. A hivatalos iratokat továbbító futárszolgálat minden tekintetben a perzsa mintát utánozta. A hajózás és tengerészet nem sokat változott a hellenisztikus időkhöz képest. A közlekedési eszközökön Róma rendőri védelmet biztosított – bár ez gyakran csődöt mondott –, szabályos távolságban elhelyezett posta-állomásokat meg fogadókat, és segítséget az utazáshoz, például idegenvezetőket, útikönyveket és útjelző táblákat. A mérföldkövet és az útjelző táblát a rómaiak találták föl... Csakhogy úthálózatuk nem gazdasági, hanem katonai célokra épült... Traianus idején körülbelül negyvenhétezer mérföldnyi út volt a birodalomban... Technikai kivitelezésüknek nem akadt párja a világon...”⁷²

Az útfelület és vízvezetés mellett a mérföldkő is jellegzetes római találmány, segített az egynapi menet megtervezésében, de olyan számokkal jelölték, amelyeket a matematikusok semmire sem használhattak. A mérföldkő a szabályozás és szervezés igényét fejezi ki. Nem tudományos ismeretekről tanúskodik, főképp akkor nem, ha a jelzése XXXVIII vagy XLIX. A mérföldkő magában mérnöki ismereteket sem bizonyít.

Mit nyújthattak a rómaiak, ami sajátosan európai volt? Egyál-

talán, milyen mértékben szilárdították meg a formálódó európai gondolkodás fogalmait? A görögöktől átvették az egyéniség fogalmát. A „jellemre” helyeztek nagy hangsúlyt – nem például a nevelésre – s ezzel még jobban megkülönböztették az egyént mindenki másától. Szobrászatuk jellegzetes műfaja a mellszobor és a dombormű. Az akt átadta helyét a valóság-hűen megformált emberi arcnak: a római arisztokrata szigorú, hajthatatlan vonásainak. A diadalmenet művészi ábrázolásának középpontjába náluk nem az elvont győzelem kerül, hanem a hadvezér elszánt arca. Az isteneknek csak formális tisztelettel adóztak. Valójában több tisztelet járt az egyén „génuszának” vagy vezérlő szellemének, amely saját személyiségének kiterjesztése volt. A győztes hadvezér bevonulása Rómába a hamisítatlan római erények diadalmenete: a komolyságé, bátorságé, állhatatosságé és kötelességtudaté. Jaj a legyőzötteknek! A rómaiak jobban értettek az ellenség megalázásához, mint megnyeréséhez. Karthágót a földdel egyenlővé tették.

Amint láttuk, az egyén fölött ott volt az elvont Állam, s az egyén és állam viszonyát a törvény szabta meg. A görög agora vagy piactér, a közélet centruma Rómában a fórum lett. Itt a szónoki emelvényről nem az uralkodókra vagy az istenekre, hanem következetesen a törvényre hivatkoztak. A római alkotmány alapját, a Tizenkét Táblát nem egy isten, hanem egy bizottság alkotta. Erre épült az esetjog rendszere, amelynek végső kodifikációja Justinianus törvénykönyve. A latin nyelvnek vannak korlátai, de jogi érvelésre rendkívül alkalmas, mert pontos, világos és tömör. A rómaiak mint törvényhozók egyedülálló teljesítménnyel gazdagították az európai kultúrát. Lenyűgöző volt az ékesszólásuk is, hiszen a retorika jelentette a formális nevelés alapját. A korábbi civilizációktól eltérően Rómában pontosan meghatározták, megvédték és érvényesítették a polgárok jogait és kötelességeit. A törvényt a sztoikus filozófia támasztotta alá, amely az egyén méltóságát és kötelességtudatát hangsúlyozta, nem kínált isteni segítséget és nem ígért jutalmat. A törvényt és a köztársasági erényeket támogatta az egyetlen irodalmi műfaj is, amelyben a rómaiak felülmúlták tanítóikat: a szatíra. Az elmélet szigorú mértékletessége és a gyakorlat kapzsi nyereségvágya olyan helyzetet hozott létre náluk, melyet a Juvenalishoz és Martialishoz hasonló nagy szatíraírók alaposan kihasználtak.

A rómaiak azt vallották, hogy az egyénnek nem az istenekkel, nem a tudománnyal, nem a művészettel szemben vannak kötelességei, hanem az Állammal szemben, amely viszont biztosítja a jogait. Sokatmondó tény, hogy saját egyetemük nem volt, csak az athéni. Hiszen a tudós az igazságnak tartozott hűséggel, a római pedig Rómának. A tudományos érdeklődésű rómaiakat arra

bíztatták, hogy az állam szolgálatába állítsák ismereteiket, például a boltív, a híd, a vízvezeték vagy a ciszterna megfelelő kialakítására. Ha tudományos érdeklődésük elvontabb volt, foglalkozhattak közegészségüggyel vagy higiénával. A művészet önmagában nem állt nagy becsben, férfhoz méltatlan tevékenységnek minősült, amely csak a görögöknek való, de felhasználható a köz javára. Az építész és a szobrász tehát kialakíthatta a méltó környezetet a fontos alkalmakhoz: tanácskozásokhoz, szónoklatokhoz, kiáltványok felolvasásához és diadalmenetekhez. Jellegzetes római képzőművészeti forma az ünnepélyes, korinthuszi vagy vegyes stílusú, súlyos, díszes és költséges diadalív, melynek az a rendeltetése, hogy hirdesse az ember és az állam dicsőségét. A jellegzetes görög intézmények közül a tornacsarnok helyét átvette a közös fürdő, a sportstadionét a szekérversenypálya, ahol a jelek szerint általában az észak-afrikai lovak győztek. Voltak színházak is, de háttérbe szorították őket az amfiteátrumok, a játékok színhelyei; „játékok” pedig csak egyfélét ismertek a rómaiak.

Némi magyarázatot igényel lelkesedésük a viadalokért, melyekben emberek küzdöttek vadállatokkal, vadállatok egymással, vagy emberek egymással. Ilyesmire a jelek szerint keleten soha nem volt példa és ma sincs. De nyugaton fennmaradt a hagyomány Spanyolországban meg Dél-Amerikában, sőt, szerepjátszásként Hollywoodban is. Az elsődleges okot a római jellemben rejlő kegyetlenségben találjuk, s a játékok tovább szították az ösztönt, amely létrehozta őket. Főképp a gyerekekre voltak nagy hatással. De a játékok nemcsak a nézők kegyetlenségének köszönhető népszerűségüket, hanem a művészetektől való idegenkedésüknek is. A kemény római nem a költészetben, balettben, komédiában vagy zenében, vagyis a kevesek férfhoz méltatlan érdeklődésének tárgyaiban keresett felüdülést. Inkább a lóversenyekben, gladiátorok viadalaiban, szerencsejátékokban vagy nemiségben; ahogy sok férfit manapság is jobban érdekel a szabadfogású birkózás, mint az opera. A „játékok” egyik (nem elhanyagolható) eleme azonban a közösségi jelleg. A római közülethez tartoztak, látogatásuk *társadalmi* tevékenység volt. A római Flavianus Amfiteátrum vagy Kolosszeum 50 000 főnyi közönség befogadására épült Kr. u. 72–80-ban. Vespasianus költhette volna a pénzt palotára is (amint egy kínai császár tette volna), csakhogy ez nem felelt volna meg a római hagyománynak. Ebből az időből középületek romjai maradtak ránk; a paloták messze elmaradnak mögöttük Diocletianus kora előtt.

Ez tehát a római hagyomány néhány alkotóeleme. Az összképből valahogy hiányzik a varázs. De sugárzik a római elszántság és tetterő. Megépítették az utat minden áron, hegyen-völgyön át,

egyenesre, tartósra, szilárdra. A fórum akkor is fenséges méltóságot sugárzott, ha távoli provincián vagy a sivatag peremén épült. Akárhogy ellenállt ember vagy természet, ők teljesítették a kitűzött feladatot. A munkát befejezték, nem takarékoskodtak sem pénzzel sem fáradtsággal sem emberélettel sem idővel. A görög erődítményekről írja Freya Stark:

„...nem tűrnek semmiféle gazdasági korlátozást: elérik a tökéletességet, kerüljön bármilyen költségbe vagy fáradtságba, s ettől felragyognak, mintha a halhatatlanság tengelye futna át rajtuk. Az ilyen művekben nincs semmi kisszerű, bennük úrrá lesz a divat fölött az elmélyültség és rettenthetetlenség – a görög falban, a Seljuk-toronyban, a sugárhajtású vadászgép szárnyában és minden találmányban, amely olyan biztosan és örömmel ragadja meg az életet, hogy a halál elveszti jelentőségét.

Önmagáért való tökéletesség ez, melyet a mi takarékos államaink aprópénzre váltanak. Másodrendű kényelmünk tárgyai közül figyeljük, hogyan silányulnak el műalkotásaink és szavaink – még szerelmeink is – és vész ki belőlünk az öröm. De a maradandónak látszó ösvényeknek mindig ott találjuk útjelzőként ezt az örömet, és elfogadjuk a vele járó fájdalmat. „Mert ezt mondja istennő anyám, Thétisz az ezüzlábú, hogy az iker-sors halált hoz reám.”⁷³

A római építményekről nem mondható el mindez. A varázsából már odaveszett valami. A tökéletesség már nem mindennél fontosabb, de megvan még a kiváló teljesítmény szenvedélyes vágya. Ahhoz elég, hogy mellette eltölpüljön minden, amit ma építeni tudunk.

Csak hogy Róma komor méltósága, mint láttuk, ki volt téve a kulturális kiáramlásnak és a tömegek befolyásának. Még hozzá nemcsak a távoli vidékeken. Birodalmi törekvéseik eredményeként a rómaiak szétszóródtak a világban. A katonai és gyarmatosító feladatok, háborús veszteségek és gazdasági lehetőségek elszívták Róma őslakosságát, és vákuumot teremtettek, amely más népeket vonzott ide – rabszolgákat, bevándorlókat, kereskedőket, mesterembereket, tanítókat és papokat – vegyes származású csoportokat és sokféle idegen életmódot. Ők hozták be többek között a hétnapos hetet. Ugyanez a folyamat megy végbe a mai Londonban, és játszódott le annak idején Bostonban meg New Yorkban. Rómát nagyrészt levanteiek, egyiptomiak, örmények és zsidók népesítették be; csillagjósok, tiszterek, naplopók és szélhámosok.

Még fontosabb volt, amit a rómaiak a tengerentúli szolgálatban tanultak, mert ez a vezetőket befolyásolta. A római császár

Egyiptomban fáraó volt, Kis-Ázsiában Dareiosz és Xerxész örököse, és ezt a rangot alighanem többre becsülte Róma köztársasági zűrzavaránál. Hiszen ott még mindig legfeljebb Első Polgárnak vagy főparancsnoknak minősült, és csak vonakodva istenítették. Nagy Sándor utódai éppúgy magukra öltötték a perzsa császár palástját, mint hajdan ő maga. Ráadásul úgy találták, hogy a palást illik rájuk, s ha nem viselnék, abból csak kellemetlenség származna. A rossz helyen alkalmazott köztársasági eszmék káros következményeit, jól érzékeltetik Gibbon utalásai Juliánus császárra. Így írja le a szíriai Antiochiát:

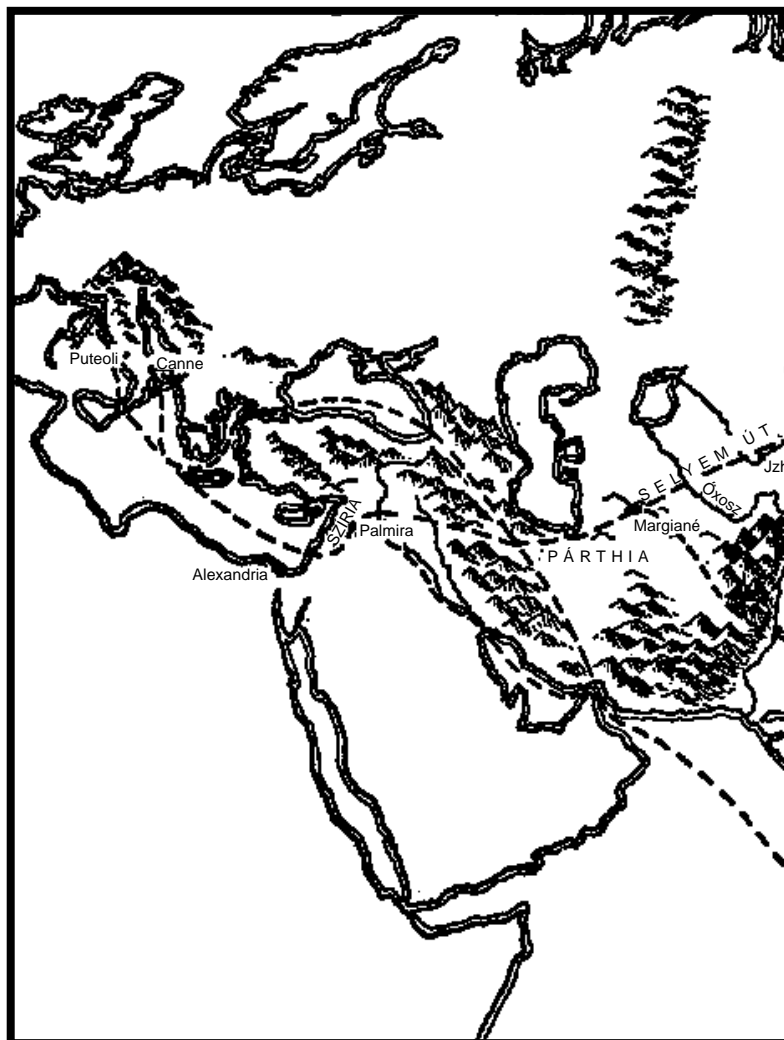
„...Az éghajlat heve a bennszülötteket a béke és jólét legmértéktelenebb élvezetére tette hajlandóvá, s a görögök élénk kicsapongása náluk a syriai örökölt pulyasággal párosult. Divat volt az antiochiai polgárok egyedüli törvénye, élvezet egyedüli céljuk, s a ruházat és butorzat fénye egyedüli megkülönböztetésük. A fényüzési mesterségek tiszteletben tartottak, a komoly és férfias erények nevetség tárgyai valának, s a női szerénység és tisztos kor megvetése a kelet fővárosának ártalmatlan megromlását hirdette...”

A továbbiakban leírja, milyen hatást tesz Julianus Antiocheia divatos társaságára:

„...A parasztos modorú fejedelem, ki az ily dicsőséget megvetette, és ily boldogság iránt fogékonytalan volt, szokásai által csakhamar megsértette alattvalóinak gyengéd érzelmét, és az elpuhult keletiek Julián szigorú egyszerűségét se utánozni, se bámulni nem tudták.”⁷⁴

Amire Julianus végül rájött, azt mások – például Pompeius és Julius Caesar, Marcus Aurelius és Kleopátra – kezdettől fogva világosan látták. A rómaiak mértékletessége Alexandriában vagy Antiochiában téves benyomást keltett. Könnyebb és kellemesebb volt olyan képet mutatni a nyilvánosság előtt, amelyet a népesség elvárt. Inkább az volt nehéz, hogy Rómába visszatérve levessék ezt az alakot. Végül már nem is volt rá szükség, mert Róma is megadta magát a keleti befolyásnak. A császár végül már csak nevében nem volt keleti király.

A római mértékletesség hanyatlását jelképezte a Rómát Kínával összekötő selyemkereskedelem. Kínában Kr. e. 2700 táján fejlesztették ki a selyemhernyó tenyésztést és selyemszövést. Egyiptomba is eljutott, és Kleopátra divatba hozta. Bár a moralisták helytelenítették, mert szemérmetlennek és fölháborítóan költségesnek találták, a selyemkötös (mint ez várható volt),

hamarosan nélkülözhetetlennek minősült a római hölgyek körében. A Nankingból behozott anyagot Perzsiában vagy a szíriai Antiochiában szőtték meg és az anyagot szállították Rómába, ahol a jelek szerint arannyal fizettek érte. A rómaiak Cattigarának nevezték el az egyetlen kínai kikötőt, amelyről hallottak, talán Hangcsout, és a kínai évkönyvekben följegyezték egy római követ érkezését Kr. e. 166-ban. A jelek szerint nemhivatalos volt, akárcsak egy későbbi küldetés, de kétségtelenül létrejött valamiféle kapcsolat, és Európa még évszázadokig nem tanulta meg a selyemszövést. A kínaiak nevet adtak Rómának, sőt Marcus Antoniusnak is. Csakhogy 243 napig tartott az út Nankingból a szíriai partokig, és természetesen sokkal szorosabb volt a

kapcsolat Róma és India közt, különösen azután, hogy a Kr. u. első század közepe táján létrejött a hajó-összeköttetés. Az Alexandriából induló római hajók eljutottak Malabár-partra és Ceylonba, a kínai hajók pedig a Maláj-félszigetet megkerülve Dél-Indiába. Mezopotámiából a szíriai Palmürán haladt át a kereskedelem, innen jutottak el a fényűzési cikkek végül Puteoliba. A rómaiak a selymen kívül importáltak pamutot, fűszereket, drágaköveket, szépen kidolgozott fémtárgyakat, illatszereket és rabszolgákat. És ugyanezen az útvonalon érkezett néhány szokás, vallás és eszme is.

Milyen mértékben folyamodtak a rómaiak önvédelemből faji megkülönböztetéshez? Megengedték-e a vegyes házasságot ró-

mai és ázsiai családok közt? A jelek szerint nem. Gibbon szerint Konstantin császár óva intette fiát a kevert házasságtól.

„...A származás tisztaságának illő tiszteletben tartása megőrzi a köz- és magánélet tisztaságát; míg az idegen vér keveréke a zűrzavar és viszálykodás forrása. Mindig is ez volt a józan ítéletű rómaiak véleménye és gyakorlata; jogelvük tiltotta a polgárok házasságát idegenekkel; a szabadság és erény korában egy szenátor méltóságán alulinak tartotta volna, hogy leányát egy királyhoz adja; Marcus Antonius dicsőségén szégyenfoltot ejtett, hogy egyiptomi feleséget vett magához, és Titus császárt a nép ítélete arra kényszerítette, hogy nehéz szívvel eltávolítsa a vonakodó Berenicét.”⁷⁵

Kleopátra valójában görög volt, Berenice pedig öregedő zsidónő, és említése jól érzékelteti, meddig terjedt a rómaiak türelme. Mert a faji tisztaságot fontosnak tartották ugyan, de egyébként elég liberális gondolkodásúak voltak. Csak a zsidókat illetően nem, és fontos, hogy világosan lássuk, miért. Európai nagyhatalomként megkésétt erőfeszítést tettek, hogy meghódítsák a világot. Sikertelenségük kijelölte a nyugati világ határait, melyen túl a párthusok voltak. Ha nincsenek a sémita karthágóiak, talán megszerezhetik Nagy Sándor birodalmának többi részét. Karthágót lerombolták, de megmaradtak régi csatlósai, a zsidók, akik Palesztinától nyugatra szóródtak szét, származásuk és rokonszenvük azonban Ázsiához kötötte őket; megannyi potenciális kém és lázadó, nehezen asszimilálható és megbízhatatlan. A zsidó akkor is – mint a jelek szerint azóta mindig – ellenséges ügynöknek számított az európai arcvonalak mögött, akit csak a Kelet visszaszorulása idején tűrtek meg, de veszélyesnek tartottak, amint fordult a kocka. Alexandriában a Kr. u. első században egyre fokozódó antiszemitizmus Kr. u. 38-ban a zsidónegyed kifosztásához vezetett. A vádaskodások eljutottak Rómába, ahol a császár meg is jegyezte: „Akik engem nem istenítenek, azok végeredményben inkább ostobák, mint elvetemültek.” Abban az időben a politikai hűség próbája volt, hogy valaki hódol-e az istennek kikiáltott uralkodó előtt, mint később az, hogy az uralkodóra üríti-e poharát. A párthusok Kr. e. 40-ben lerohanták Szíriát és Jeruzsálem trónjára helybeli királyt ültettek – akit a zsidók örömmel elfogadtak. Vespasianus idején pedig kitört a zsidó felkelés, amelyet Titus Kr. u. 70-ben elfojtott, és még jobban szétszórta a zsidókat. Végül Kürénaikában és másutt kitört a lázadás, amely megállította Traianus hadjáratát, és a párthusok újabb támadásához vezetett. A zsidóknak nagy befolyásuk volt Párthiában és saját településük az Eufrátesz partjain. „Amikor

párthus csatalovat látsz egy palesztinai sírkőhöz kötve, elközelgett a Messiás órája.” A zsidók Keletről várták a megváltást. Válságos időkben mindig ott voltak az ázsiai táborban, a nyugattal szembezálló erőként. Szíriában egyetlen haditámaszpont sem számított biztonságosnak, amíg zsidók voltak a közelében. Ők konokul és örökké a másik oldalon álltak.

9

A KELETI VILÁG

HA LE AKARJUK írni Kelet és Nyugat váltakozó terjeszkedését, a küzdelmet, amelyben először az egyik, aztán a másik oldal volt felül, soha nem tudjuk meghatározni a fordulópontot: azt a pillanatot, amikor az előrenyomulásból visszavonulás lett. Ha egyáltalán kijelölhetünk időpontokat, hármat kell megadnunk: azt az időszakot, amikor az elnyomott civilizációban a neheztlenség vagy ellenállás jelei mutatkoznak; azt, amikor a felemelkedő civilizáció befolyása már nem érvényesül széles körben; és azt, amikor megkezdődik az ellentétes irányú mozgás. Ezen kívül gyakorlatban a folyamatot – mint sokszor az árapályt – megzavarják a fő tendenciákat elleplező áramlatok és örvények. Talán nem létezik olyan pillanat, amikor a dagályból apály lesz, gyakorlati okokból mégis igyekeznünk kell meghatározni a meghatározatlant. Amikor megkíséreljük leírni a dugattyú működését, néha nem könnyű eldönteni, melyik az a pillanat, amikor már nem húzódik hátra, hanem megindul visszafelé. Először csak annyit mondhatunk, hogy a dugattyú mozgásba lendült; ebben viszont nincs okunk kételkedni.

Az ázsiai ellenállás a hellenizmussal szemben Kr. e. 324-ben kezdődött, amikor Csandragupta Maurja hozzáfogott Észak-India egyesítéséhez. A hindu uralkodó annak idején találkozott Nagy Sándorral és szívélyesen fogadta az udvarába látogató görögöket, most mégis az ő dinasztiája védte meg Indiát a további nyugati behatolástól. Szeleukosz Nikator megpróbálta visszahódítani Nagy Sándor indiai provinciáit, de Kr. e. 306-ban megsemmisítő vereséget szenvedett. Ez a már Indiában élő görögök tevékenységét nem érintette, főképp a Maurja-birodalom széthullása után. A baktriai görögök Afganisztánon keresztül benyomultak Pandzsádba, s ott királyságot alapítottak, melynek fővárosa (feltehetőleg) Szialkotnál volt. Utolsó támadásuk Kr. e. 150 körül, a legendás hírű Menandrosz király idején Maurja fővárosa ellen irányult. Vereséget szenvedtek, Menandrosz állítólag

Kr. e. 130-ban meghalt, és az indo-görögöket röviddel ezután kiűzték Pandzsábból. Csandragupta birodalma túlélte a zűrzavarokat, és unokája, Asóka (273–232) felvette a legtisztább ázsiai nagy vallást, a buddhizmust. Áttérésének időpontjától (Kr. e. 257) kezdődik India terjeszkedése. Egyiptomban a görög befolyás már Kr. e. 303-ban meggyengült, a római pedig, amint láttuk, soha nem volt igazán jelentős. Vagyis Kelet erőgyűjtésének időszaka Kr. e. 324-től 150-ig tartott, és érdemes megjegyezni Kr. e. 257-et, mint hasznos dátumot. Kelet közelebb eső részén Róma még sokáig megőrizte uralmát, de India mindig hű maradt önmagához, és a Nyugattól legfeljebb érméit vette át, meg a buddhista művészet néhány eszméjét. Kr. u. 200-ra már a keletiek voltak a világ urai, és azok is maradtak ezer évig.

Hiba volna a Nyugat sikertelenségét pusztán katonai tényezőkkel magyaráznunk. Hosszú távon az európai eszmék vallottak kudarcot – szinte az egész keleten, és jelentős mértékben nyugaton is. Nem kerülhetjük meg a kérdést: miért? A válasz során először is figyelembe kell vennünk, hogy a világ alapvető gondolati rendszerei különböző helyeken, de nagyjából egyidőben alakultak ki. Főképp Lao Ce (Kr. e. 604–532), Zoroaszter (Kr. e. 570–500), Gautama Buddha (Kr. e. 567–487), Konfuciusz (Kr. e. 551–479) és Szókratész (Kr. e. 469–399) nevéhez fűződnek. A gondolkodóknak ebben a fényes gyülekezetében a keleti nevek időrendben az elsők, de hivatalos elismerésük sokáig váratott magára. Szókratész eszméi meghódították a görögöket, mondjuk Kr. e. 350-re. A zoroasztriánizmus a Róma elleni iráni küzdelem idején vált hivatalos kultusszá, „és a nép szellemi erőt Kelet védelmének a szolgálatába állította.”⁷⁶ A buddhizmus Kr. e. 257-ben lett államvallás Indiában, a konfucianizmus Kr. e. 179–104-ben Kínában. A hellenizmus keleti alternatívái tehát kialakultak mielőtt a görög eszmék végleges formát öltöttek volna, de csak később fogadták el őket, néhány esetben talán az ellenszegülés gesztusaként. Vagyis nem volt olyan időszak, amelyben az irániaknak vagy indiaiaknak a görög filozófia és a barbár hiedelmek közt kellett választaniuk. Az ázsiai gondolkodás iskolái létrejöttek már, és talán csak azért lettek népszerűbbek, mert ázsiaiak voltak. De mellettük szólhatott az is, hogy olyasmit kínáltak, ami a görög és római világból nyilvánvalóan hiányzott.

Mit kínálhattak a görögök? Humanizmust, individualizmust, arányérzéklet, humorérzéklet, a haladás fogalmát és mindazt, ami közéletüket elevenné tette: a piacteret, akropoliszt, tanácsházat, tornacsarnokot, stadiont és színházat. A rómaiak átvették a görög intézményeket és eszméket, kevésbé hangsúlyozva az esztétikai tényezőket, de kiegészítve a fegyelem, törvény és rend iránti új érzékkel. A felelős állású aktív emberek – a görög diplomaták,

orvosok és tisztviselők, akik egy Szeleukosznak vagy egy Ptolemaiosz Philadelphosznak dolgoztak; a görög tanítók, akik Szüarakuszában vagy Alexandriában adtak elő (mint Arkhimédész, Euklidész, Eraszthoténész, Apollóniosz és Hipparkhosz); a római tisztek a prokonzultól a centurióig – gyakran beérték a görög-római eszmékkel. Voltak civilizálásra váró népek, tanításra váró diákok, megépítésre váró hidak és színpadra vihető drámák; voltak elnyomható lázadások, példamutatásra való alkalmak, elvágható torkok és elvégzendő munkák. Az élet érdekes volt és változatos, az isteneknek csak jelentéktelen szerep jutott benne, így a vallásgyakorlás gépies és formális maradt, olykor feledésbe is merült. Csakhogy a humanizmus meg az individualizmus, amely az elfoglalt ügyintézőnek olyan sokat kínált, a parasztnak, a fogolynak vagy a rabszolgának a világon semmit nem tartogatott. Marcus Aurelius a filozófiában keresett vigaszt a csatatéren, de gondolatai az elnyomottakat és éhezőket aligha vigasztalták volna. A görög és római életmódhoz hozzá tartozott a cselédség. Ám ezt még sok görög sem engedhette meg magának. Kr. e. a 6. századtól kezdve olvasunk a Dionüszosz-kultuszról orgjáival és a halhatatlanság ígéretével. F. M. Cornford professzor így ír róla: „A kegyelem legfelsőbb eszköze a szent lakoma, amelyen a lélek a sokat szenvedett, meghalt és feltámadott istennel táplálkozik, így biztosítékot nyer arra, hogy végül kiszabadul az újjászületés körforgásából.”⁷⁷ A hellenisztikus világ kevésbé szerencsés részeseinek, különösen a nőknek az ázsiai eredetű kultuszok kínáltak menekülési módot, változatosságot az élet egyhangúságában, reményt a végső boldogságra.

Azoknak az aránya, akiknek az élete nyomasztóan sivár Ázsiában mindig sokkal magasabb volt, mint Európában, és ma is az. India és Kína messze nyúló folyó völgyeinek falvaiban éltek a rizstermelő parasztok.

Az önellátó paraszti életmód legjobb esetben mindenkinek biztosít valamit, de soha senkinek nem nyújt sokat...

„Ázsiában az egyenlőség... azt jelenti, hogy mindenki egyenlő a szegénységben. A mezőgazdaság mindenütt idénymunka, és néha nincs más tennivaló, mint nézni, hogyan nő a termés meg a jószág. A nyugati vegyes gazdaságban viszont, ahol az állatok életének ritmusa átfedi a gabona érését, csökken a szabadidő. Ázsiában főképp gabonatermesztés folyik, így hónapokig tart a semmittevés, amikor legfeljebb egy esküvőre lehet elmenni vagy feküdni a függőágyban... esetleg feléleszteni a helyi viszályokat.”⁷⁸

Egy jávai birtok alig hatvanöt napi munkát igényel évente, jegyzi meg Zinkin, a koreai paraszt mindössze évi száz napot dolgozik, a japán csak száznegyvenet, a Dekkán-fennsíkon természetesnek számít az öt hónapig tartó tétlenség és egy teljes kínai falu munkáját elvégzi egyetlen kombájn.

„...Ázsiában az a szabály, hogy a birtokot elosztják a fiúgyermek közt. Az örökösök egyenlő jogai magyarázzák... miért nincs mozgás a keleti társadalmakban. Csak a gazdagok és a tönkrementek fiaai vágnak neki a világnak, a többi a faluban marad, és mivel a vagyont szétosztják az örökösök közt, kevesen gazdagodnak meg vagy mennek tönkre.”⁷⁹

Ez a viszonylagos tétlenség előnyös lehet a művelt és energikus embereknek, vagy akár azoknak, akik a szabadidejüket felhasználják vitorlázásra, halászatra vagy vadászatra. Csakhogy az ázsiai parasztok nagyrésze a hegyektől és a tengertől távol élt, a végtelenbe nyúló rizsföldeken. Ráadásul éltrendjükből hiányzott a változatosság és a fehérje, így nem maradt felesleges energiájuk politikára vagy sportra. Azokon a vidékeken, ahol a parasztság a népességnek több mint 90%-át tette ki, legtöbbször élete megdöbbenően unalmas volt. Mert nem mindegy, hogy valaki szőlőt vagy olajbogyót termeszt a domboldalon Délországban, ahová a távolból odalátszik a borszínű tenger, és tudja, hogy másnap piac lesz; vagy rizst termel a Patna vagy Hanoi körüli síkságon. A más-más környezet tükröződik a politikai és társadalmi életben, de mindenekfölött a vallásban. Ahol az élet színes és változatos, ott a vallás lehet szegényes és jelentéktelen. Ahol az élet szörnyűségesen egyhangú, ott a vallásnak kell érdelemgazdagnak, drámáinak és erőteljesnek lennie. Curry nélkül a főtt rizsnek semmi íze sincs.

Keleten sem mindenki él a síkságok rizsföldjein. Észak-Indiában voltak hegyi városok, Pandzsábban és az Indus völgyében egy időben még köztársaságok is kialakultak. De csak az a vallás nyerhette meg az embereket világszerte, amelyet a síkságok lakói és a rizstermelő parasztok is elfogadtak. Ennek az igénynek Indiában a kasztrendszeren és a reinkarnáció elvén alapuló hinduizmus felelt meg. A hindu társadalom négy elkülönített csoportra oszlott: brahminokra, harcosokra, parasztokra és érinthetetlenekre; a papok az első kasztból kerültek ki, az uralkodók a másodikból. De a rendszer alapvető egyenlőtlenségét és merevségét (amely ebben a formában a régmúlt történelmén és a jelen gazdasági tényezőin alapult) feloldották azzal a dogmával, hogy az elpusztíthatatlan lélek a halállal egy másik, újszülött testbe kerül át, és korábbi viselkedése határozza meg, mi lesz a társadalmi rangja

új életében. Ha az érinthetetlen, a sudra jól viseli magát, magasabb kasztba születhet. Ha a brahmin nem teljesíti a kötelességét, páriaként vagy akár állatként születhet újjá. A jó magaviselet a szó indiai értelmében nem pusztán etika, hanem számtalan tilalom, rítus és megtisztulás együttese. A társadalmi szerkezet szilárd alapja a család, a kereskedelem és a falu volt. Mindez Kínára is érvényes, de ott nem ismerték a kaszt fogalmát. Viszont a földi életet az örökkévalóság elenyésző töredékének tartották, a halált pedig előjátéknak az átmeneti távolléthez a szellemvilágban. Azt vallották, hogy a végső újjászületés körülményeit a jelenlegi magatartás szabja meg, és a fiúi engedelmesség többet nyomott a latban, mint a rituális megtisztulás. Abban a társadalomban, melyet ilyesfajta hitelvek hatnak át, döntő befolyása van a vallásnak. És bár az egyént elpusztíthatatlannak tartották, csak igen vázlatos formában; a lélek pusztán számtalan különféle személyiség legmagasabb közös tényezőjének minősült. Indiában és Kínában az istenek fontosabbak voltak az emberiségnél, és a közösség fontosabb az embernél.

Ebből a rövid összefoglalásból magától értetődően kellene következnie a látható világban elmerülő görögök és rómaiak tudományos és technikai fölényének ázsiai kortársaikkal szemben. De valójában szó sem volt ilyesmiről. Az indiaiak legalább két tudományos területen előttük jártak. Matematikában a jelek szerint ők vezették be az úgynevezett „arab” számokat, a helyi értéket és a zéró jelét; ezek a találmányok vezető szerephez juttatták őket az aritmetikában. A brahmin csillagászok dolgozták ki az „űr”, a „végtelenség” és az „atom” fogalmát, és a világegyetem korára vonatkozó becsléseket is végeztek.

„...A hasznos kémiai és fizikai ismereteket szinte teljes egészükben a színezés, fehérités, cement-összeállítás, festékkeverés, szappan- meg üvegtisztítás és fémmegmunkálás szolgálatába állították, és természetesen nem papok és filozófusok, hanem mesteremberek foglalkoztak velük. Az indiai kelmefestők találták fel a színtartó festékeket, fedezték föl az indigót... és valószínűleg az indiai lakatosok keze alól került ki először acél.”⁸⁰

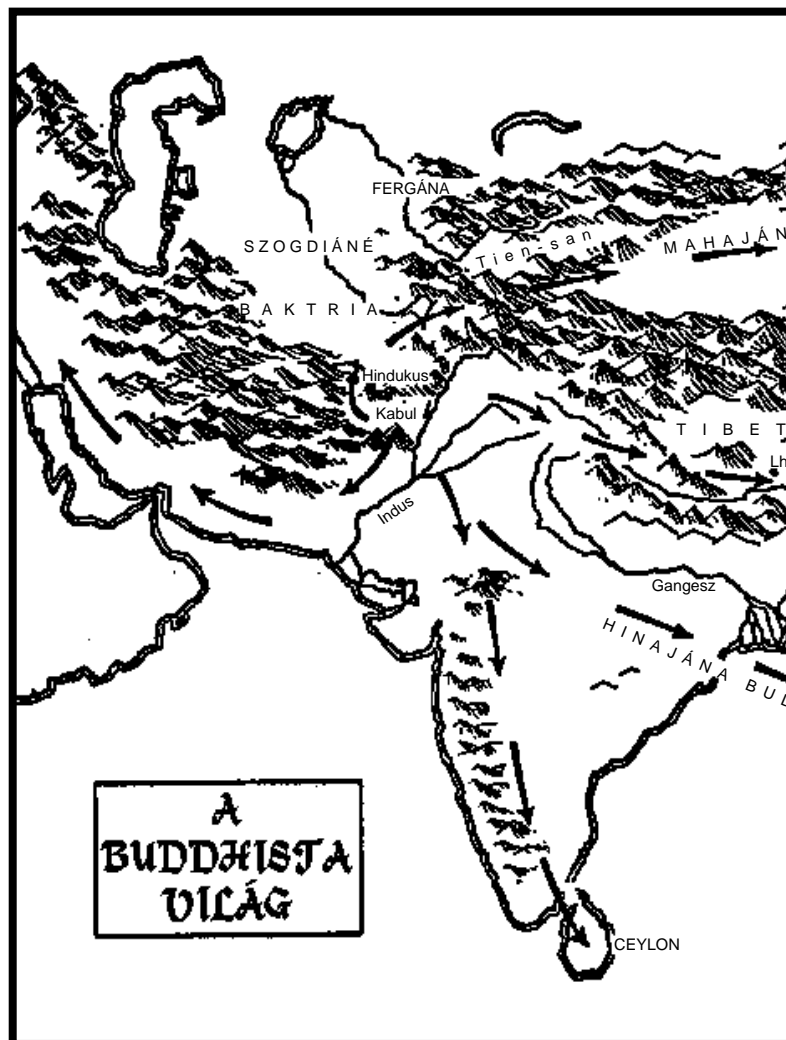
Épp ilyen fejlett volt az orvostudományuk is: sebészeik ismerték a sérv- és hályogműtétet, tankönyveik 121 használatos orvosi műszert sorolnak fel. Technikai értelemben a kínaiak még előbbre jártak, a képzőművészetben sok ázsiai népnek megvannak a saját hagyományai, és éppen olyan lenyűgöző műemlékekkel dicsekedhetnek, mint az athéniak. Úgy látszik, az ázsiai uralkodók valójában kiváló képességeket tudtak mozgósítani, és a falusi élet unalmával rendszerint éles ellentétben állt az udvar

gazdagsága, kifinomultsága és kultúrája. Az indiaiaknak megvolt minden okuk, hogy saját életformájukat a görögökénél és rómaiakénál magasabb rendűnek minősítsék. Állandó kereskedelmi kapcsolatot tartottak fenn a Római Birodalommal, ismerték a keleti és nyugati termékeket egyaránt, és a keletieket lehetett magasabb áron eladni. A nyugati nyomásra Kelet vallási fogalmakkal válaszolt. Először az asztrológia – végső soron babiloni eredetű – úgynevezett titkaival; ezeknek köszönhetjük a hétnapos hetet. Azután az Indiából származó buddhizmussal és a Perzsiából érkező Mithrász-kultusszal, majd a Palesztinából kiinduló kereszténységgel. Mivel a védekezést az eszmék beszivárgása, azt pedig ellentámadás követte, végül betört Arábiából az iszlám, amely a maga idején csaknem úrrá lett Európán.

A nyugati befolyással szembeforduló ázsiaiak összefogásában a buddhizmusnak jutott a vezető szerep. Hatása egész Ázsiára kiterjedt: erre nem volt példa sem azelőtt, sem azután. Éppen azokra az értékekre helyezte a hangsúlyt, amelyeket a rómaiak figyelmen kívül hagytak. Új lendületet adott annak, ami a hinduizmusban a legvonzóbb volt. Végül Ázsia szívében, az India és Kína határán magasodó hegytömbben talált otthonra. Ma is új híveket szerez Indiában, és legalább annyit az Egyesült Államokban. A legtudományosabb vallásnak tartják, valószínűleg joggal, de befogadása különböző szinteken történhet. Maga Siddhártha Gautama nemes ember volt, a nepáli határon fekvő Kapilavasztuban született Kr. e. 567-ben. Elhagyta feleségét, családját, és vándor szerzetes lett. Amikor elnyerte a „megvilágosodást”, prédikálni kezdett és híveket toborzott. Tanai az emberi szenvedésből indulnak ki és azon alapulnak. A szenvedés oka a vágy, mely újabb és újabb életekbe hajtja az embert, s ezzel odaláncolja az élet forgó kerekéhez. A vágy abból az illúzióból ered, hogy a kézzelfogható világ valóságos, holott nem az. A szenvedés úgy orvosolható, hogy az ember úrrá lesz a vágyon, kerüli az újjászületést, és így eléri a nirvánát, vagyis a beolvasztást a Mindenségbe. Buddha nem hitt semmiféle személyes istenben, csak abban a lehetőségben, hogy az ember – meditáció, nem pedig imádság révén – eggyé válhat a világmindenséggel. Eredeti, agnosztikus formájában a buddhizmus olyan eljárás és fegyelmi rendszer volt, amelynek révén elérhető a lélek belső békéje. Gyakorlatban tehát monasztikus vallás, hiszen csak a szerzetesek és apácák követhették minden tekintetben a tanait. A Szangha vagy rend teljes jogú tagjai hátat fordítottak a világnak, nem mondhattak magukénak mást, mint sárga ruhájukat, koldulócsészéjüket és botjukat. Azok a buddhisták, akik még nem készültek fel a teljes lemondásra, követhették a Középutat: a hitnek, viselkedésnek és meditációnak a saját otthonukban élők

részére kialakított szabályrendszerét. A buddhizmus eszméinek egy része a brahminoktól származott, de a kasztok kérdésében Buddha szakított a hindu tanokkal, főképp mert a brahmin örökletes helyét a buddhisták közt az önkéntes szerzetes vette át. Buddha elvetette a népszerű isteneket, a misztériumokat, az áldozatot és a mágiát is. De helytállónak bizonyult eredeti feltevézése, hogy tanítását követői túlságosan mélyen szántónak találhatják. A ceyloni, burmai, thaiföldi és kambodzsai hínájána buddhizmus nagyjából az eredeti formában őrizte meg a vallás tanait, de az észak-indiai mahájána buddhisták egy teista vallást alakítottak ki, melyben Buddha az istenség inkarnációja; lényegében egyházat hoztak létre: papokkal, szentírással, szertartásrenddel és dogmákkal, körmenetekkel és tömjénnel. Ez a változat terjedt el Kínában, Tibetben és Japánban.

A buddhizmus elterjedése nagyrészt a Maurja királynak, Asókának volt köszönhető, akinek öröklött birodalma Heráttól a Bengáli-öbölhöz terjedt, és akinek negyvenegy éves uralkodásában fordulópontot jelentett a dél-indiai Kalinga meghódítása. Amikor látta, hadjárata mennyi szenvedést okoz, a hódítóból hittérítő, az erőszakmentesség és erkölcsi kötelesség tanainak hirdetője lett. A Kalinga után következő akadályt, Ceylont már nem rohanta le, csak megtérítette. Meglehet, nemcsak moralista volt, hanem államférfi is, és félisteni tekintélyét arra használta, hogy érvényt szerezzen egy erkölcsi rendszernek, amely összetarthatja birodalmát. De ez sem változtat a tényen, hogy a buddhista erények – egyszerűség, szelídség, részvét, vegetarianizmus és az állatok szeretete –, amelyeket saját példájával igyekezett népszerűsíteni, örök értékű és maradandó hatású tanításoknak bizonyultak. Asóka minden alattvalójától megkövetelte, hogy, szüleivel engedelmes, tanáiraival tiszteletteljes, szavaiban őszinte és rokonaival udvarias legyen. Ezeket a szabályokat a közvélemény elfogadta, s az uralkodó más tekintetben türelmes volt. A polgárok zaklatásához az állatvédelem kérdésében jutott a legközelebb, amely mindig az intolerancia termékeny területe. Papjai révén az első térítő vallás, a buddhizmus messzire eljutott; egyik irányban a Maláj-félszigetig, a másikban egészen Egyiptomig, Észak-Afrikaig és Görögországig. Az új hitre tért Ceylonban bontakozott ki az a lenyűgöző civilizáció, melynek központja Anurádhapura lett. Asóka alattvalóinak technikai tudása ugyanis legalább olyan jelentős volt, mint uralkodójuk erkölcsi fölénye mondjuk az idősebb Catóval szemben. Anuradhapuráról azt tartják, hogy 6 000 000 lakosa volt, és huszonöt kilométer hosszú főutcája, bonyolult vízvezeték-hálózata és kilenc emeletes központi kolostora ezer szobával. A Nyugat semmivel sem dicsekedhetett, ami méretben, és igen kevéssel, ami szépségben megközelítette.

A jelek szerint Kínában egyetlen buddhista misszionárius sem járt Kr. u. 65 előtt; azt tartják, ebben az évben alapította a Fehér Ló Kolostort Dharmaraksa és Kásjapa Matanga, akik szárazföldön érkeztek oda. Az északi út érdekessége volt, hogy Baktrián át vezetett, ahol a perzsa, görög, indiai és kínai hatás versengett egymással. Más hittérítők ezidőtájt a tengeren jutottak el Dél-Kínába. Az indiai terjeszkedésnek ebben a korszakában kereskedők és gyarmatosítók érkeztek Kambodzsába, Annamba, Jávara és Szumátrára, Srividzsaja lett a buddhista műveltség déli központja és Tonkin (később Canton) a Kínába belépés helye. A buddhisták indiai zarándoklatai a Kr. u. 4. században kezdődtek; Fa-hszen is megtette az utat Kr. u. 399 és 414 között. A 7. század-

ban már számos kínai diák tanult Nalandában az Indiai Egyetemen. 645-ben a hazatérő Hinan-cangot nyilvánosan fogadta a császár. India és Kína buddhista kapcsolata a 8. század közepéig fennmaradt, ettől az időszaktól azonban csaknem megszűnt. A buddhizmus Kínában gyakorlatilag haldokló vallás, de hatása a mai napig érvényesül a kínai élet minden területén. „Ez a hatás tanúbizonysága két hatalmas ázsiai kultúra, az indiai és kínai erőfeszítésének a közös civilizáció létrehozására.”⁸¹ Később a buddhisták éppúgy elveszítették befolyásuk nagyrészét Kínában, mint jóval korábban Indiában. Csakhogy közben olyan kulturális és vallási egységet teremtettek Ázsiában, amelyen egyáltalán lehetséges volt.

Kínában azért nem terjedt el jobban a buddhizmus, mert ott már megszilárdult a konfucianizmus és taoizmus, az egyik mint a kormányzó rétegek elfogadott etikája, a másik mint a nép körében népszerű kultusz. Kínát Kr. e. 221–207-ben egyesítette központi uralma alatt Li Sze támogatásával az első császár, Csin Si Huang-ti. Az volt a politikája, hogy elpusztítja a feudalizmust is, a hozzá fűződő tudományos gondolkodást is, és sikerrel járt. De később ismét elismerték a konfucianizmust, és ez lett a klasszikus kínai nevelés alapja. A kínai császárokat a továbbiakban rövid megszakításokkal lényegében a politikai és társadalmi kötelességekre vonatkozó konfuciuszi elvek vezérelték. A taoista vallás viszont inkább az indiai kultuszokra emlékeztet. Lao Ce azt tanította, hogy a világegyetemben minden viszonylagos, és minden beavatkozás hiábavaló. A taoista szabad utat enged a természetnek, többre tartja az elmélkedést a cselekvésnél, idegenkedik a politikai hivataltól, igyekszik távol tartani magát a társadalomtól. A taoizmus mellett általános volt az ősök imádata és a lélekvándorlás hite. A buddhizmus és taoizmus sok rokon vonása a két vallás versengéséhez vezetett. Viszont ugyanaz az ember vallhatta magát akár három vagy több vallás hívének, és sokan meg is tették. Mindegyik vallást az igazság más-más aspektusának tekintették. Végeredményben a konfucianus uralkodó bármelyiknek vagy mindegyiknek a híveiben eszményi – higgadt, belenyugvó és engedelmes – alattvalókra lelt. Kínában egészen a közelmúltig irigylésre méltó volt a stabilitás; nagyobb mint bárhol másutt.

A világ egyik nagy civilizációjának tartott kínait általában nem tekintjük olyan ősinek, mint a mezopotámiai vagy egyiptomit. Még arra is történetek utalások, hogy a csillagászati, matematikai és orvosi alapismeretek eredetileg Mezopotámiából juthattak el Kínába. Bárhogy is van, a kínaiak már történelmük korai (Kr. e. 1500 körül kezdődő) szakaszában létrehozták a saját írásukat, amely később is kultúrájuk fontos tényezője maradt. A sumer ékírás Kr. e. 3500 körül alakult ki, kétezer írásjegyből Kr. e. 2900-ban, néhány évszázaddal a sumer birodalom összeomlása előtt már csak hatszáz maradt. A Kr. e. 3000-ben létrejött mezopotámiai ékírás képjegyeiből az akkád változat hatszázat tartalmazott. Kr. e. 1000 táján lassanként felváltotta a (huszonkét betűs) arameus írás, és Kr. e. 140-re gyakorlatilag eltűnt. Az egyiptomi hieroglifák is képírásos jelek, amelyeket először Kr. e. 3100 táján használtak, és Kr. e. 500-ra már tulajdonképpen elhagytak. Fokozatosan kiszorította őket a hieratikus és demotikus írás, ezeket pedig a föníciai ábécének a görögöknél és rómaiaknál használatos, továbbfejlesztett formája. Abban tehát nincs semmi meglepő, hogy a kínaiaknak képírásuk volt.

Csak az a különös, hogy megtartották még akkor is, amikor az említett régiókban már vagy kétezer éve nyomtalanul eltűnt. Kétségtelenül járt némi haszonnal, hiszen a különböző nyelven beszélő tartományokban az írott nyelv egységes maradhatott. Csakhogy Kínában írástudóvá lenni olyan feladat, amelyhez szinte egy élet is kevés.

Ha az írott nyelvben a tudósoknak mintegy ötvenezer írásjegyet kell elsajátítaniuk, évekig tart, míg megtanulnak írni. Ezen kívül a nyilvános vizsgák rendszere a kínai klasszikusokra, irodalmi stílusra és művészi kalligráfiára helyezte a hangsúlyt. Így közhivatal betöltésére olyanok jelentkeztek, akik mind ugyanabban voltak jártasak: hogy a megfelelő érzelmeket megfelelő szavakkal fejezzék ki, és igazukat a megfelelő szerzőktől származó megfelelő idézetekkel támasszák alá. Mindez rendkívül értékesé tette a klasszikus műveltséget, tulajdonképpen minden másnak a rovására. A tudós nem engedhette meg magának, hogy alábecsülje drágán megszerzett tudását. Senki sem vallaná be szívesen, hogy ennyi időt elvesztegetett. Kínában tehát mélyeséges tisztelettel övezték a tudást, és ez áterjedt Japánba is. Mint minden klasszikus ismereteket nyújtó iskolarendszerben, az volt az alapelvük, hogy a régi korok írott szövegei fontosabbak a jelen minden élőszóbeli megállapításánál. A könyv vagy dokumentum mindig többet nyom a latban, mint az ember.

Ebből a szempontból érdekes, hogy a Ming-dinasztia (Kr. e. 1368–1644) alapítója buddhista szerzetes volt. Ez a tény emlékeztetőül szolgál, hogy a tudás tisztelete is összekapcsolja az indiai civilizációt a kínáival. A brahminok olyan áhítatos tisztelettel tanulmányozták a *Védákat*, mint a kínai tudós az *Analektákat*. A buddhizmus összekapcsolta a két rendszert, de kiegészítette a saját új skolasztikájával. Gautamát csak saját szellemi élményei foglalkoztatták, amelyeket a lehető legegyszerűbb nyelven magyarázott meg. Követői azonban óriási teológiai könyvtárt hoztak létre, hiszen a tanult embereknek rendelkezésére állt a teljes szanszkrit irodalom, hogy lefordítsák kínaira. Pusztán az alapelvek elsajátítása eltarthatott tizenöt évig, és egyetlen hittérítő olykor ötszáz szöveget hozott magával. Egy-egy szövegmagyarázat kétszáz fejezet terjedelmű is lehetett, és bibliográfiák sokasága készült. Az írott szó megszállott tisztelete mélyen gyökerezett Indiában is, Kínában is. A görögök viszont keveset olvastak, a rómaiak pedig valószínűleg még kevesebbet. Ezzel a különbséggel magyarázta néhány történész, hogy Kínában nem volt technikai fejlődés; hiszen a tanult ember méltóságán alulinak tartotta volna, hogy számszámokkal meg eszközökkel foglalkozzék. Talán el is hinnénk ezt a magyarázatot, ha a tények igazolnák. Csakhogy mint Joseph Needham kimutatta, a kínai technológia

jóval előtte járt az európainak, különösen Kr. e. 300 és Kr. u. 1400 között. Tehát joggal vonta le a következtetést, hogy „Kelet és Nyugat ilyesfajta értékelése ingatag alapokra épül.”⁸²

Talán ingatagok az alapok, de ha az egyik elmélet tévesnek bizonyul, egy másik még helytálló lehet. A nyugati orientalistákat gyakran annyira nyomasztják az ismereteik, hogy félnek minden általánosítástól. Néhány általánosítás azonban kétségtelenül indokolt. Például köztudomású, hogy keleten (egyes országokban) az volt a szokás, hogy a nős fiú ottmaradt apja házában, így továbbra is szülői ellenőrzés alatt állt. Az ilyen háztartásban a gyerekek engedelmességgel tartoznak az idősebb rokonoknak, hozzászoknak, hogy végighallgassák a különböző véleményeket, és szertartásos udvariasságot tanulnak, hisz enélkül pokol lenne az élet az ilyen nagy családban. Gyakorlati szempontból hasznos, ha valaki többféle udvariasan előadott, de egymásnak ellentmondó véleményt képes tudomásul venni, de vannak bizonyos intellektuális hátrányai is. A szüntelen hivatkozás a klasszikusok tekintélyére megbénítja a gondolkodást, mert aláássa a választási képességet. Kínában volt technikai haladás, de bizonyos ponton túl nem fejlődött a tudomány. A sikertelenség egyik oka kétségtelenül a kínai társadalom szerkezetében keresendő és abban, hogy az egyén aláveti magát a csoportnak. Ezen a téren változásra számíthatunk. Ázsia újjászületésének meg kell hoznia a skolaszticizmus végét és az elfordulást a múlttól. Ha kialakul a nagyobb készség a választásra és elutasításra, a kínaiak hamarosan az ázsiai történelem új szakaszába lépnek, amelyben a további fejlődést egyre inkább Ázsia szabja meg. Könnyebben elhisszük, hogy az emberi teljesítmények dugattyúja megint keletről nyugatra tart, ha belátjuk, hogy nem ez az első eset. Nem a talicska volt az első kínai találmány, amely eljutott Európába. És kétségtelenül nem is az utolsó.

10

DIADALMAS KELET

INDIA NEM adta meg magát a nyugati befolyásnak, hanem elszántan szembeszegült vele: mozgalom indult a konszolidáció és terjeszkedés érdekében, és kialakult egy új hittérítő vallás, amelynek eszméi eljutottak Kínába, Egyiptomba és Dél-Kelet-Ázsiába is. A magasrendű buddhista filozófia és etika meg az elmélyült indiai gondolkodás együtt járt a művészet és technika fejlettségével, bár ezt csak a közelmúltban ismerték föl a történészek.

Ráadásul India mögött ott állt a talán kevésbé vallásos szellemű, de még magasabb technikai fejlettségű Kína, amellyel mindvégig szoros kapcsolatot tartott. A Nyugattal szemben tanúsított ázsiai ellenállás központja ez a két ország volt, melyeket a buddhizmus fűzött egymáshoz. Csakhogy a szembeszegülő indiaiak és a kínaiak mindig is távol maradtak az európai befolyástól. A legtöbben soha nem kerültek római fennhatóság alá. De voltak ázsiaiak jóval közelebb is: irániak meg egyiptomiak, akik megtapasztalták a görög és római hódítást egyaránt; szíriaiak, akiket kizártak a gyarmati társaságból; zsidók, akiket be sem engedtek; arabok, akik soha nem hódoltak be egyetlen hódítónak sem. Ezeknek Rómához jóval közelebb lévő népeknek a körében még hevesebb ellenállás bontakozott ki.

Perzsiából indult a keleti befolyás első európai hulláma – a későbbi viharokhoz képest csak fodrozódás a vízfelületen. Ott épített Zoroaszter új vallást egy régire – olyan vallást, melynek legfőbb tárgya a jó és rossz küzdelme. A zoroasztriánus hittételek szerint a világot Ahura-mazdá, az iráni napisten teremtette, akivel szüntelen harcban áll Ahro Mainjusz, a sötétség istene. A hívő kötelessége, hogy engedelmességen urának, végezze a munkáját, állja a szavát és adakozzon a szegényeknek. A Fény istene végül az igazhívők segítségével legyőzi majd a gonoszt, de csak az Ítélet napján: ezen a napon a halottak a Paradicsomba jutnak, vagy a pokolra kerülnek. A zoroasztrianizmus, amely Perzsiában egy időben államvallás volt, eredeti formájában soha nem jutott el Európába. De belőle nőtt ki a mithraizmus, mely szintén a jó és rossz küzdelmére épült, ám az erények védelmezője ezúttal Mithrász isten, az emberiség nagy barátja, akinek az egyébként menthetetlen lélek megtisztítására és megváltására szolgáló beavatási és más szertartásokkal hódoltak a hívők. A rítusok középpontjában az állt, hogy Mithrász megöl egy szent bikát, és a vallás parancsai közt szerepelt az önmegtartóztatás és böjtölés. Az eredeti mazdaista kultuszban még volt egy istennő (Anchita vagy Artemisz), a mithraizmus azonban a nőknek semmit sem kínált. A római hadseregben azonban sok híve akadt. Először a foglyoktól hallottak róla Pompeius idejében, és Kr. e. a 2. században már sok római katona vallotta ezt a hitet. Kétségtelenül előkészítette az utat a kereszténységnek.

Azt nehezebb megállapítani, milyen mértékben szolgálta ugyanezt a célt a buddhizmus. „Sok példabeszéd, legenda, vallási mítosz és fogalom jutott el Indiából Szíriába, Egyiptomba és Palesztinába”⁸³ – állapítja meg Radhakrishnan, és így folytatja:

„Nyilvánvaló Perzsia és India hatása a Közép-Keletre, ahol a kereszténység megszületett. A kereskedelem és a missziók eljut-

tatták a buddhista eszméket az újukba eső görög városokon át a Földközi-tenger partjáig. Alexandria még Szíriánál is készségesebben fogadta be a keleti eszméket. A kereszténység előtti évszázad a különböző hagyományok, a görög, babiloni, buddhista és zoroasztriánus eszmék furcsa keveredését hozta...⁸⁴

A keresztény legenda sok eleme bizonyítja ezt: a Perzsiából érkező napkeleti bölcsek, a példabeszéd a magvetőről (buddhista), Jézus megkísértése (zoroasztriánus), családjának megtagadása (hindu). Az etikai tanok részben az esszénusoktól származnak (Keresztelő János közvetítésével), akik viszont sokat köszönhetnek a buddhizmusnak. A pokol tüze a mazdaista és zoroasztriánus doktrína része, és Jézus halálát előre vetíti Mithrász. A buddhizmusból nőtt ki a későbbi kereszténység szerzetesi rendszere is.

Itt nincs helye az események elbeszélésének vagy a keresztény legenda méltatásának. Elég annyi, hogy Jézus Kr. e. 4 táján született, és harminc éves kora körül jelent meg Judeában prófétaként; korábbi életéről szinte semmit sem tudunk. Abban az időben Judea római provincia volt, élén Tiberiusnak felelős helytartóval. A zsidók lázadoztak ez ellen az uralom ellen, és szívesen megragadták volna az alkalmat a felkelésre – később meg is tették –, ha megfelelően dinamikus vezetőt találnak. Jézusnak delejes személyisége volt, és királyi származásának mondták, ám ő határozottan elutasította ezt a szerepet. De nem tagadta, hogy ő a Messiás, a zsidók várva várt megváltója. Csakhogy messianisztikus küldetését merőben vallási jellegűnek tekintette. A papok természetesen rossz néven vették, hogy Isten képviselőjének vallja magát, hiszen ez az ő tisztük volt. A hazafiak pedig rossz néven vették, hogy nem akar részt venni a felkelés előkészítésében. Kr. u. 30 körül a főpap és a Tanács törvény elé idézte istenkáromlásért, halálra ítélte és az ítéletet a helytartó elé terjesztette jóváhagyásra. Amikor vonakodott, a főpap közölte vele, hogy Jézus a zsidók királyának vallja magát. A helytartó tudta, milyen szigorúan bánik Tiberius az árulókkal, és világosan látta, hogy ha elnéző, a Tanács bepanaszolhatja a caesárnál, így jóváhagyta az ítéletet. Ekkor Jézust kivégezték.

A szekta, amelyet Jézus alapított a judaizmus eretnek ágaként, a következő években sok követőre talált, főképp Jeruzsálemben. Pál azonban, a hellenizált zsidó és római polgár megkezdte a térítést Kis-Ázsiában és Görögországban is. Bár szórványosan üldözték, a kereszténység elterjedt a Római Birodalomban, és Kr. u. 300-ban már a legjelentősebb vallás volt. Ennek a kérdésnek a tanulmányozása során a történésznek először azt kell tisztáznia, miért terjedt el ez a lényegében keleti kultusz éppen Európában, nem pedig Ázsiában. Kétségtelenül eljutott Örmény-

országba és Perzsiába, és létrejött egy kis keresztény szekta a Malabár-parton is; de a kereszténység általában az Atlanti-óceán felé tört előre. Miért? Legfőképpen talán azért, mert Ázsiában a zoroasztrianizmus és buddhizmus nem hagyott teret egy újabb mozgalomnak. Magukba olvasztottak mindenkit, akiket vonzott a miszticizmusnak és etikának ez az ötvözete. Nyugaton kisebb volt a verseny. Az államvallás a felsőbb rétegekből gyűjtötte híveit, a proletároknak és rabszolgáknak nem sok jót kínált. A hadseregben elterjedt a Mithrász-kultusz, de ebben nem volt helye a nőknek. Hátra volt még az egyiptomi Izisz és Ozirisz kultusz, de ez kevesebbet kínált a kereszténységnél. Hiszen a kereszténynek pusztán hitéért örök életet ígért a vallás, ellenségei elkárhozását, harcot a gonosz ellen, tagságot egy titkos társaságban, szent lakomát és testvériséget. A kereszténység, amely sok gondolati rendszer elemeit magába olvasztotta, többet kínálhatott, mint bármelyik egymagában.

„A Földközi-tenger vidékének gyökértelen és kisemmizett tömegeiből kikerült keresztények a szenvedést az Istenséggel azonosították és azt kívánták az egyénnek a túlvilágon, amit ez a világ megtagadott tőle, nevezetesen békét, örömet és fontosságot. A tömegek életének a gyarmatosítással járó felbomlása mindenütt kiváltotta ezt az érzést, amely egy megváltást ígérő vallásban talált kifejezésre, bár a többi kultúrában nem olyan elemi erővel, mint a kereszténységben. A korai ázsiai és európai szellemi fejlődés irányzatainak egységét fejezik ki megváltó-isteneik – Krisztus, a Messiás, Mithrász, Krisna, Amitábha –, akik az egyénnek az isteni könyörületbe vetett hite által olyan túlvilági állapotot kínáltak, amelyet lényegében a földi lét nyomorúságáért nyújtott kárpótlásként értelmezhetünk.⁸⁵

Ebbe az irányba vitte a mozgalmat két további, kevésbé alapvető körülmény is. Pál és sok korai keresztény görög anyanyelvű vagy a görögül jól beszélő hellenizált zsidó volt. Kis-Ázsiában úgy tudtak prédikálni, ahogy az Eufráteszen túl nem lettek volna képesek. Csoportjuk eleinte nyilván elmaradt jelentőségben a zsidó-keresztény közösség mögött, amelynek maga Jeruzsálem volt a központja. De jött a zsidó felkelés és Jeruzsálem kifosztása Kr. u. 70-ben. A zsidók még jobban szétszóródtak, a jeruzsálemi szentély egy ideig nem is létezett, tehát megnőtt a nem-zsidó egyházak jelentősége, amelyekre ez az esemény nem hatott. A folyamatot gyorsította, hogy bizonytalan idők jártak és összeomlófélben volt a Római Birodalom. Ahogy romlott a katonai helyzet, ahogy egyre kevesebbet ígért a jövő, ahogy gyengült a hit a római istenekben, akik adósak maradtak a győzelemmel, az

embereket egyre jobban érdekelte a túlvilági élet. Az örökkévalóságban keresték a sikert, amely a földön nem jutott nekik osztályrészül. A régi Róma helyett, mely hajdan világuk politikai központja volt, végül majd felépítenek egy újat, egy spirituális birodalom központjaként. Arra a következtetésre kellett jutniuk, hogy az ő királyságuk nem e világról való, hiszen a földön nagyon rosszul mentek a dolgok.

Kelet és Nyugat kapcsolatának tanulmányozása során mi a civilizációval foglalkozunk, nem a civilizálatlanokkal. A kereszténység korának első századaiban igen nagy szerepet játszott a barbár törzsek Európa és Ázsia civilizációit egyaránt fenyegető kalandozása. De hiába sodródtak bele a történetbe és hatottak alakulására, addig nem tekinthetők főszereplőknek, amíg nem civilizálódtak maguk is. Létfonosságú volt, hogyan sorakoznak fel az egyik vagy másik oldalon, de csoporttá szerveződésüket lényegében történelmi véletlenek szabták meg, vagy egyszerűen a földrajzi közelség. A történésznek fel kell tennie a kérdést, honnan jöttek ezek a barbár hordák, és hogyan tudtak fennmaradni. A válasz csak az lehet, hogy kevesebben voltak, mint ellenfeleik hitték. Létszámukról csak a legyőzött tábornokok jelentéseiből tudunk, akiknek valamivel meg kellett magyarázniuk saját seregük csúfos vereségét. A felbomlás láttán a történész nem kerülheti meg a kérdést, vajon nem éppen a keleti beszivárgás volt-e a hanyatlás és gyengülés oka. Akik a hanyatlás korában éltek, hajlamosak voltak feltételezni, hogy igen. De mint később kiderült, tévedtek. Végül éppen a keleti elem szilárdította meg a nyugati ellenállást. A birodalom veszét saját közigazgatási gépezetének bonyolultsága okozta. Nyugaton a magas adók végeztek vele.

A rómaiakat nem a keleti bűnök gyengítették meg. A keleti erő fenyegette őket. A hunokat közvetve a Han-dinasztia eredményes kínai uralkodása vetette vissza és kényszerítette, hogy nyugatra vándoroljanak, maguk előtt hajtva a közvetlen veszélyt jelentő nyugatgatókat és vandálokat. A népvándorlást valamilyen éghajlati változás is felgyorsíthatta. De bármi hajtotta őket, a Rajna és a Duna mentén egyre nagyobb volt a nyomás. A rómaiak azt a politikát követték, hogy néhány törzset beengedtek, átképezték és újra felfegyverezték, azután felhasználták a többiek ellen. Valószínűleg nem tehettek másképp, de végül a hadsereg már nem volt római, hanem barbár erő a birodalom belsejében, amelyet éppen azért helyeztek oda, hogy kézben tarthassák. A közvetlen fenyegetést Rómára nézve az újjáéledő Perzsia jelentette. A Szasszanida királyok alatt az irániak előrenyomultak. Amikor Kr. u. 226-ban Ardasír került a trónra, Perzsiában új terjeszkedési korszak kezdődött. Sápúr király először keletnek indult el Pesávar felé, kiterjesztette uralmát Baktriára, Szamarkandra

és az Indus völgyére. Azután benyomult Szíriába és megpróbálta bevenni Antiochiát. Először kudarcot vallott, de tizenöt évvel később az újabb hadjárat edesszai győzelmével és Antiochia elestével végződött (Kr. u. 260-ban). Valerianus császárt és 70 000 legionáriusát foglyul ejtették, így új technikusok kerültek Sápurbá. Az iráni fenyegetés valóságos volt.

Valerianus utódának Római Birodalmát most veszély fenyegette az Észak Britanniától a Kaszpi-tenger partjáig és onnan a Nílus torkolatvidékéig húzódó határ teljes hosszában. Ennek a döbbenetesen hosszú harcvonalnak a leggyengébb pontja a Duna alsó szakasza volt. Miután (a folyótól északra fekvő) Dácia Kr. u. 275-ben elveszett, a nyugatgatókat már kétszáz mérföld sem választotta el az Adriától, és ugyanilyen közel jutottak a Boszporuszhoz. Ha bármelyik ponton sikerül az áttörés, kettészakad a birodalom. És ha a szíriai Antiochia végleg elvész, akkor három részre, amelyek közt nincs semmiféle az összeköttetés. Ezt a veszélyt csak Dácia és Mezopotámia visszahódításával lehetett volna elhárítani, az ilyen hadműveletekhez azonban kevés volt a rendelkezésre álló, nem is eléggé megbízható hadsereg. Elsősorban kétségtelenül a járvány miatt, amely Kr. u. 250–260-ban söpört végig Európán. A népesség a Kr. u. első századi 70–75 millióról a harmadik század végére 50 millióra esett vissza. Kínát is sújtotta ugyanez vagy hasonló járvány valamivel korábban, Kr. u. 105 és 146 között, de ott nem járt ilyen végzetes következményekkel. Ez volt a barbárok sikereinek háttere. És rómaiak szempontjából egyetlen megoldás kínálkozott: ha felosztják a birodalmat a leggyengébb pontján, nagyjából a mai Split városának helyén (Dubrovniktól északra), ahová Diocletianus visszavonult. A végleges felosztásra Theodosius fiai között került sor 395-ben. De a keleti fővárost, az új Rómát már korábban, Kr. u. 324-ben megalapította Konstantin.

Az ő érdeme volt, hogy a birodalom keleti fele megújult. A nyugatiak azt a politikát követték, hogy beengedik a barbárokat és csatasorba állítják őket a barbárság ellen, Konstantin pedig azt, hogy keleti erőkkel fékezi meg a keletieket. Azzal, hogy átköltözött a régi Bizánc helyén épült Új Rómába, áttette székhelyét egy megerősített helyre a legveszélyeztetettebb pont közelében. Konstantin fölvette a kereszténységet a halálos ágyán, és Theodosius tette államvallássá a birodalomban. Mikor a birodalom szétesett, az orientalizálódott keleti rész bizonyult erősebbnek. Részben gazdasági okokból, de főképp azért, mert életmódjának keleti vonásai – a szent monarchia, az udvar pompája, a vallás misztériumai, a művészet kifinomultsága – önálló életet éltek. A kereszténység, amely kielégítette az addigra már nagyon vegyes népesség igényeit, szilárdan tartotta magát a perzsa támadással

szemben. „A lelkesedés, amely a katonákat és talán magát a császárt is fűtötte, megélesítette kardjaikat és megnyugtatta lelkiismeretüket.”⁸⁶ De Gibbon helyteleníti ezt a folyamatot és nosztalgiával gondol vissza a valódi, köztársasági Rómára. Egy híres és fontos fejezetben (XVII) elemzi a változást:

„A rómaiak férfias büszkesége beérte a tényleges hatalommal, a kérkedő nagyság külsőségeit és ceremóniáit meghagyta a hiu keletnek. Midőn azonban semmivé lett az ősi szabadságukból származó erényeknek még a látszata is, viselkedésük egyszerűségét észrevétlenül megrontotta az ázsiai udvarok fennhéjázó mesterkéltisége. A személyes érdem és kiválóság rangjának,

mely a köztársaságban oly nyilvánvaló s a monarchiában oly bizonytalan és homályos, véget vetett a császárok zsarnoksága, akik merev alárendeltségi rendszerrel helyettesítették, cím és hivatal szerint, a trón lépcsőjén kuporgó, nemesi rangú szolgától a hatalmi önkény legalantasabb kiszolgálójáig. A szolgálékú alárendeltek e sokasága érdekből támogatta fennálló rendet, rettegven a forradalomtól, amely egy csapásra meghiúsította volna reményeiket és megfosztotta volna őket szolgálataik jutalmától. Ebben az istentől való hierarchiában (amint gyakorta nevezték) minden rangot aggályos pontossággal meghatároztak, és méltóságát számtalan hiábavaló s ünnepélyes szertartással hangsúlyozták, amelyeknek elsajátítása külön tudomány, figyelmen kívül

hagyása szentségtörés volt. A latin nyelv tisztaságát megrontotta az önhitt és hízelgő érintkezésben alkalmazott díszítő jelzők sokasága, melyeket Tullius alig értett, Augustus pedig felháborodottan elutasított volna. A birodalom legfőbb hivatalnokait még az uralkodó is olyan álságos címekkel tisztelte meg, mint Őszinteséged, Ünnepelességed, Kiválóságod, Méltóságod, magasztos és csodálatos Nagyságod, kiváló és fényességes Magasságod.”

Azután hozzáfűzi:

„Az a nép, amelyet elvakít a büszkeség vagy megkeserít a békeféltenség, ritkán képes helyes ítéletet alkotni saját helyzetéről. Konstantin alattvalói nem vették észre, a szellem és férfias erények hanyatlása folytán milyen mélyre süllyedtek őseik méltóságához képest; de érezték és felpanaszolták a zsarnokság dühét, a fegyelem lazulását és a növekvő adókat.”

Ez az értékelés későbbi korból származik, amellyel majd foglalkoznunk kell. De fontos a szóhasználat, mert jelzi, mit tekintett Gibbon keleti vagy nyugati jellemvonásnak. A keletre vonatkozó jelzők: hiu, kérkedő, mesterkéltséges, zsarnoki, ünnepelességes, önkényeskedő, szolgálélességes, önhitt, hízelgő, álságos és szolgálói. A nyugatra vonatkozó jelzők: férfias, egyszerű, erényes, tiszta, méltóságteljes és szabad. Semmi kétség, Konstantinápoly valóban jelentős változások színhelye volt. De a későbbi történészek szemléletét gyakran átszínezzik saját koruk tapasztalatai. Gibbons kortársai a hanyatló és összeomló, legyőzött és megfélemlített Keletet ismerték. Ennek a tapasztalatnak a fényében ő nem csak a romlottságot látta Bizáncban. De a tények nem igazolták ezt a benyomást.

Mert mi történt tulajdonképpen? A nyugati birodalom, középpontjában azzal a Rómával, amely mindenestre távolabb volt a keleti befolyástól, tökéletes zűrzavarba és összeomlásba fulladt, és magát Rómát 455-ben kifosztották. A nyugati római intézmények közül egyedül a keresztény egyház maradt fenn. Először talán úgy látszott, hogy Bizánc sem jut jobb sorsra. A hunok rablóhadjárata meg sem állt Konstantinápolyig, és útjukban mindent elpusztítottak. De Konstantinápoly nem esett el. A keleti birodalom fennmaradt, és Jusztinianosz (527–565) innen kiindulva egy időre a nyugatit is visszaszerezte. Amikor a perzsák ismét megtámadták őket, a bizánciak élükön Hérakleiosszal nemcsak a támadókat űzték ki, hanem Ktésziphont is bevették. Konstantinápolyból jutott el később a kereszténység Oroszországba, ahol szilárdan meghonosodott Novgorodban és Kijevben; ennek köszönhető, hogy az egész hatalmas terület a nyugati táborba

került, nem a keletibe. De a bizánciaknak általában védekezniük kellett. Katonai tankönyveik főképp azzal foglalkoznak, hogyan lehet elkerülni a vereséget. Oman állapítja meg:

„A bizánci stratégia legjelentősebb korlátai abból adódnak, hogy legfőbb célja a birodalom védelme, nem pedig ellenségeinek megtámadása volt. De ez sem magyarázza meg teljes egészében a kora középkori keleti és nyugati katonai szellem eltéréseit. A bizánciakban nyoma sem volt lovagias gondolkodásnak, bár nagy szakmai büszkeség és vallási rajongás fűtötte őket.”⁸⁷

Ennek a védekező magatartásnak – amely a visszavonulási hadgyakorlatokra helyezte a hangsúlyt – logikus következménye volt, hogy a bizánciak remekül értettek az erődépítéshez. A nagy Jusztinianosz nem kevesebb, mint hétszáz erődítményt épített vagy állított helyre. Sidney Toy írja: „A keleti birodalom építkezéseinek nem volt párja ebben az időben.”⁸⁸ A maguk idején talán páratlanok voltak, de utánzójuk bőven akadt. Azt a szemléletet jelképezték, amelyet századunkban rendszerint a Maginotvonalhoz társítunk – a különbség csak az, hogy a bizánci erődítményeket legalább befejezték. Akkoriban ezek a képességek és technikai ismeretek megfelelték a célnak.

A hajdani Római Birodalom megosztott és kimerült világát most teljes dühével rohanta le az iszlám. Előtte járt a zoroasztrianizmus és a buddhizmus, amely csak a birodalom peremén fejtette ki hatását. Azután a kereszténység, amely meghódította – és bizonyos mértékig orientalizálta – az egész birodalmat. Az utolsó hullám először Arábián söpört végig, és úgy látszott, az egész emberiséget elnyeli. A világmozgalmak árapályának ismeretése során eddig nem volt alkalmunk említést tenni az arabokról. Ezek a népek – nomádok és városlakók egyaránt – igen korai időszakról éltek az Arab-félszigeten, ám az eddig ismertett mozgalmakban nem vettek részt. A perzsák, görögök és rómaiak elfoglalták Palesztinát és Szíriát, védték a földnyelvet Mezopotámia és Egyiptom között, de kevés érdeklődést mutattak a déli vagy keleti sivatagok, vagy akár Mekka és Medina iránt, ahová legalábbis a zsidók eljutottak. A nomád arabok vagy beduinok zabolátlan emberek voltak, és ádáz harcokat vívtak egymás közt. Törzsi isteneikben hittek, könnyen lelkesedtek és szenvedélyesen memorizálták saját költészetüket. Az „arab eleganciát” Freya Stark „a hosszú beduin kezeknek és könnyed mozdulatoknak s a nomád vidékeken, legalábbis Arábia nomád tájain viharzó érzelmektől felszántott arcoknak” tulajdonítja. Rámutat, hogy az arabok mennyire vonzódnak az elvont dolgokhoz, és megállapítja, hogy „bármilyen fárasztóak az arabok, valódi művészek.

Nekik az ismeretlen világ *valóságos*.⁷⁸⁹ A tuniszi Ibn Khaldun (1332–1406) írja: „...ezenfölül minden nép közül az arab követi leggyorsabban az igazságra és becsületre hívó szót. Mert természetük viszonylag egyszerű, mentes a bűnös szokások és züllött élet káros hatásától!”⁷⁹⁰ T. E. Lawrence azonban kifejti, hogy a beduin mozgalmak a városokban születtek. „Az arab mozgalmak a sivatagban kezdődnek és rendszerint igen rövid úton eljutnak Szíriába... minden próféta kimegy a sivatagba, de egy sem született ott. A kinyilatkoztatásban mindig a sémita városi vagy falusi részesül.”⁷⁹¹ Ilyen városi volt Mohamed, aki Mekkában született Kr. u. 570-ben és csöndesen élt ott negyven éves koráig. Ekkor egy látomás során kinyilatkoztatásban részesült: hogy csak egy Isten van, Allah, aki őt, Mohamedet kiválasztotta prófétájául. Mohamed tehát meghirdette az iszlám dogmát (vagyis az engedelmességet) és további hittételekkel gazdagította, amelyeket Gábiel arkangyal nyilatkoztatott ki előtte időről időre. Válasza-it a hozzá intézett kérdésekre, és ítéleteit az eléje vitt jogi ügyekben halála után a *Korán*ban gyűjtötték egybe. Tanításai nagy népszerűsége tettek szert, de 622-ben ellenfelei kiűzték őt és követőit Mekkából. Ennek a „biddzsrának” vagy menekülésnek köszönhető, hogy végül ő lett az első ember Medinában, bár előbb meg kellett küzdenie némi ellenállással a zsidók részéről. Beduin követőinek egyre népesebb seregével 630-ban bevette Mekkát. Két évvel később meghalt, és híveire hagyta örökül az uralmat Arábia fölött. Amikor az arabok Omar személyében új vezetőt (kalifát) találtak, főszázugdottak északnak Szíriába és új fővárost hoztak létre Damaszkusznál. Az ott alapított Omajjád-dinasztia (661–750) stratégiaileg kedvező helyzetbe került két összeomló birodalom, Perzsia és Róma között, melyeket már meggyengített (többek közt) a hadakozás egymással. Ekkor került sor a történelem egyik legbámulatosabb hadjáratára, amely kirobbanó energiával vitte az iszlám követőit mindkettő ellen. Perzsia azonnal összeomlott, így az iszlám eljutott az Indus völgyébe és új fővárost adott a birodalomnak Bagdadnál (762). Északon a Keletrómai Birodalom szilárdan ellenállt, Kis-Ázsiában és Krétán a 8. századig megőrizte uralmát, megtartotta a Balkánt Velencéig, Dél-Itáliát, Sziciliát és Szardíniát. A mohamedán áradat, amely ebben az irányban vereséget szenvedett, nyugat felé nyomult előre, meghódította Egyiptomot, Líbiát, Tripolit és az egész észak-afrikai partot Herkules oszopaiig. 711-ben az arabok az áttért afrikai berberek segítségével bevették a Dzsebel-al-Tariknak (Gibraltárnak) elnevezett sziklát, és tovább mentek Spanyolországba, amelyet szinte teljes egészében meghódítottak. Onnan benyomultak Franciaországba, de Poitiers közelében 732-ben vereséget szenvedtek Martell Károlytól. 759-ben kiűzték

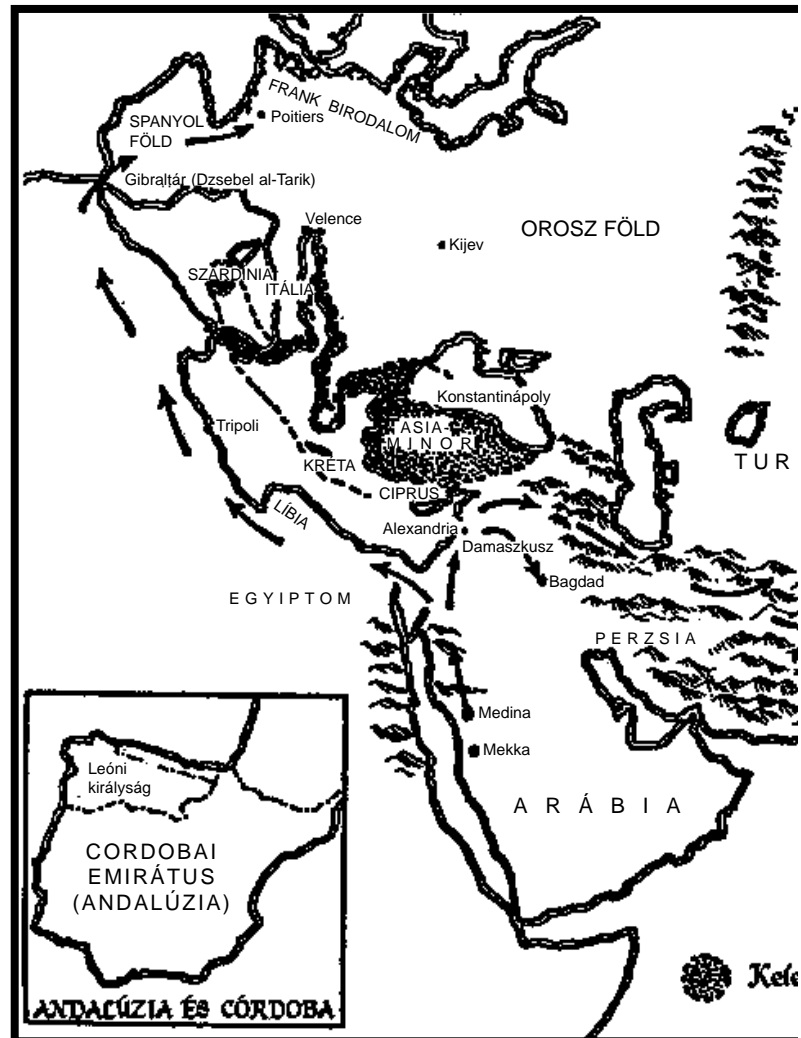
őket Franciaországból, és kialakult birodalmuk végleges határa a Pireneusok vonalában.

Az arabok katonai sikereinek magyarázatánál először is figyelembe kell vennünk, hogy kitűnő lovasok voltak.

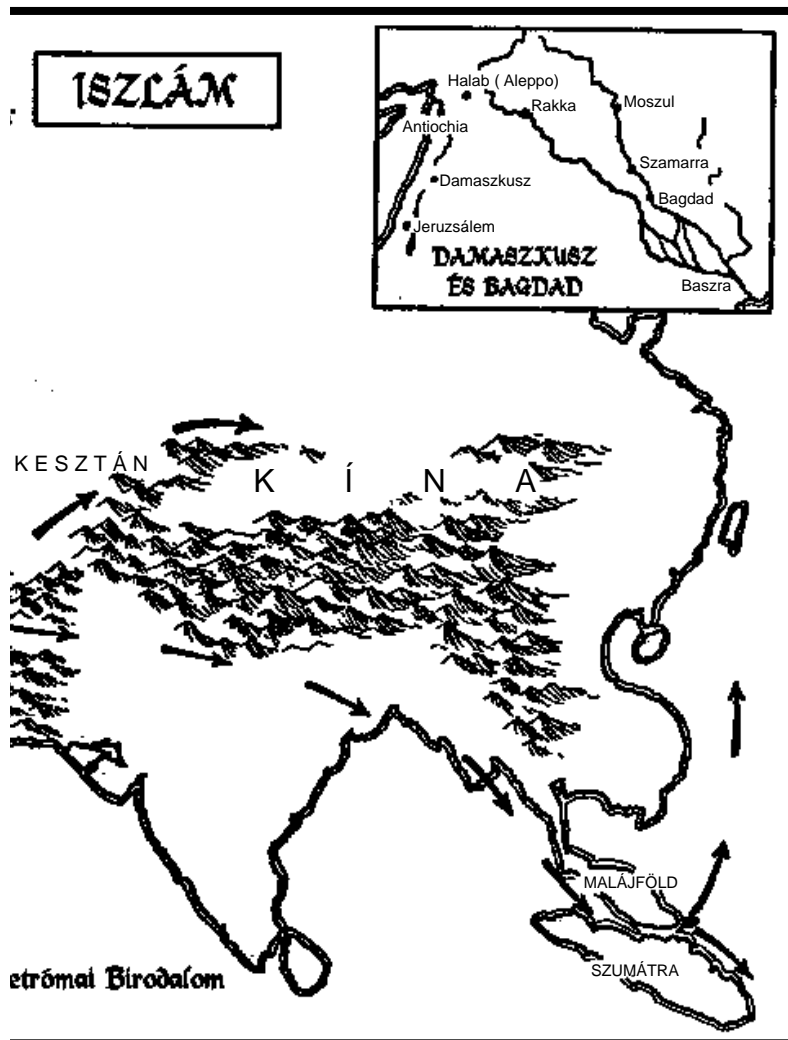
„A világtörténelem egyik legfontosabb eseménye volt, hogy a Mohamed születését megelőző századokban az arabok lovakra tettek szert. A Próféta eljövetele előtt az arab törzsek évszázadokon át nem játszottak vezető szerepet a Nyugat-Ázsia és Egyiptom feletti uralomért vívott küzdelmekben... amíg csak gyalog vagy teveháton harcoltak, nem jelentettek komoly veszélyt a szomszédos területekre nézve. A próféta minden buzgalma és fanatizmusa hiábavaló lett volna, és az iszlám talán soha nincs olyan hatással a világra, amilyennel volt, ha vezetőik nem tesznek szert lovakra, nem foglalkoznak a tenyésztésükkel és nem válnak kiváló lovasokká közvetlenül Mohamed születése előtt. A Próféta világosan látta, milyen hihetetlenül fontosak népének a lovak, ezt a Korán számos része bizonyítja. A Mindenható a délnyugati szélből gyúrta a lovakat, mondja a Próféta, és a szent könyv egy helyén Isten így szólt ehhez az állathoz: „Az ember boldogságának és gazdagságának forrása lesz; a te hátadon a tisztesség ül majd, a te hasadban gazdagság; a bűnös megbocsátást vásárol minden szem árpával, amelyet néked adott!” Másutt azt a kényelmes hittételt fogalmazza meg, hogy a lovakra költött pénz Isten szemében alamizsna, melyet az ember magától von meg. „Isten följegyez a jócselekedetek könyvében minden szem árpát, amelyet a lónak adtok.” Aki jártas a történelemben, tudja, hogy az első kalifák elsősorban lovasságuknak kösönhettek bámulatos területi hódításaikat.”⁹²

Az arabok, akiknek már kezdetben is jó lovaik voltak, nyugat felé tartva még jobbakat találtak. Líbiában kicserélték a lóállományt, és fokozott lendülettel nyomultak előre. De nemcsak lovagló tudományuk és lovaik segítették őket. Mögöttük állt az újjászülető Ázsia minden ereje és technikai fölénye. A. C. Edwards írja: „A keleti reneszánsz történetesen épp akkor bontakozott ki, amikor az iszlám erői leigázták a világot.”⁹³ Csakhogy ez nem volt véletlen. Ha nem lett volna újjászületés, az arabok nem aratnak ilyen megdöbbentő sikereket.

De ha tudomásul vesszük, hogy nem pusztán a fanatizmus munkált bennük, akkor is nehéz megmagyarázni közismert katonai fölényüket. Lovasságuk felszerelése sisak, páncéling, kerek pajzs, lándzsa és kard volt. Etiópiai gyalogságuk csak íjat használt, és gyakran a lovasok háta mögött ült. Taktikájuk nyilvánvalóan a gyalogos íjászok, lovas íjászok és lovasság együttműködésén

alapult. Mint a 20. századi sivatagi hadviselésnél, igyekeztek legyengíteni az ellenség páncélos erejét, rávenni, hogy a jól elhelyezett gyalogságra támadjon s ezzel lovakat veszítsen; és csak ekkor, a megzavarodott ellenség ellen bevetni a saját páncélosaikat, melyeket épségben megőriztek a kellő pillanatig. Semmi sem bizonyítja, hogy az arabok jobb lovasok lettek volna ellenfeleiknél, sőt, bizonyos jelek mintha arra utalnának, hogy el is maradtak mögöttük. A lovaik talán gyorsabbak voltak és kevesebb súlyt cipeltek, mint a másik oldalon az európai harci ménék. Az európai mohamedán invázió fordulópontját jelentő poitiers-i csatánál Martell egyszerűen védekező állást vett föl, amely ellen az arabok a jelek szerint elfecsérelték az erejüket. Ebből arra

következtethetünk, hogy korábbi győzelmeiket főképp a manőverezésnek köszönheték, különösen annak, hogy támadásra bírták a keresztényeket.

Lehetséges, hogy az arab sikerben része volt a páncélingnek, a kengyelnek, a több részből összeállított nyeregnek és az íjpuskának. A régi típusú vért helyett viselt páncéling nyilván csökkentette a lovas súlyát, és azonos védelmet nyújtott csekélyebb sebességvesztés árán. Ami a kengyelt illeti, Oman szerint „ez a találmány az ötödik században bukkant fel, és senki sem tudja megmondani, honnan ered.”⁹⁴ Ridgeway megjegyzi: „A szakirodalom körülbelül Kr. u. 600-ig nem tesz említést a kengyelről”⁹⁵. Sokatmondó tény, hogy a kengyelre nincs eredeti görög vagy

latin szó. Lényeges az is, hogy feltalálása visszavezethető a buddhista befolyás alatt álló Kínába Kr. u. 420–430-ba. 477-re elterjedt, 523-ból már képi ábrázolása is van, és tudjuk, hogy utánozták Koreában és Japánban, Turkesztánban és Perzsiában. Minden jel arra mutat, hogy a nagy hódítások korának kezdetén, 647-ben az arabok még nem ismerték a kengyelt. Ezzel szemben 651-ben elmentek az első követeik Kínába, és talán használták a szemüket. Ennek vagy a perzsiai hadjáratnak köszönhetően 694-ben már alkalmazták. Ez döntő előnyt biztosított nekik a kengyel nélkül lovagló ellenséggel szemben, különösen mert így a lovas átvihette a lándzsa lökését önmagáról a lóra. A részekből összeállított kengyel kiteljesítette a taktikai forradalmat, mert így hosszabb lándzsát adhattak a páncélos lovas kezébe, ami vitathatatlan fölényt biztosított nekik a harcmezőn. A 710-es spanyolországi arab inváziótól kezdve az új fegyverzetű lovasság döntő szerephez jutott. Az európai hadseregben még mindig túlsúlyban volt a gyalogság, hiszen a lovak beszerzése és tartása sokba került. Spanyolország arab lerochanása azonban megmutatta, hogy teljes átszervezésre van szükség, amelynek végrehajtása nehéz, költségeinek előteremtése szinte lehetetlen volt. Az arabok előrenyomulását belső viszályok lassították, így a frank seregek húsz évnyi haladékot kaptak, de nem tudták kihasználni az időt. Martell Károly csak akkor foghatott hozzá a szükséges reformokhoz, amikor az arabok már szinte a nyakán voltak, és 733-ban sor került a poitiers-i csatára, jóval azelőtt, hogy komoly lépéseket tehettek volna. Az arabokat a frank gyalogság verte vissza, pusztán védekező taktikával, mégis sikerült megfékezniük az iszlám áradatot. De Martell utódainak nem maradtak illúzióik ellenfeleik harckészsége felől. Tudták, hogy legközelebb talán nem lesz ilyen szerencsájük, ha nem változtatnak a fegyverzetükön. Ekkor indult meg a hadsereg átszervezése gyalogságról lovasságra, és 755-re nagyjából be is fejeződött. Nem volt elég lóra ültetni a katonákat, létre kellett hozni az egész feudális szervezetet, amely majd gyerekkoruktól kezdve ráneveli őket új, sok megpróbáltatással járó és komoly szakértelmet igénylő feladatuk elvégzésére. Nagy Károly serege 807-ben már több mint felerészben feudális hadsereg volt. A továbbiakban egész sor hadművelet bizonyította az új páncélos lovasság fölényét, például a hastings-i csata, amelyben az angol sereg még gyalogosokból állt.

A gyalogosnak páncéltörő fegyverre volt szüksége. A nagy sebességű és átütő erejű íjpuskát a kínaiak már régóta ismerték. Most elterjedt a szaracénok és keresztények közt is. Védelmet nyújtott a kiképzett gyalogságnak, és azzal a további előnnyel járt, hogy lövésre készen lehetett lesben állni vele. De hamarosan

rájöttek, hogy a lovas katona is használhatja. Ez új lehetőségeket nyitott meg. Az íjpuskával felfegyverzett lovasok kifárasztó taktikát alkalmazhattak ellenfeleik nehézlovassága ellen, kimerítő támadásokra vehették rá őket olyan ellenséggel szemben, amely szabályos csatarendben és sokkal gyorsabban tudott visszavonulni. Az arabok még a 20. században is nagy sikerrel folyamodtak ehhez a taktikához. Hiba volna feltételezni, hogy az araboknak kezdettől fogva nagy volt a technikai fölényük minden ellenségükkel szemben. Az viszont nyilvánvaló, hogy a keresztes háborúk idejére komoly előnyre tettek szert, már nem a kengyel használatával, hisz az közben általánossá vált, hanem acéljuk minősége és rugalmas taktikájuk révén.

Az arabok katonai sikere magában is elég figyelemreméltó volna, de még meglepőbb hajózási eredményekkel járt együtt. Kétségtelenül igen korán megkezdték a hajózást (Kr. u. 300-ban vagy korábban), s néhányan még Kínával is kereskedtek. Egyébként más arab kereskedőkkel együtt a Próféta nagybátyja is járt Kantonban. De az arabok mégis inkább szárazföldi emberek voltak, és csak egy új elemmel gazdagították a hajózást: a navigáció tudományával. Az úttalan sivatagon átkelni olyasféle feladat, mint átkelni a nyílt tengeren, csak az a különbség, hogy amikor a karaván vezetője a csillagokat követi, szilárdabb felület van a lába alatt. A navigációtól eltekintve az arabok egyszerűen elsajátították az egyiptomiak, perzsák és görögök hajózási ismereteit, és kiegészítették valamelyest a sajátjaikkal. Nyugati előrenyomulásuk során az volt a döntő lépés, hogy igen nagy áldozatokkal 641-ben elfoglalták Alexandriát. 23 000 főnyi veszteség árán megszerezték a világ legnagyobb tengeri kikötőjét, dokkjait, rakpartjait, hajóparkjával és mesterembereivel. Ott szerelték fel a hajóikat, s onnan indultak Kréta és Ciprus elfoglalására. Konstantinápolyt azonban hiába akarták bevenni, főképp mert ellenfeleik ismerték a „görög tűz” titkát; ennek a nagyhatású lángvetőnek a legfőbb alkotóeleme a nafta lehetett. Az észak-afrikai hadjáratok során azonban hajóik együtt haladtak a lovassággal, és olyan tengeri hatalmat hoztak létre, amely még évszázadokig fennmaradt, amikor katonai lendületük már kimerült.

Az arab hódítás első és legnyilvánvalóbb következménye az volt, hogy a világ fő kereskedelmi útjai iszlám kézbe kerültek. A korábbi hatalmak – Perzsia, Makedónia és Róma – csak részleges felügyeletet gyakoroltak. Perzsiának nem sikerült tartósan megvetnie a lábát Európában; Makedóniának vagy Rómának nem sok kapcsolata volt a Távol-Kelettel. De most az arab kereskedelem nem ismert akadályt Kanton és Córdoba közt. Az övök volt az egész út, egyik végétől a másikig. Igaz, létezett más útvonal is, hiszen a Bizánci Birodalom fenntarthatta a kereskedelmet

a kelettel a Fekete-tengeren át. Csakhogy a Kaszpi-tengertől északra fáradtságos és költséges vállalkozás volt a kereskedelem. Bár hozzájárult Konstantinápoly gazdagságához, soha nem volt olyan kiterjedt, mint az, amelyet a délebbre fekvő utakon bonyolítottak. Az iszlám kiterjesztette uralmát vagy befolyását Kínától Andalúziáig, és erről a hatalmas területről meríthette a technikai találmányokat és anyagi javakat. Intellektuális öröksége épp ilyen lenyűgöző volt. A tizedik századra megsemmisítő fölényre tett szert a nyugattal szemben. Az emberi világ erejét, fejlődését és szellemiségét most már a Kelet képviselte, az iszlám vezetésével, de egyesítve mindhárom alkotó civilizációjának felfedezéseit.

11

A NYUGAT VÉDEKEZÉSRE KÉNYSZERÜL

Körülbelül Kr. u. 400-ra véget ért az európai történelem „klasszikus” korszaka. A történetírók vonalat húznak itt vagy egy másik időpontnál, új oldalra lapoznak, és a következő fejezetnek „A sötét középkor” címet adják. Valóban sötét volt olyan értelemben, hogy keveset tudunk róla, csakhogy a történészhallgató, sőt, még a történész is előszeretettel azonosítja Európát a világgal. A nyugati világra körülbelül hatszáz éven át sötétség borult; elnéptelenedett tájain a romok közt a korábbi római provinciákból lassan középkori hercegségek és királyságok lettek. A nyelv és a vallás még őrizte a római hagyományt, de a népesség olyan rétegeket olvasztott magába, melyeket soha nem érintett meg a civilizáció. A hajdani nagyság romjai közt táborozó vegyes összetételű lakosság figyelme a Kelet és a múlt felé fordult. Keleten ott volt Bizánc, Rómából töretlenül átmentett civilizációjával. A múltban pedig Róma dicsősége, annak a kornak az emléke, amikor a Nyugat volt fölényben. A keleti és nyugati egyház egymás ellen fordult, így a múltba révedő nosztalgia bizonyult erősebbnek. Néhány egyházi személy (például I. Gergely pápa) elítélte ugyan, mégis kétségtelen, hogy ez színezte az eszméket, ha egyáltalán voltak, ez adta a tudományos gondolkodás hátterét, amikor végre újjáéledt. A „klasszikus” vagy nosztalgikus típusú műveltség azóta is fontos eleme az európai nevelésnek. Jelentősége azóta csökken, mióta az emberi gondolkodás túlszárnyalta a klasszikus teljesítményeket.

Bár az emberek elragadtatással gondoltak Rómára, amelynek az egyház a folyamatosság némi látszatát kölcsönözte, közvetlenül mégis a Kelet hatott rájuk. Nem szívesen adták meg magukat

ennek a befolyásnak. A Kelet babonás félelemmel töltötte el őket. Az ottaniak szörnyű, titkos hatalom birtokában voltak – valójában annak az előnynek a birtokában, amellyel minden civilizált nép rendelkezik tudatlan szomszédaival szemben. Az ősi félelem nyomai azóta is megmaradtak a nyugatiak Ázsia-szemléletében; ezt különösen a népszerű regények és melodramák őrzik. Az egyik elbeszélés-típusban a gonosztevők sötét lelkű és rejtélyes kínaiak, a másikban hipnotikus erejű hinduk. A kínai viskó a sárga veszedelem tanyája, és halálfia, aki az egyiptomi sírt kirabolja. Még várat magára a könyv, amely elemzi az európaiak félelmét a Kelettől, és górcső alá veszi a ködösítő babonákat. Így csak tucatnyi félig elfelejtett regényen, filmen és drámán alapulnak az elképzeléseink, de tényleges szerepet kapnak a nemzetközi kapcsolatok alakulásában. Egyelőre csak annyit tehetünk, hogy nem felejtjük el: ez a szemlélet olyan korból maradt ránk, amelyben senki sem vitatta az ázsiai civilizáció fölényét. A keletiek soha nem voltak a nekik tulajdonított rejtélyes hatalom birtokában. Csak a nyugatiak felfogóképességét messze meghaladó tudományos ismeretekében.

Ezt a kapcsolatot csak akkor érthetjük meg, ha mindenekelőtt tudomásul vesszük: a sötét középkor Ázsiában nem volt a sötétség kora. Nagyonis fényes volt. Korántsem véletlen, hogy Európa sötét kora egybe esett Kína történelmének legragyogóbb szakaszával. Nézzük például a 7. század elejét. Itáliát előzönlötték a lombardok és 600 körül Róma, Gibbon szavaival éve, „hanyatlásának mélypontjára” jutott. Ő így ecseteli a rómaiak nyomorúságát:

„...reszkető kézzel csukták és nyitották kapuikat, a falakról nézték, mint emésztik föl házukat a lángok, és hallgatták kutyákként kettesével egymáshoz láncolt, s távoli földekre rabszolgaságba hurcolt testvéreik jajveszékelését... Róma mezeje kietlen vadonná változott, földje terméketlenné, vizei tisztátlanná, levegője dögletessé... lakossága állandóan és szemlátomást fogyatkozott, s a borúlátók... immáron úgy vélhették, kipusztul az emberi faj. De a polgárok száma még mindig jelentékeny maradt...⁹⁶

A keleti birodalomban sem volt sokkal jobb a helyzet. 613-619-ben a perzsa hordák és a barbár avarok rablóhadjárata már Konstantinápoly kapujáig jutott. Hérakleiosz megmentette a helyzetet, de amikor az iszlám megerősödött, ismét nőtt a veszély. Mohamed 622-ben jutott uralomra Medinában. 629-re elfoglalta Mekktát, s röviddel ezután hadat üzent Rómának. Az iszlám nagy korszaka akkor kezdődött, amikor a Nyugat Bizánc falain túl szinte civilizálatlan volt.

Ezzel szemben mi történt Kínában? Ott 618-ban kezdődött az úgynevezett aranykor, a Tang-dinasztia alapításával. 623-ra a különálló királyságokat leigázták és Kína egyesült.

„A Tangok díszmenetének élén tehát a lovasok haladnak – Csanganban vágató lovasság, kengyel kengyel mellett, osztag osztag mellett, szikrázik a napfény a sok csatát látott páncélok, a főtisztek ékköves kardhüvelyén és lobogó sisaktollain. A főváros hármass falaihoz közeledve lépésre fogják a lovakat, a sok ezres tömeg sebes vágója ritmikus ügetéssé szelidül; őket nézi a város: dobtornyaiból és harangtornyaiból fékezhetetlen erővel harsog és zúg az öröm, boldogság és diadal, meg az elragadtatás, hogy oly sok évi sötétség után végre fölragyogott a nap. A sodró lendület, amely a fékezhetetlen ifjú vezért és vitéz lovasait fűtötte, kitart még három évszázadig, mígnem ereje elapad, sorait árulás és rajtaütés tizedeli; végül az árnyak kis csapatát elnyeli a kínai krónikák pora vagy ellovagolnak a romantikus mesék faliszőnyegének alkonyatában.”⁹⁷

Taj-cung hivatalosan Kr. u. 627-ben kezdődő uralkodásával a stabilitás 906-ig tartó korszaka vette kezdetét. Kína soha sem volt egységesebb és gazdagabb. Soha ilyen civilizált és befolyásos. A császár uralma felvilágosodást és békét teremtett mindennél, a Sárga-tengertől Turkesztánig és Szibériától Kambodzsaig. Fenellosa így ír erről a korszakról:

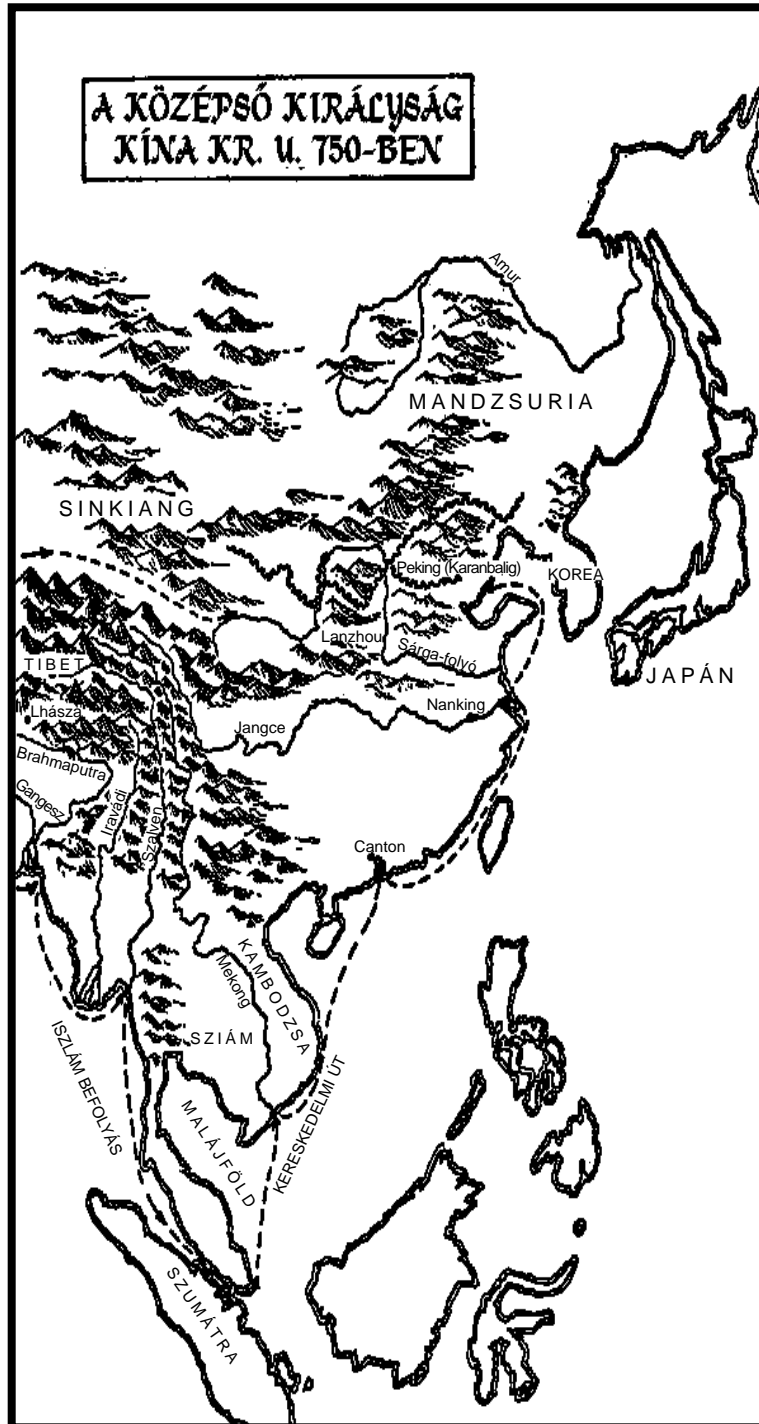
„Az épületek nagyszerűbbek voltak, az anyagok és ruhák pompásabbak, az élelem bőségesebb, az emberek boldogabbak, a gépi szerkezetek lenyűgözőbbek, mint a Han-dinasztia idején, vagy a kínai történelem bármely korábbi szakaszában. A keleti fővárost, Lojangot... újjáépítették, olyan hatalmassá, hogy több mint két millió embernek otthont adott. A nép óriási közparkokban és múzeumokban talált felüdülést. A palotakertek hatalmas, fallal megtámasztott teraszokon virultak, pavilonok koronázták őket és messzire el lehetett látni róluk a tavakra és öblökre... Gránit és márvány alapzatról szöktek magasba a pavilonok, szivárványszín emeletek sokaságával; a hatalmas dísztermek előkelő hívősét és esztétikus átmeneteit kék selyem napellenzők és aranyszállal átszőtt súlyos drapériák fokozták. A Tang-dinasztia ezen fényes korai napjaiban Kína egész Ázsia pompás díszkertje lett, felülmúlta a szamarkandi, damaszkuszi és bagdadi kán vagy kalifa udvarának minden pompáját.”⁹⁸

Egyetlen művészettörténész sincs, aki kétségbe vonná a Tang és a későbbi dinasztiák művészi teljesítményét. Egyetlen törté-

nész figyelmét sem kerülheti el a Tang birodalom növekedése, a kínai befolyás kiterjesztésre Tibetre, Koreára, Mandzsúriára és Hszincsiangra, amely Kr. u. 750-ben vált teljessé. A matematikusok tudják, hogy a Kr. u. 3. században a kínaiak már ismerték a Pütagorasz-tételt, megközelítőleg ki tudták számítani a kör átmérőjének és területének arányát, különbséget tettek a páros és páratlan, valamint a pozitív és negatív számok közt, tudtak négyzet- és köbgyököt vonni, és volt némi fogalmuk az elsőfokú és másodfokú egyenletekről meg a szimultán egyenletrendszeréről. A csillagászok előtt nem titok, hogy ekkor már régen kiszámították a Naptól való távolságot és a Nap pályáját. De a kínaiak technológiai vívmányai csak az utóbbi években váltak ismeretessé Dr. Joseph Needham jóvoltából, aki így ír erről a kérdésről:

„...A műszaki és egyéb technikai eljárások átadásáról a következőket mondhatjuk el. Néhány alapvető eljárás az ősi Mezopotámiából jutott el a világ minden tájára, például a kerek járművek, az emelőcsiga és a csigasor... az egyetlen elsőrangú perzsa találmány a szélmalom volt... Kína azonban tömegével fejlesztette ki az újdonságokat, melyek az 1. és 18. század között különböző időpontokban jutottak el Európába és más régiókba: (a) szelepes láncszivattyú; (b) görgősjáratú malom és vízmeghajtása; (c) vízmeghajtású kohászati fűjtatógépek; (d) forgó- és lengőrosta; (e) dugattyús fűjtató; (f) vízszintes láncfonalas (ez indiai is lehet) és vetülékfonalas szövőszék; (g) selyemgombolyító, sodró és fonógépek; (h) talicska; (i) vitorlás kocsi; (j) hordozható malom; (k) az igavonó állatok befogásának két hasznos eszköze, a hámgaszíj és a vállhám; (l) íjpuska; (m) sárkány; (n) helikopter forgó és zoetrop; (o) a mélyfúrás eljárása; (p) az öntöttvas előállítás; (q) „kardán” felfüggesztés; (r) boltozatos híd; (s) vaslánc felfüggesztésű híd; (t) zsilipkapuk a csatornákon; (u) újítások a hajóépítésben, többek között a vízhatlan kamrák, aerodinamikai szempontok alapján kialakított vitorlák, az orr- és tatvitorla, és (v) fartőke kormánylapát; (w) a puska és néhány vele összefüggő eljárás; (x) a mágneses iránytű, amelyet először alkalmaztak a kínaiak a földből jóslásnál, majd a tengerhajózásban; (y) papír, nyomtatás és betűszedés; valamint (z) porcelán. Abba hagytam, mert elfogyott az ábécé, pedig akad még példa bőven, néha igen jelentősek... Közös vonásuk, hogy kínai alkalmazásuk kétségbevonhatatlan bizonyítékai korábbiak, bizonyos esetekben jóval a korábbiak, mint annak a meggyőző bizonyítékai, hogy a világ bármely más részén megjelentek.”⁹⁹

Nem mindegyik találmány származik ugyanabból a korból; egyik-másikról még kiderülhet, hogy nem is kínai; de ami kiáll

minden próbát, az is elég lesz döntő bizonyítékul, hogy a kínaiak mögött gigantikus teljesítmények állnak, méghozzá főleg abból az időből, amikor Európa semmit sem mutathatott fel, vagy csak nagyon keveset. Igaz, könnyen listát készíthetnénk arról is, amit a kínaiaknak nem sikerült elsajátítaniuk; mindenekeelőtt persze a zenekari muzsikát. A harmóniát nem sikerült megragadniuk, bár a porcelánnal, festéssel, elefántcsonttal és jadé-val csodákat műveltek.

Kína és az iszlám közt szorosabb a kapcsolat, mint a legtöbben gondolják. „Keressétek a tudást – mondta a Próféta – még akkor is, ha Kínáig kell elmennetek érte.” Az arabok így is tettek, különösen a 8. században, mikor hajóik ismerős látványnak számítottak a kínai kikötőkben. Indiát még jobban ismerték, ottani és perzsiai hódításaik során újabb ismeretekkel gazdagították őket, elméletiekkel és gyakorlatiakkal egyaránt. Indiától a matematikai ismereteket vették át és a számjegyeket, melyeket azóta „arab” számoknak nevezünk. Perzsiától a sakkot és a pólot, Bizáncból az erődépítési módszereket. Ők maguk kevés tudományos vagy technológiai újítással szolgáltak, talán már az is különös, hogy ezek a nomádok egyáltalán feltaláltak valamit. Legfontosabb teljesítményeik az irodalom és vallás terén születtek. Páratlanul árnyalt és kifejező nyelvük kitűnő alapul szolgált gazdag élőszóbeli költészetükhöz és retorikai hagyományukhoz. Más nyelvekben egy-egy szó vagy hang gyakran többféle jelentést hordoz, az araboknak viszont tucatszám vannak rokon értelmű szavaik, ezért a költészet szempontjából olyan előnyt élveznek, mint az angolok a franciákkal szemben. Az arab kultúra lényege a lovaglóművészet és a költészet, vagy a kettőnek az a keveréke, amely az idők folyamán a lovagi kultúra nevet kapta. A fogalomban benne foglaltatik az arabok viselkedése a nőekkel és a hadifoglyokkal szemben: mindkettő a sivatagi élet egy-egy aspektusa. Ami az elsőt illeti, a nyugati regényekben megfogalmazódó elképzelések homlokegyenest ellenkeznek a valósággal, amelyről C. S. Jarvis így ír:

„A nők zaklatása rendkívül ritka az arab világban, a beduinok ugyanis csak akkor élhették a ráérő úriemberek gondtalan életét, ha asszonyaik biztonságosan járhattak-kelhettek a sivatagban. Tehát minden szabadosságot szigorú törvényekkel toroltak meg, hiszen ha a nők ki lettek volna téve minden útjukba kerülő kósza arab szívesen látott vagy terhes érdeklődésének, akkor már nem járhattak volna vízért, szánhatták volna fel a földet és őrizhették volna a nyáját megfelelő őrizet nélkül... Így hát az asszonyok jöhetnek-mehetnek a sivatagban kedvük szerint, erkölcsüket semmi sem veszélyezteti...”¹⁰⁰

Az arabok imádják a tétlenséget, a költészetet, a vallását és a háborúskodást, s ennek megvannak a logikus következményei az asszonyokra nézve. A munka nagyrésze rájuk marad, így számolni kell azzal, hogy csökken a szexuális vonzerejük. De az arabok megoldják a problémát a többnejűség intézményével. A legfiatalabb vagy legújabb feleség különleges elbánásban részesül. Freya Stark állapítja meg:

„...Egy-egy Iszkerundurhoz hasonló, kevert muzulmán helységben azonnal szemünkbe tűnik az arab elegancia, mely még a határon túlról jött szegény alaonitákra is jellemző; a levantei asszony ki sem léphet a házból, de csak azért, hogy mindig készen álljon a gyönyörre: lenge öltözéke és hajlékony alakja szerelemre termett; amikor pedig az asszonyok ezen a koron túl vannak, már nem törődnek a külsejükkel, és egyéb módon sem igyekeznek kedveskedni többé. De szépségük tetőfokán az ifjú asszonyok királynők fátylaikban; bálványozzák és védik őket, így sugárzik belőlük a gondtalanság és irigylésre méltó biztonsággal mozognak falakkal körülzárt világukban, alázatnak nyoma sincs bennük. Elszigetelten élnek, de megőrzik egyéniségüket és nem törnek össze.”¹⁰¹

Tehát kétféle elv érvényesül. Amíg a nők fiatalok, az otthon falai közt tartják és különleges védelemben részesítik őket. Amikor idősebbek lesznek, dolgozniuk kell, ezért nem érheti őket bántalom; védettségüket közös megegyezés, szokás és törvény szavatolja. Persze ostobaság lenne az iszlám számlájára írni a férjes nők és ágyasok elfátyolozásának gondolatát, hiszen törvény írta elő már az ősi Babilonban is, ahol a prostituáltaktól egyenesen megtagadták a fátyolviselést.¹⁰² De Mohamed a jelek szerint a régi szokások továbbfejlesztésére kötelezte híveit, így lett később kötelező a „purdah”. Magának a prófétának tizenegy felesége volt, egy időben kilenc, de az igazhitűeknek azt az útmutatást adta, hogy legfeljebb négy feleségük lehet. Bármilyen sok hátránnyal jár a mi szemünkben a „purdah”, az arab nők sok szempontból kiváltságos helyzetet élveztek. Bizonyos tisztelettel bántak velük, egy szóval lovagiasan.

De a lovagiasságnak más megjelenési formái is vannak, és mindegyik összefügg a sivatagi étellel. A lovagiasság az araboknál bizonyos arisztokratizmust jelent. A végtelenbe nyúló, víz nélküli vidéken különleges tisztelet övezi a beduinokat, hiszen ők hatolnak be a legmélyebben a sivatagba, ők a legbátrabbak, a legjobb lovasok, a legügyesebbek és a leggazdagabbak. De ahol a legádázabb ellenség (és legjobb barát) maga a sivatag, ott a törzsek tagjait kölcsönös bajtársiasság és segítőkészség fűzi össze,

és közös megvetés azok iránt, akiket nem fenyeget veszély. Ezekre az érzelmekre épül a vendégszeretet sivatagi törvénye, hogy megosztják vizüket a szükségét szenvedő idegennel.

„A különböző arab törzseknek az a hírük, hogy ha győznek a csatában, meglepő irgalmasságot tanúsítanak az ellenség iránt... A fegyvertelen vagy lováról lezuhant harcos személye szent és sérthetetlen; a foglyokat nem hajtják rabszolgaságba, és nem követelnek tőlük más váltságdíjat, csak a lovukat. Beérik azzal, hogy ellenfelüket levetik a lóról vagy megsebesítik. Ekkor fegyverét és lovát megkapja a győztes, ő maga pedig bántatlanul elmehet... Az arabok lelkiismerete nem engedi, hogy kiirtsanak egy kalilát (törzset).”¹⁰³

Persze nem szabad elfelejtenünk, hogy a lovagiasság szabályai csak a lovasokra vonatkoznak, az ellenfél gyalogosaira már nem mindig. De ezt a viselkedési formát a rómaiak és a görögök nyilvánvalóan nem ismerték: az araboknál jött létre, akik úriemberek voltak, a szó eddig nem ismert értelmében.

Jellemvonásaikat kiegészítette és szemléletüket sok tekintetben átformálta a vallásuk. Az iszlám sokat köszönhet a judaizmusnak és a kereszténységnek, és ugyanannyit Perzsiának. Az arab jellemmel összhangban áll a jó és rossz, fekete és fehér küzdelmének eszméje éppúgy, mint a muzulmán hitvallás: „Nincs más Isten Allahon kívül és Mohamed az ő prófétája”, meg az igazhitűek testvériségének gondolata. Ennek a vérségi kötelék helyébe lépő a testvériségnek az eszméjében, amely elméletben véget vet a vérbosszúnak, az iszlám a demokrácia bizonyos elemeit hordozza.

„[Mekka uralkodói]... kiváltságaikra féltékenyen, megrögzött gyanakvással figyelték egymás nagyra törését, annál is inkább, mert sivataglakó őseikre maga a természet kényszerítette rá a demokráciát, életben maradásuk áráként. Nagylelkű vendégszeretetük; javaik megosztása az utazóval; felfogásuk, hogy mindenkinek joga van a vízhez, joga segítséghez a szükségben anélkül, hogy jószággal vagy lovakkal fizetne érte, és legfőképpen joga a menedékhez – mindez, akárcsak nyílt modoruk és őszinte segítőkészségük, a sivatagi élet jellegéből, a halál szüntelen közelségéből fakad, és jóval az iszlám kinyilatkoztatása előtt alakult ki. Aki ezeket az ősi törvényeket megszegte, az ő szemükben az életben maradás és a természet törvényeit szegte meg.”¹⁰⁴

A korai muzulmán vezetők kiszámított egyszerűsége öltözetben beszédben és lakásban nem bizonyult hosszú életűnek;

tulajdonképpen ebből adódtak első nézeteltérések is. De a vallás erős maradt és odaadó híveket szerzett. Egyik-másik parancsát – a sertéshús evés tilalmát, a borivás tilalmát, az emberi alak képzőművészeti ábrázolásának tilalmát – mintha véletlenszerűen kölcsönözte volna korábbi vallásokból. Ereje hitvallásának egyszerűségében és követőinek testvériségében rejlett, meg abban, hogy biztos megváltást kínált az igazhitűnek. Csak egy Isten létezett, Allah, a keresztény szentháromság bonyodalmai nélkül. Akadtak más próféták is, köztük Mózes és Jézus, de a Koránban minden fontos alapelvet megtalált az igazhitű. Nem volt papság és nem volt áldozat. A mohamedánok kötelességeit – az imádságokat, a szertartást, a böjtöt – világosan megfogalmazták. Fontos kötelesség volt a Szent Háború a hitetlenek ellen, akiket az igaz hitre kellett téríteni és leigázni. De ha a fogoly magáévá tette a mohamedán hitet, ezután már testvérszámba kellett venni. És végül az iszlám pontosan meghatározta, mi az üdvözülés ára. A kereszténység határtalan követelményeket támaszt a hívővel szemben. Csak Isten a tudója, vajon megfelel-e a követelményeknek hite, szeretete, önfeláldozása és magaviselete. Az iszlám nem helyez ilyen súlyt követői hitének minőségére. Az üdvözüléshez az is elég, ha az igazhívő betartja a szabályokat, elmondja a megfelelő imákat, nem követi el a pontosan meghatározott bűnököt, és jövedelmének bizonyos százalékát alamizsnára szánja. Ha valamelyiket nem tartja be, vagy egyiket sem, vezeklésül életét adhatja a hitetlenek elleni háborúban. És nem ez az egyetlen kiváltsága; hetven rokonáért is közbenjárhat. Arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy igen pontos képet kap a rá váró mennyországról:

„A mohamedán vallás egyedülálló érzékletességgel írja le a Paradicsom nyújtotta testi gyönyöröket és pompás környezetet. Test és szellem egyaránt feltámad, továbbá minden teremtett lény, angyalok, dzsinnek, emberek és állatok. Az Ítélet Napján majd a jobboldalon gyülekeznek, aki a Paradicsomba jutnak, és a baloldalon, akiknek kárhozat az osztályrészük.”¹⁰⁵

A Paradicsomot egy sor kertnek képzelik el, arany kerevetekkel, gyümölcsök halmaival, sötétszemű szüzekkel, árnyékos fákkal, csörgedező patakokkal, és borral, amelytől az igazhitűnek addig meg kellett tartóztatnia magát. A pokolnak hét köre van, a harmadik a keresztényeknek fenntartva, akiknek a hősi halál mindössze annyit jelent, hogy gyorsabban jutnak oda.

De akármilyen biztosak voltak a mohamedánok a saját megváltásukban, a gyakorlatban türelmesek voltak a többi vallás iránt. A meghódított országokat inkább felszabadították, mint elnyomták.

Arábiába nem engedtek be sem keresztényt sem zsidót, másutt azonban mindössze külön adókat vetettek ki rájuk.

Elhangzott már, hogy az arab hódítás nem lett volna lehetséges a szíriai és arameus parasztság aktív vagy passzív támogatása nélkül. Volt mit felkínálniuk nekik.

„Az araboknak sokat köszönhet a civilizáció; egy új és szép vallást; akkoriban szokatlan, és a későbbi korok lovagi szemléletében kiteljesedő felfogást az egyéni viselkedésről, a személyes tisztaságról, a jó modorról és a nők idealista szemléletéről; és azt a képzőművészeti hagyományt, amely páratlannak minősülő formagazdagságot hozott létre a díszítő művészetben, holott valószínűleg a költészet és a próza. Az arabok legjobb elgondolásai – az Isten egységbe vetett hit; az, hogy (ellentétben az ortodox kereszténység aszketikus eszményével) bizonyos szigorúan megszabott határok közt a vágyak kielégítése helyénvalónak és szükségesnek minősül; az emberek alapvető testvérisége, amely legfeljebb a parasztok tudatában nem fér össze a mindennapi létehez szükséges, rangok és osztályok szerinti besorolással – úgy hatottak a kora középkor dagályos, morbid és megromlott keresztény szellemiségére, mint a friss sivatagi levegő fuvallata...”¹⁰⁶

A mohamedán hit értékes elemei kiegészültek a tudás tiszteltével. Erre a Próféta is nagy súlyt helyezett, így az arab hódítás nyomában fellendült a tudomány. Az „algebra”, „kémia”, „zenit” és „zéró” kifejezés az arab nyelvből származik, és a kairói egyetem némi joggal tarthat igényt a világ legrégebbi egyetemének rangjára.

Mindez kétségtelen, de nem hallgathatjuk el azt sem, ami ellene szól. Az arabok nomádok voltak, nem földművelők, és nemcsak szellemi ösztönzést hoztak magukkal, hanem mezőgazdasági katasztrófát is. C.S. Jarvis írja:

„Az arabokat néha a sivatag fiainak hívják, de mint Palmer mondta, téves az elnevezés, mert a legtöbb esetben apái ők a sivatagnak, hisz maguk teremtették; a kietlen pusztaság, amelyben élnek, s amelyben szinte semmi sem terem, szükségszerű következménye megdöbbentő hanyagságuknak, amelyet súlyosbít a majomszerű hajlam, hogy elpusztítsanak mindent, amit nem értenek... Ebben a pusztító hadjáratban az arabok leghűségesebb társai az állataik voltak: a teve és a kecske...”¹⁰⁷

Vajon ez csak az angol bürokrata fanyalgása? Ha igen, akkor is megelégedezte a tuniszi Ibn Khaldun (1332–1406) *Prolegomenája*, melyben ez áll:

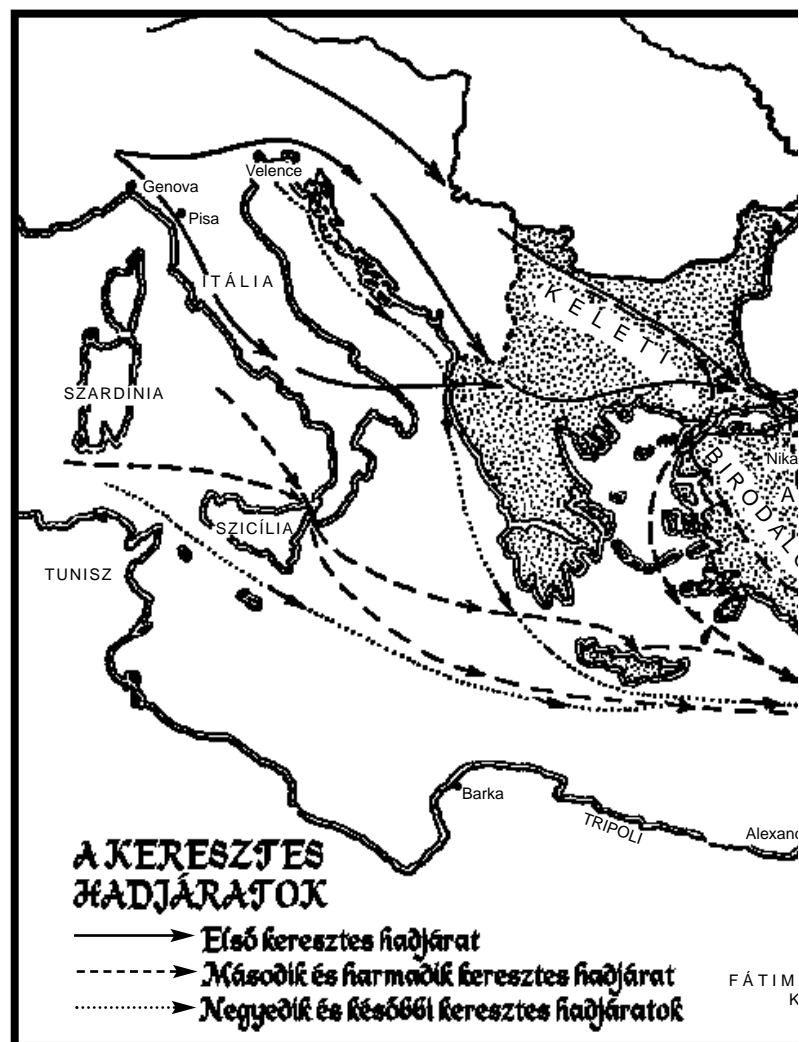
„Nézzétek, hogyan pusztult el civilizációja, szóródott szét népessége, alakult át szemlátomást még a földje is a világ minden országának, melyet az arabok meghódítottak és uralmuk alá hajtottak. Néhány rész kivételével romokban van Jemen; hasonlóképpen letarolt vidék Irak, amely a perzsák alatt virágzott; nemkülönben a mai Szíria. Észak-Afrikában és Magrebben... a mai napig csak romokat és pusztulást lát a szem. Holott annak előtte virágzó civilizáció központja volt e föld Szudán és a Földközi-tenger vidéke közt, amire tanúbizonyságul szolgálnak az épületek és szobrok maradványai, a városok és falvak romjai... Mindazonáltal minden nép közül az arab követi leggyorsabban az igazságra és becsületre hívó szót. Mert természetük viszonylag egyszerű, nem rontották meg bűnös szokások és züllött élet...”¹⁰⁸

A 9. században az iszlám érdemei nagyon is nyilvánvalóak voltak, a hosszú távú pusztítás pedig valószínűleg csak később derült ki. Európa akkori, megfogyatkozott, viszálykodó és tudatlan népessége a mohamedánokat szinte emberfeletti lényeknek látta, békében kultúráltnak, háborúban félelmetesnek. A haladás vagy felvilágosodás minden jelét a sajátjuknál mérhetetlenül magasabb civilizációjú Keletől várták. Most, hogy a mérleg nyelve már évszázadokkal ezelőtt az ellenkező irányba billent, nehéz belátnunk, milyen mélyre süllyedt akkor a Nyugat. Talán volt némi jele a felépülésnek. De a dolgok akkori állása szerint Európa híjával volt az erőnek, egységnek, vállalkozó kedvnek és művészetnek egyaránt. „Csakhogy a zűrzavar és barbárság mögött – írja Pandit Nehru – érzékelhető volt legalább az energia és az élet.”¹⁰⁹ Ma érzékeljük, de abban az időben nehéz lett volna felfigyelni rá. Hisz még mindig a Római Birodalom romjainak árnya vetődött mindenre, némán gúnyolva a száznál is több viskókat, melyekben meghúzták magukat az emberek. Mi volt a nyugat jelene Nagy Sándor idejéhez képest? Franciaországot sikerült megőrizni a kereszténységnek, Spanyolország néhány töredékével együtt. A keleti birodalom korábbi területének egy része is megmaradt. Csakhogy mindez vajmi kevés volt, és Gibbon joggal állapítja meg: „Akárcsak Thébáé, Babiloné vagy Karthágóé, Róma neve is nyomtalanul eltűnt volna a föld színéről, ha e várost nem pezdíti föl a létfontosságú eszme, amely ismét helyreállította becsületét és uralmát.”¹¹⁰ Tagadhatatlanul így történt, de nem szabad elfelejtenünk: ez az eszme is Keletről származott.

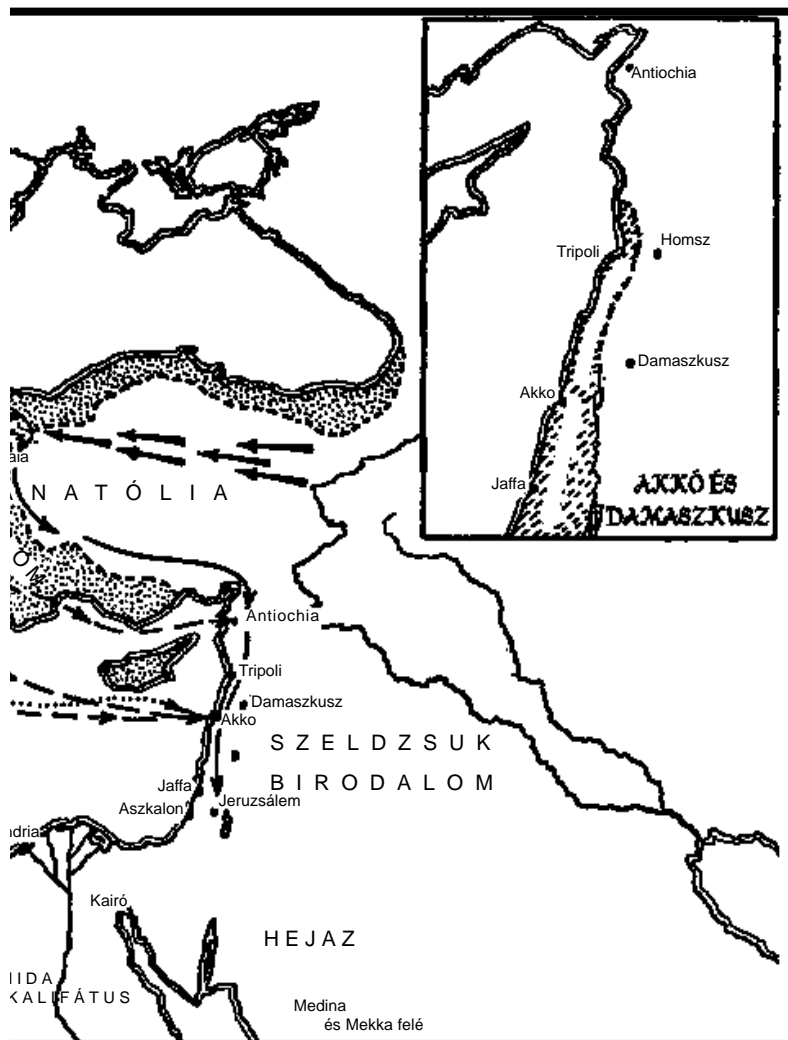
A KERESZTES HADJÁRATOK

AZ EGYIK vallás rohamának csak egy másik állhat ellen. Az orvostudományban van egy eljárás, amely úgy próbálja útját állni a megbetegedésnek, hogy mesterségesen előidézi a veszélyes kór enyhe rohamát. Így szorította ki az egyik keleti vallás a másikat. Az iszlámmal csak Krisztus nevében lehetett szembeszállni. Bár a nyugati ellentámadás vallási formát öltött, és a területet, melyet meg akart védeni keresztény világnak nevezte el, indítékai mélyebbek voltak. Amikor számba vesszük a történelmi események mozgatóit, hajlamosak vagyunk eltúlozni a tudósok befolyását. A filozófusok, teológusok és elméleti politikusok nézeteit jól ismerjük a feljegyzéseikből, a politika elemzése során gyakran csak ezekre támaszkodhatunk. Az uralkodók, katonák és kereskedők nem sietnek ennyire, hogy megörökítsék az elképzeléseiket. De hiba volna ebből arra következtetni, hogy nem volt egy szavuk sem, vagy a tudósoktól várták az irányítást. Sokkal valószínűbb, hogy az okos Ibn Khaldunnal együtt azt tartották: „Nincs senki alkalmatlanabb a politikára és annak eljárásaira, mint a tudósok.” Tényleges szempontjaikat csak találgathatjuk, de az biztos, hogy nem pusztán vallási indítékokból védtek Európát. Legalább ilyen nyilvánvaló az is, hogy nem minden mohamedán volt olyan fanatikus, ahogy a keresztény történetírók gondolják. Nekik is voltak világi indítékaik, amelyeket alátámasztott, hogy hittek a Keletben. Most rajtuk volt a sor, hogy a világ urai legyenek, és azok is lettek.

A Nyugat ellentámadása feltételezhetően Kr. u. 1000 táján kezdődött. A spanyolországi mohamedán hódítás áradata Al-Mauszúr 1002-ben bekövetkezett halála után visszahúzódott, és szinte ezzel egyidőben megindult a hadjárat, amely végül Szicília visszahódításához vezetett. Csakhogy az iszlám ismét erőre kapott, amikor felvették a mohamedán hitet a szeldzsuk törökök (és később az oszmán törökök): ezeket a mongol törzseket csak a háború érdekelte. Freya Stark rosszalóan megállapítja, hogy a törökök „erősek és magabiztosak, de észjárásuk lassú”, tehát nem is hasonlítottak az arabokhoz: ügyesek voltak, érzéketlenek a művészet iránt, gyakorlatiasak és bátrak. A mohamedán török jóvoltából kapott új erőre az iszlám, és támadt fel a régi veszély, nyomasztóbb formában. Javított az esélyeiken, hogy a keleti és nyugati egyház 1044-ben szembefordult egymással, és véget vetett még a keresztény egység látszatának is. Amikor a bizánci hadsereg 1071-ben vereséget szenvedett, a nyugat kénytelen

volt összeszedni minden erejét. Már régóta világos volt, hogy ez elkerülhetetlen, és a pillanat emberének Hildebrand bizonyult, aki 1073-ban VII. Gergely néven pápa lett. Az volt a célja, hogy a kereszténységet pápai uralom alatt egyesítse. Bár ez nem sikerült neki, egyházi reformjával hosszú évekre megszilárdította a pápa hatalmát. IV. Henrik német császár világi alapon akarta egyesíteni a kereszténységet, de ő is kudarcot vallott. Végül 1095-ben II. Orbán pápa összehívta a zsinatot az auvergne-i Clermontban. A főképp az egyház rendjével foglalkozó konferencia tizedik napján a pápa váratlanul előállt a kéréssel, hogy mentsek meg Jeruzsálemet. A város már néhány éve a mohamedánok kezén volt, és a kérést valójában Konstantinápoly fenyegetett-

sége indokolta. Anatólia elvesztésével és Antiochia elestével a veszély nagyonis valóságos lett, és a konstantinápolyi császár segítséget kért a hitetlenek ellen. Kérése lelkes fogadtatásra talált, és végül hatalmas sereg szállt hadba, hogy visszafoglalja Jeruzsálemet. A kezdetben talán 300 000 főnyi kereszties hadsereg a szárazföldön nyomult előre, átkeltek a Boszporuszon, bevették Nikaiát, Antiochiát (1098) és végül magát Jeruzsálemet. Ott, az iszlám világ szívében keresztény királyságot hoztak létre. Amikor megszilárdították, ellátták helyőrséggel és megerősítették, a keresztiesek nagyrésze természetesen hazatért Európába.

Csak akkor láthatjuk tisztán, mit is értek el, ha először is figyelembe vesszük, milyen döntő szerepe volt az események

alakulásában Konstantinápolynak. Éppúgy lefékezte az iszlám hadjáratot, mint annak idején Rómáét Karthágó. Évszázadokra feltartóztatta előrenyomulásukat. Ezenkívül az európai haderő Konstantinápolyból jutott el Szíriába, így szilárd támaszpontról indíthattak támadást. A második szempont, amelyet szem előtt kell tartanunk, hogy Jeruzsálem elfoglalása mesteri politikai húzás volt, amely kettészakította a mohamedán világot, még hozzá leggyengébb pontján, a Mezopotámiát és Egyiptomot összekötő földnyelven. A harmadik tényező, amelyet hangsúlyoznunk kell, hogy a keresztes háborúk, bár az Ázsia ellen hadba vonuló Európa egységét jelképezték, merőben védekező jellegűek voltak, nem pedig egy átfogó keleti támadás előhírnökei. Az első és a további vagy utánpótlásként érkező keresztes hadak legfőbb célja Konstantinápoly védelme volt. A nyugati lovagok hatásos elterelő hadművelete enyhítette a keleti birodalomra nehezedő nyomást, és lehetővé tette fennmaradását még 350 évig. Azt tették, amire a császár kérte őket. A negyedik és utolsó fontos szempont, hogy a keresztes háborúk révén a keresztény uralkodók és embereik közeli kapcsolatba kerültek a civilizált Kelettel. A középkori kultúra nagyrészt abból áll, amit visszahoztak magukkal.

Bár az utóbbi megállapítás némi módosításra szorul, hiszen a Kelettel már az első keresztes hadjárat előtt is voltak kapcsolatok, főképp Spanyolország, Szicília és a Bizánchoz tartozó adriai területek, elsősorban Velence közvetítésével. Ezek azonban csak közvetve hatottak Európára. A félbarbár francia, német és angol katonák a keresztes háborúk során jutottak el egy még mindig civilizált világba. Soknak Konstantinápoly volt az első igazi város, amelyet életében látott, és Antiochia talán a második vagy harmadik. A Jeruzsálemi Királyság 1187-ben elesett, és a további hadműveletek során nem sikerült visszaszerezni, de közben az európaiak hatalmába kerültek olyan területek, amelyek előbb keresztények, aztán mohamedánok, majd ismét keresztények voltak. A katonák naponta szót válthattak olyan emberekkel, akik jól ismerték Perzsiát meg Indiát, és olyanokkal, akik tudtak egyet-mást Kínáról. Miközben a szaracénokkal (vagy „keletiekkel”) harcoltak, egyre jobban hasonlítottak rájuk. Sokat tanultak a leigázottaktól is, az ellenségtől is, és tapasztaltabb, érettebb emberekként tértek haza. Palesztinába magukkal vitték az európai egység eszméjét, amelyet korábban az iszlám fenyegetés hozott létre, és amely csak addig tartott, amíg meg nem szűnt a veszély. Ezt a bizonytalan egyensúlyt szimbolizálta a keresztes jelvénye. „Az ő keresztje – magyarázta II. Orbán – megváltásotok jelképe; viseljétek ezt a vörös, véráztatta keresztet látható jelként melletteken vagy vállatokon...” A keresztesek így is tettek, és elhagyták hűbéruruk címerét. Csakhogy a keresztek alakja és színe válto-

zott az idők folyamán, s végső formájukat és dicsőségüket az európai nemzetek zászlain nyerték el.

A zászlók a végén már különböztek, de azért a középkori Európának sok közös eleme akadt: például a templomok, a kolostorok és az iskolák. Nemzetközi volt a birodalmi szemlélet és a pápaság, akárcsak a lovagság, az egyetemek és céhek. De valószínűleg keletről származott csaknem minden, ami egységes volt. Keleti vallás a kereszténység is, dogmája a judaizmus egyik változata, szertartásai viszont Mezopotámiából és Perzsiából erednek. A szerzetes rend – amely nem azonos az önsanyargató sivatagi remeteséggel – lényegében buddhista intézmény. A miseruha Bizáncból (annak keleti részéből) származott, a harangok a buddhista Kínából. A gótikus építészet iszlám jellege nyilvánvaló: az első keresztény háború idején alakult ki, és átvette a mórívét. Az erődítés művészetét a szaracénoktól tanulta Európa, akik viszont bizánci mestereik módszereit fejlesztették tovább. Az iszlámtól származott az asszonyok fátyla és Kínából a 13. században divatos, muszlinnal bevont, kúp alakú fejfedő. Keletről jött a menyegyzeti ág, amellyel eredetileg a szűnyoghálót nagyobbították meg, és iszlám munkák voltak az első kartográfiai kísérletek, amelyek már nem a teológiai térképészetre szakosodott barátok keze alól kerültek ki.

A szaracénok és a keresztények végső fokon hasonlóan öltöztek, és kezdetűl fogva hasonlóak voltak a szervezeteik is. Az európai történészek rendszerint úgy vélték, hogy a mohamedánok tanultak ellenfeleiktűl. A középkori hadsereg erőssége a páncéllal, sisakkal, pajzzsal és lándzsával felszerelt lovasság volt. Mivel minden lovas mellé fegyverhordozók kellettek, teherhordó állattal és tartalék fegyverzetűl – azonfelűl mindegyik gyerekkorától fogva kiképzésben részesűlt – a hadsereg feudális alapon szerveződűtt, hiszen a lovagokat az a birtok látta el, amelynek hűbérurái voltak. Mohamedán ellenfeleiknél a hasonló rendszer alakult ki, ugyanilyen okokból, de még korábban. Ezen a téren egyiknek sem kellett a másikat utánoznia. A lovaglóművészet terén azonban mindig is előnyt élvezett a Kelet. Még azt sem tudjuk pontosan, hány lovas volt a keresztények közt az első hadjárat kezdetén. De az biztos, hogy a továbbiakban a legjobb lovaikat az ellenségtűl zsákmányolták. És a lovakkal együtt átvették a lovagiasság arab eredetű eszméjét is. A mohamedánok és keresztények könyörtelenűl, de udvariasan bántak egymással, olyan ellenfelekként, akik megtanulták becsűlni egymást. Mivel hol az egyikhez, hol a másikhöz szegűdűtt a hadi szerencse, mindegyik megtapasztalta a vereséget. Gyűzelmeket is aratott mindkét oldal, és minden alkalommal módjában állt tanulmányozni a bevett erűdűt vagy a zsákmányolt fegyverzetet.

Ibn Khaldún mondja, aki nyilván sokat tudott erről a témáról:

„A legyőzöttek öröktől fogva arra törekszenek, hogy utánozzák az őket legyőzők ruháit, jelvényeit, hitét, szokásait és módszereit... tapasztaljuk, hogy a legyőzöttek mindig átveszik a győztesek öltözködését, fegyverhasználatát, felszerelését és egész életmódját...”¹¹¹

A keresztések ilyen módon azonnal megtanulták a könnyű, rugalmas és áthatolhatatlan páncéling készítését. Az arabok már évszázadok óta használták; az egyik korai leírás így jellemzi: „A lovasnak fáradtság; a gyalogosnak kényelmetlenség; ám mindig erős védelem.”¹¹² Először csak a vezérek viselték, mert a 13. századig ritkaság számba ment. Fontos lépés volt, amikor a nagyobb célpontot kínáló lóra is páncélt adtak. A keresztény lovagok az első kereszties háború során ismerték meg és utánozták le a kínai eredetű, fából készült íjpuskát, mellyel a mohamedánok lóhátról lőttek. Főképp az elsütő szerkezet járt nagy haszonnal, mert lehetővé tette, hogy az íjász lövésre kész fegyverrel induljon a csatába. Pontos lövést lehetett leadni belőle a vágató (nemcsak a galoppozó) ló hátról, és fontos szerepet játszott a szaracénok taktikai megoldásaiban. Amikor a 12. századi Európában először alkalmazták, a pápa embertelen fegyvernek minősítette és betiltotta. Hátránya az volt, hogy sokáig tartott újratölteni, így aki „kijátszotta az ütőkártyáját”, az hosszú percekig védtelen maradt. 1370 táján megjelent a sokkal hatásosabb acél íjpuska, amely új jelentőséget adott a gyalogságnak. Az araboknál szokás volt a zászló és kopjalobogó használata is. A lándzsára a hegyénél rendszerint szalagot kötöttek – eleinte nyilván azért, hogy biztonságosabb legyen meneteléskor vagy a táborban. De hamarosan más tekintetben is hasznosnak bizonyult. Ad Darbul ostrománál, az iszlám korai szakaszában az egyik tisztről az a hír járta, hogy „Amikor táborot ütött... árkokat ásott; az árkok mentén lándzsákat vertek a földbe, melyeken zászlók lobogtak, és minden csapat a saját zászlaja alatt táborozott.”¹¹³ Innen ered a harci egységek szervezése, és az, amit később „a század lobogójának” neveztek. Arab szokás volt az is, hogy a páncéling fölött laza köpenyt viseltek, nehogy a vas áttüzesedjen a napon. A keresztések ezt utánozták, és a köpeny mutatta, melyik oldalon áll a harcos. Így sajátították el a keresztések a sivatagi hadviselést. A gyalogsági védelem alatt álló, rögzített védőművek közt manőverező mozgékony fegyveres hadoszlopokkal kialakították azt a taktikát, melyet aztán a 20. században újjáélesztettek. A módszer akkor is, később is átkerült Európába, de valójában keletről származik.

Az első kereszties hadjárat csaknem teljes egészében száraz-

földi hadművelet volt, a katonák 1500–2000 mérföldet meneteltek, attól függően, hogy melyik országból indultak. Ekkor még valószínűleg nem álltak rendelkezésre az együttes szárazföldi és vízi hadműveletekhez szükséges szállítóeszközök. A kelet-nyugati tengeri kereskedelem szinte teljes egészében a mohamedánok kezén volt, a keleti keresztény birodalom csak kompszolgáltatást tudott fenntartani. Ha több hajójuk van, a bizánciak kétségtelenül felajánlották volna, már csak azért is, hogy a kereszteseket távol tartsák Bizánctól. A szíriai kikötők elfoglalása után azonban gyökeresen megváltozott a helyzet. 1101-ben a keresztetek második hulláma már a tengeren érkezett, genovai, velencei és pisai gályákon. Utánpótlást szállítottak, és nyilván nem akartak rakomány nélkül visszatérni. A kereskedők tehát ott maradtak Tripoliban és Antiochiában, hogy összeszedjék az Itáliába menő rakományt: selymet, fűszereket és elefántcsontot, amely a sivatagon át érkezett Damaszkuszba vagy Homszba. Emellett segítséget nyújtottak a többi kikötő elfoglalásában. Hajón jutottak vissza Európába az elcsigázott katonák, meg a sebesültek és betegek is. A kulturális kapcsolatot, amelyet a keresztetek keleti tapasztalatai alapoztak meg, fenntartotta és kibővítette a nyomukban járó kereskedelem. A szaracénok kénytelenek voltak ellenségeikkel kereskedni, ha el akarták adni a termékeiket. Az itáliaiak pedig feltehetőleg jó keresztények voltak, de nem látták be, miért mondanának le a nyereségről.

Az első keresztetek hadjárat főképp a mohamedánok megosztottságának köszönhette sikerét, ennek azonban véget vetett, hogy legalább időleges szövetséget kötöttek a hitetlenek ellen. Így egész sor időben egymástól távol eső hadjárat kellett ahhoz is, hogy egyáltalán megvethessék a lábukat Palesztinában. Amikor Jeruzsálem 1187-ben elveszett, a harmadik keresztetek hadjárat vezéreinek be kellett érniük Akko elfoglalásával. A negyedik keresztetek hadjárat kitérő volt, Konstantinápoly ellen indították (1204), és megalapozta a velenceiek gyarmatbirodalmát. Az ötödik keresztetek háború végén II. Frigyes kitűnő diplomáciai tárgyalások útján megszerezte Jeruzsálemet, de alig tizenöt évvel később ismét odaveszett a város. Legkésőbb 1250-re befejeződött a keresztetek háború, és vele együtt az egységes Európa megteremtésének kísérlete. Nagyjából megszűnt az iszlám fenyegetés (bár később megint feltámadt), és a keresztetek hadjáratok betöltötték rendeltetésüket. Sok zsákmányt szereztek. Bebizonyították, hogy a Nyugat kezdi visszanyerni az erejét. De bizonyították a Kelet változatlan kulturális fölényét is. Antiochia vagy Akko elfoglalása keserű győzelem volt. A hódítók megmutatták katonai erejüket, de be kellett látniuk, hogy sokkal kevésbé civilizáltak, mint a meghódított városok lakói. És ne felejtjük el, hogy végül alulmaradtak.

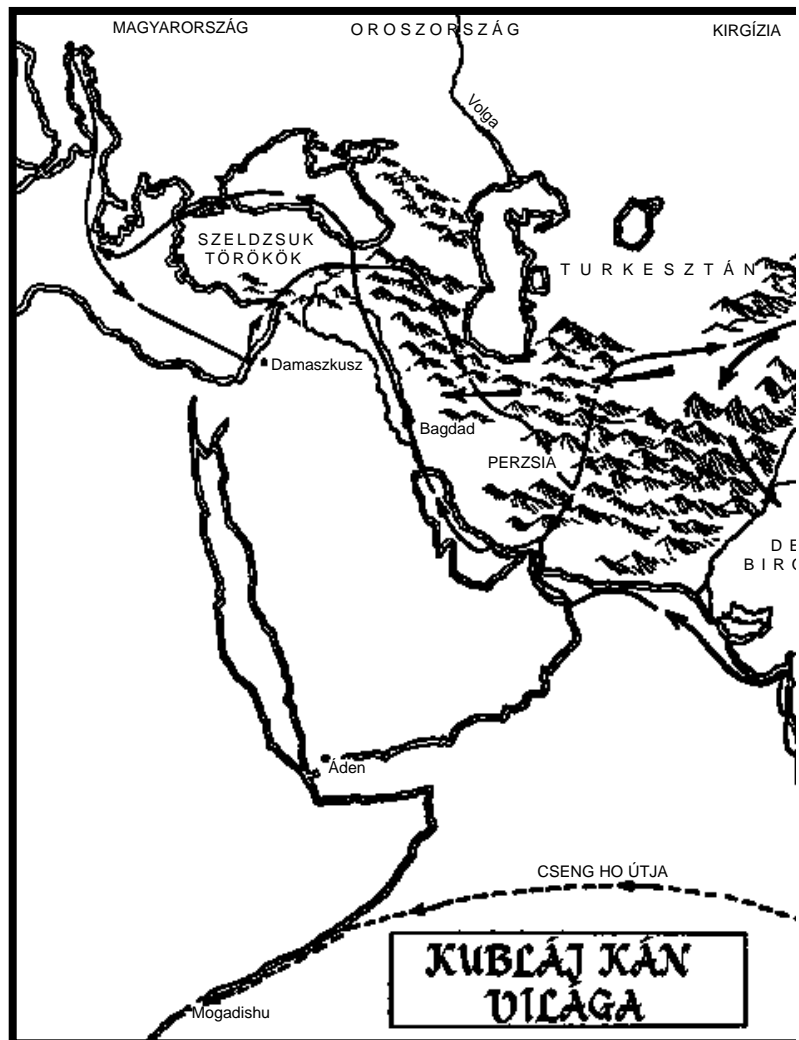
A keresztes háború korának fontos jelensége volt a kegyetlen elbánás Európa potenciális „ötödik hadoszlopával”. Amint az európai uralkodók tudatára ébredtek „nyugati” mivoltuknak, siettek felszámolni minden ázsiai elemet, amely esetleg megmaradt a frontvonalaik mögött. Szövetségeseknek minősültek az európai zsidók? Nem. Akkor pedig hogyan szolgáltathatták volna ki a Palesztinába induló katonák hátramaradó feleségüket meggyerekeiket olyan idegenek zaklatásának, akik valószínűleg az ellenséggel rokonszenveznek? Nyilvánvalóan jobban tették, ha előre leszámolnak velük. Az első keresztes hadjárat előtt történtek az első tömegmészárlások Verdunnél, Trevesnél, Wormsnál és másutt. Ugyanilyen zavargások előzték meg a harmadik keresztes hadjáratot is, főképp Yorkban 1189-ben. Földnélküli János király 1210-ben súlyos anyagi terheket rótt a zsidókra, így sokan elhagyták az országot. Az ötödik keresztes hadjáratot megelőző 1215-ös negyedik lateráni zsinat dekrétumai megkülönböztető öltözet viselésére kötelezték és gyakorlatilag kiközösítették a zsidókat. I. Edward nem értett egyet a problémának ezzel a lényegében hindu megközelítésével, és 1290-ben minden zsidót kiutasított Angliából. Súlyosbította a helyzetüket, hogy a mohamedánok ugyanilyen rossz szemmel nézték őket. Ez a bánásmód erősítette bennük azokat a jellemvonásokat, amelyek eredetileg is népszerűtlenné tették őket. A kíméletlen bánásmód, írja Ibn Khaldun, megátalkodottá, korrupttá és hitvánnyá tesz mindenkit. „Nézzük például a zsidókat, akiknek jelleme az ilyen bánásmód következtében annyira lealjasult, hogy minden időben és égvön hírhedettek gonosz és alattomos természetükről.”

Nemcsak a zsidókat gyanúsították azzal, hogy az ellenséggel szövetkeznek. A manicheizmus a zoroasztrizmus egyik ága volt, amelyet Mani próféta alapított és a kereszténység szorított ki a Római Birodalomból. A kultusz később új életre kapott és Dél-Franciaországban sok híve volt: a kathárok és az albigensek. Az idegen befolyás fészkeinek számított ez is, és III. Ince pápa 1208-ban keresztes hadjáratot hirdetett ellene. Tömegével mészárolták le az eretnekeket, ez volt a történelem első ilyen vérfürdője, amelyhez fogható nem akadt több a 20. századig. III. Ince pápa Adolf Hitler előképe volt: vagy százezer eretnek lemészárlásával felállított rekordját csak korunkban döntötték meg. A mi szempontunkból az a fontos, hogy az idegenek ellenőrzése és az eretnekek üldözése Ázsia felemelkedésének késői korszakában történt, és annak a reakciója volt. Először Itáliában enyhült a nyomás, ahol a keresztes háború jóvoltából felvirágzott a kereskedelem. Spanyolországban tartott legtovább: ott a hitetlenek elleni háború az egész középkoron végighúzódott. És azonnal erősödött, amint

ismét veszély fenyegetett Ázsiából, vagy korábban, amikor még csak sejteni lehetett a veszélyt.

Kr. u. 1000-tól a Nyugat már újjászületőben volt, de még keleti hatás alatt állt, ami főképp az építészetben és képzőművészetben érezhető. Ennek a befolyásnak talán a legfontosabb eleme az indiai mintára kialakított kasztrendszer. A középkori Európa társadalmi szerkezetében kialakult a nőtlen papság és szerzetesség papi hierarchiája, s ennek a gondjaira bízták a többékevésbé az egyház szolgálatába állított oktatást, tudományt és művészetet. A Nyugat fennmaradása nyilvánvalóan ettől a vallási egységtől függött. Ugyanez a szerkezet világi téren a császár, királyok, nemesek, lovagok és parasztok feudális hierarchiáját hozta létre. A keresztes háború sikere a világi egységnek ezen a látszatán állt vagy bukott. A lassanként talpra álló városok hasonló szerkezete kialakította az előljárók, céhmesterek, mesterek és inasok kereskedelmi hierarchiáját. Így aztán elkülönültek egymástól a rendelkezésre álló képességek, szinte áthatolhatatlan falak emelkedtek köztük. A papság írástudó volt, de keveset tudott a kereskedelemről vagy hadviselésről. A fegyverforgatásra nevelt nemesség lenézte a tudást is, a kereskedelmet is. A kalmárok saját titkuknak tekintették a kereskedelmet, és nem tanúsítottak fölösleges érdeklődést a teológia vagy harcászat iránt. A szakosodás soha nem volt teljes, hisz mindig akadtak, akiket nem lehetett beskatulyázni. De a kasztrendszer számos tényezője megmutatkozott. Részben lemásolták a hindu típusú társadalmat, stabilitásával és a fejlődésképtelenség veszélyével együtt. A végeredmény bizonyos mértékig hasonlított a Kínában létrejött társadalmi formához is. Ebben a fejlettebb civilizációban az örökletes feudális elemet már kiküszöbölték, de a tudós, a katona és a kereskedő itt is mereven elkülönült. Minden császár vagy király nagyobb biztonságban van, ha egyetlen alattvalója sincs, aki egyformán értene a hadászathoz, tudományhoz és gazdasághoz. Csakhogy ez a szakosodás végül gátja lesz a technika fejlődésének – még az olyan lenyűgöző fejlődésnek is, mint Kínáé. Európának előbb-utóbb meg kellett szabadulnia tőle.

Amikor ennek az erős keleti hatás alatt álló kereszténységnek a jellegét tanulmányozzuk, amely az egyik keleti vallást fegyverként fordította a másik ellen, látnunk kell, milyen gyökeresen különbözik a klasszikus kor emelkedőben lévő kereszténységétől. A különbség éppen ebben a kasztrendszerben mutatkozott meg leginkább. A görögöknél a papság viszonylag jelentéktelen volt, és nagyjából ugyanazok az emberek művelték egyszer a sportot, máskor a tanítást, kereskedést vagy katonáskodást. A római katonatiszt talán nem volt könyvmoly, de semmiképp sem lehetett írástudatlan; és a történelem mintha azt bizonyítaná,

hogy a háborúban is jól jön némi tudás. A késői középkorban ugyanaz a folyamat döntötte le a választófalakat, amely a klasszikus korban előidézte az áttörést: a városok, sőt városállamok megerősödése. Ennek a fejlődésnek a lényege, hogy a város önálló életet él, függetlenül a környező vidéktől, amelynek néha a fővárosa. A városokban alakultak ki az egyetemek, ahová végül elküldte fiát a nemesember. Saját városa védelmében lett katona a kereskedő. A város utcáin tanult a pap egyet-mást a kereskedelemről és a tudós a művészetről. Európa újjászületése főképp az itáliai városokban kezdődött. A középkor egyetlen európai találmánya vagy felfedezése, amely nem keletről származott, nem is a klasszikus hagyományból nőtt ki, a romantikus szerelem esz-

ménye volt. Ez korántsem az emberi faj jellemző tulajdonsága, sőt, nem is hallott róla senki a 14. vagy 13. századig, amikor a provençe-i, itáliai és spanyolországi trubadúrok bevitték a köztudatba. A maga jogán értékes – és minden anyagi és társadalmi megfontolással szemben elsőbbséget élvező –, szenvedélyes és idealizált szerelem eszméje a századok folyamán egyre nagyobb jelentőségre tett szert, s végül a 19. századi regény meg a 20. századi film szentesítette. A szerelemnek ez az Indiában ismeretlen és Kínában helytelenített formája az európai individualizmus fontos eleme. 1500-tól kezdve lenyűgöző irodalmi művek születtek róla, és tovább növelte a nyugati társadalom dinamizmusát. Ennek a konvenciónak a kibontakozása szoros kapcsolatban állt

a tágabb nemzeti vagy családi kapcsolatok lazulásával. A fiú, aki otthagyta a faluját és a városba ment szerencsét próbálni, elveszítette rokonai támogatását és minden érzelmét annak a lánynak tartogatta, akit majd feleségül vesz. Még jobban törekedett az anyagi érvényesülésre, hisz tudta: a versenyre épülő társadalomban a vonzó lányok kezét a legrátermettebb férfiak nyerik el. A regény irodalmi konvenciói, amelyek a mindennapok gyakorlatából nőttek ki és visszahatottak rá, a romantikus szerelem és a társadalmi érvényesülés szoros kapcsolatáról árulkodnak. Ennek a romantikus hagyománynak a kibontakozása az európai reneszánsz fontos eleme, és a 11. századtól fogva egyre nagyobb jelentőséget kap.

A Nyugat újjáéledése kétségtelenül megkezdődött már Kr. u. 1000-ben, de hiba volna ebből arra következtetnünk, hogy Ázsia fejlődése addigra megállt. Talán kisebb lett a szakadék az európai és ázsiai teljesítmények közt, de nem tűnt el, és az iszlám katonai ereje még nem egyszer újjáéledt, fenyegetése megújult, befolyása helyreállt. A közvetlen fenyegetésnek 1250 táján egy csapásra véget vetett a mongol veszély az iszlám hazájában. A mongol törzsek Szibériából érkeztek és először Észak-Kínába törtek be. Dzsingisz kán vezetése alatt elfoglalták Pekinget és átvették egyet-mást a kínai technológiából – többek között a puskaport. Az új fegyverek és a kiváló hadvezetés jóvoltából Dzsingisz utódai Mongóliából kiinduló hadműveleteik során végigsöpörtek Oroszországon, betörték Magyarországra, de aztán ismét kelet felé indultak, ahol Kubláj kán 1280-ban Kína trónjára lépett és megalapította a Jüan-dinasztiát, amely 1360-ig maradt fenn. Egy másik sereg Perzsiát és Szíriát igázta le, a következő 1505-ben meghódította Indiát. A 13. században a mongolok kiűzték az oszmán törököket Turkesztánból. Ez a Kis-Ázsiában letelepült török csoport foglalta el végül Konstantinápolyt 1453-ban és vonult tovább a Balkán, Magyarország, Egyiptom és Észak-Afrika meghódítására. Az oszmán törökök, akik viszonylag későn vették fel a mohamedán hitet, az iszlám erejének és fanatizmusának utolsó fellobbanását jelentették. Azzal, hogy megalapították a mai Törökországot, és hadműveleteket folytattak a Földközi-tengeren, ismét védekezésre kényszerítették a kereszténységet. Véget vetettek a békés kelet-nyugati kapcsolatok körülbelül 1245-től 1345-ig tartó korszakának. A mongolok vagy tatárok egyesítették a meghódított területeket és mindenütt helyreállították a rendet, úgyszólván az utazók biztonságosan közlekedhettek Európa és Kína közt. Egy időben Pekingben olasz püspök volt, Indiában genovai kereskedők, Perzsiában ferencesek. A korabeli utazók közül legalább egy színes beszámolóval szolgált mindarról, amit látott. A velencei Marco Polónak saját városa miatt sem

kellett szegyenkeznie, de azt tapasztalta, hogy Kína sokkal nagyobb. Amint egy jóval később Kantonba látogató szerzetes írta: „a város akkora, mint három Velence... és egész Itália minden szakértelme sem ér fel azzal, amivel ez az egy város büszkélkedhet.” Sok tanulni való akadt a Távols-Keleten, ahol a 14. századi Japán fejlődése csúcsára jutott. A Nyugat ekkor sajátította el a navigációt, amelyben Kína már elől járt. A kínaiak a 3.-tól a 10. századig jelentős tengeri vállalkozásokba fogtak, de ahogy az arabok tevékenysége fellendült, az övék visszaszorult. A 12. század végétől ismét felélénkült, és megkezdődött a kínai fölény utolsó rövid korszaka az indiai-óceánon. Needham szerint a kínai hajók eljutottak Borneóba, a Fülöp-szigetekre, Ceylonba, Malabarba, még Kelet-Afrikába is. Az élénk forgalmat a kínaiak a térképészeti és matematikai sikerei alapozták meg. Jelentős volt a fejlődés az 1.-től az 5. századig is, de a létfontosságú találmányok csak a Szung-dinasztia idején születtek, amikor a kínaiak már kapcsolatban álltak az arabokkal. Először is a 10. században feltalálták a mágneses irányítót, melynek első leírása egy 1116-ból származó munkában szerepel. 1137-ből való az egyik legkorábbi ismert térkép; ezt még kőbe vésték, de 1155-ben már nyomtatták a térképeket. 1400-ban a kínai kartográfia már tükrözi az arab, perzsa és török kapcsolatok révén szerzett értesüléseket. 1405-ben Cseng Ho elindult első felfedező útjára. Névleg azzal a céllal, hogy üldözőbe vegye a Jüan-dinasztia utolsó császárárt, aki a hírek szerint Nanjangba (Dél-Kelet-Ázsiába) menekült. Hatvankét hajóból és 37 000 emberből álló flottájával Cseng Ho ellátogatott Jávába, Palembangba, Sziámba, Ceylonba, Calicutba, Kocsinba, Hormuzba, Adenbe és Mogadishuba. Cseng Hónak nem hozott hasznot az út, és a továbbiak sem, viszont a megbetegedések miatt súlyos veszteségeket szenvedett. Próbálkozásai nem sok eredménnyel jártak. Ezenkívül legalábbis szimbolikus jelentősége van a ténynek, hogy eunuch volt. Eredményeit azonban megörökítették az 1434 és 1451 közt napvilágot látott beszámolók, melyekhez könnyen hozzájutottak a Kantonban élő arabok, s az ő révükön az ismeretek átkerülhettek Európába.

Az arabok maguk is kiváló hajósok voltak, csillagászati módszerekkel tudták meghatározni a földrajzi szélességet. Európában azonban makacsul tartotta magát az elképzelés, hogy a nagy találmányok Kínából származnak. Purchas írja a *Pilgrimes*-ben (Zarándokok).

„Mások így messzebbre pillantanak kelet felé, ahonnan legelőbb látszik a mi világunkra virradni a Napnak és nemkülönben a művészeteknek fényessége; háromszáz év múltán íme Marco Polóra, a velenceire tekintenek, aki Itáliába hozta Mangából

(melyet ma Kínának nevezünk). Való igaz, ott születtek a legmagasztosabb mesterségek: a nyomtatás, az ágyú, tán még az iránytű is, melyet a portugálok, midőn legelőbb jutottak el az Indiai-tengerekre, a mórok közt letek a kvadránsokkal egyetemben, hogy általuk vizsgálják az Eget és a Földet egyképpen.”

Nem alaptalan a feltételezés, hogy Purchasnak lényegében igaza volt.

13

AZ ÚJJÁSZÜLETŐ EURÓPA

A KELETI HATÁS, amely hozzájuttatta Európát az eszközökhöz, hogy ellenszegüljön a további keleti nyomásnak, főképp Velencén és Genován át érkezett. Más olasz városok is szerepet játszottak benne, de ezt a kettő ideális helyen volt: Velence olyan közel Németországhoz, amennyire egy földközi-tengeri kikötő egyáltalán lehet, Genova pedig hasonlóan kedvező helyen az itáliai félsziget másik oldalán. Az ázsiai kereskedelem legfontosabb végállomásaiként nem is akadt más versenytársuk, csak Pisa (1284-ig), Firenze (Leghornon keresztül 1421 után) és Marseille. Velence gyors meggazdagodását a Bizánci Birodalomnak köszönhette, amelyhez tartozott. Az első három keresztes hadjárat során megvetették a lábukat Szidónban (1102) és Türoszban (1123), a negyedik pedig – amelyhez ők biztosították a hajókat – kezükre adta az Adriai-tengert, az Égei-tengert, a Márvány-tengert és a Fekete-tengert uraló szigeteket. Ha a keresztesek mind Ausztriából vagy Németországból jöttek volna, Velence szinte kisajátíthatja a keleti kereskedelmet. De sokan Franciaországból indultak, élükön toulouse-i Raymond-dal, és a genovaiak segítségével foglalták el a szíriai Tripolit. A genovaiak tehát ott vetették meg a lábukat, a szidóni és türoszi kereskedelemben pedig osztoztak a velenceiekkel. Észak-Afrikában viszont Tunisszal és Tirpolival maguk kereskedtek, szinte versenytársak nélkül. Eljutottak a berber partokra Szardínián keresztül, erős kereskedelmi állomásokat alakítottak ki a Földközi-tenger nyugati vidékén, és tartós szövetséget Portugáliával és Spanyolországgal. A legértékesebb árucikkek azonban egyenesen keletről jöttek, ebben az időben főképp a Fekete-tengeren át. Amikor a genovaiak bekapcsolódtak ebbe a kereskedelemben, a velenceiek közvetlen versenytársai lettek. Az első menetben alulmaradtak, amikor 1206-ban a velenceiek elfoglalták Candiát [Kréta szigetének olasz neve], de tovább küzdöttek saját kereskedelmi állomásaik kialakításáért

Galatánál és Kaffánál. Az ádáz versengés 1253-tól 1380-ig szinte állandó konfliktusokat eredményezett. Marco Polo 1298-ban érkezett hadifogolyként Genovába, és ezt követően mondta tollba a börtönben emlékiratait. Innen és más forrásokból értesültek a genovaiak a kínai kereskedelem lehetőségeiről. Minden áron meg akartak szabadulni versenytársaiktól, végül magát Velencét támadták meg, és 1380-ban döntő vereséget szenvedtek. A kudarc rákényszerítette őket, hogy keleti kereskedelmüket visszafogják, s inkább a nyugatival foglalkozzanak, amelynek ők voltak a szakértői; a fordulatot megpecsételte Konstantinápoly eleste 1453-ban. Így a kereskedelem oroszlánrésze a velenceieknek jutott, de szemben találták magukat a törökökkel, akikkel 1716-ig kilátástalan küzdelmet vívtak.

Amint a genovaiak keleten megtanulták a navigációt – mint annak idején a velenceiek –, érdeklődésük nyugat felé fordult. Az egyik genovai család, a Pessagniaké már 1317-ben tenger-nagyságig vitte Portugáliában. Antonio Uso di Mare 1454-ben felfedező utat tett egy nyugat-afrikai partszakaszon. Genovából származott Kolumbusz Kristóf (sz. 1451-ben), és ami azt illeti, John Cabot is. Nem véletlen, hogy ezek az olasz hajósok mind Spanyolország vagy Anglia szolgálatába álltak, hisz Genovától nem várhattak segítséget. Annak dicsősége már a múltba merült, hajózási és csillagászati ismereteit mások örökölték. Miből álltak ezek az ismeretek? Először is egy pisai kereskedő, Leonardo Fibonacci Észak-Afrikában megismerte az indiai számrendszert, amelyben a számjegy vagy nulla értéke a többihez képest elfoglalt helyétől függ. A rendszert 1201-ben kiadott munkájában ismertette, s ezután már nem volt akadálya a matematikai – és csillagászati – számítások elvégzésének. 1269-re használatba került a forgó iránytű, amelyet 1300-ra kartonlapra szereltek; addig nem sok hasznát lehetett venni. De ezután elterjedt a tengeri kvadráns (vagy csillagmagasság-mérő) és a nokturnális használata is (mindkettő a földrajzi szélesség megállapítására szolgált), amelyek iránytű nélkül megbízhatatlanok voltak. A 15. századi hajós nem szűkölködött eszközökben: volt térképe a nappálya hajlásáról az Északi Sarkcsillag helyesbített magasságával, útmérőfonala és homokórája. Elég jó térképek álltak rendelkezésére a Földközi-tenger vidékéről; ezekről az úgynevezett hajóskönyvekről először 1270-ben történik említés; eleinte csak becsült távolságok alapján rajzolták meg őket, de 1350 táján már így is meglehetősen pontosak voltak. A híres 1375-ös katalán hajóskönyv pedig viszonylag pontos térképpel szolgált a Keletről. Az olasz hajósok egyre jobban értettek a navigációhoz.

Az itáliai tengerészek Portugáliában találkoztak az atlanti-

parti hajósokkal, akik egészen más iskolához tartoztak: nem a navigációhoz értettek, hanem a tengeri hajózáshoz. A földközi-tengeri hajós bármilyen szögből felismerte bármelyik szárazföld körvonalait, és ismereteit térképpel, iránytűvel és kvadránssal egészítette ki; az északi hajós nem remélhette, hogy bármit is látni fog, így a mérőónnal tájékozódott. Nem sokra becsülte az ókori eredetű evezősgályát. Mi haszna lett volna egy két csomó (3704 m / óra) átlagsebességű, négy és fél csomó (8784 m / óra) maximális sebességű gályának azokon az árapályos vizeken, amelyekkel az angoloknak, meg hollandoknak meg kellett küzdeniük? A hat csomó sebességű dagályban a hajósnak nagy ügyességre és vitorlafelületre volt szüksége, az evezőt csak időpo-

csékolásnak tekinthette. Akár árapályos vizeken járt, akár nem, az északi hajóhoz vastag gerendák és hajókötelek kellettek, tartós vászon és erős horgonyok. Más tulajdonságokat tartottak nagy becsben hajónál és hajósnál egyaránt. Azokhoz a tengeri utakhoz, amelyekről a genovaiak álmodtak, mindkét féle képességgel rendelkező hajósokra, s mindkét hajóépítő hagyományt egyesítő vízi járművekre volt szükség. És ez sem volt elég magában. Az is kellett, hogy a hajóépítőt és hajóst lendület és célratörés hajtja, évszázadok során felhalmozódott vad indulat, türelmetlenség és harag. Ezzel az erőforrással rendelkeztek a portugálok meg a spanyolok.

Nézzük először Portugáliát. Központja eredetileg Oporto volt,

az iszlám elleni háború fontos kikötője és végvára. Ebből a régióból származtak azok, akik 1147-ben visszafoglalták a móroktól Lisszabont, azután lassan előrenyomultak délre, és maguk előtt hajtották az ellenséget. 1250 körül már kijutottak a tengerhez a Szent Vince-fok és a Guadiana közt. 1249-ben kereskedelmi egyezményt kötöttek Angliával, és hasonló megállapodásokat Franciaországgal meg Flandriával. 1383-ban egy forradalom után új dinasztia került a trónra. Avizi János (1383–1433) megszilárdította a monarchiát, támogatta a kereskedelmet és azzal pecsételte meg a szövetséget Angliával, hogy feleségül vette Gaunti János (Lancaster hercege) lányát, Philippát. Őt híres fia így félig angol volt, V. Henrik unokatestvérei. A harmadik fiú, Tengerész Henrik 1418-ban Algarve kormányzója lett. E tartományban, mely Európa délnyugati sarka, Sagresben (a Szent Vince-foknál) rendezte be udvarát. A kietlen hegyfokon, melyet három oldalról az Atlanti-óceán övezett, palotát építtetett magának, kápolnával, obszervatóriummal és dolgozószobával. Hajóépítő üzeme és fegyverraktára a közeli Lagosban volt. Az absztinens, aszketikus, világtól elzárkózó agglégény a portugál hajóépítés, térképészet és hajózás fejlesztését tűzte ki célul maga elé. Irányítása alatt egymást követték a felfedező utak: Madeirára (1418), a Bojadorfokra (1434), a Zöld-fokra (1445) és Sierra Leonéba (1455). Henrik 1460-ban meghalt, de a munka folytatódott, és Diaz 1486-ban meghatározta a Jóreménység-fok helyét.

A mórokkal vívott háborúban a portugálok kezén maradt a keresztény Kasztília. A kasztíliaiak először 718-ban arattak győzedelmet, és első fővárosuk Burgos lett. Előrenyomultak délre, és 1085-ben elfoglalták Toledót. Balra ott volt Aragónia, amely házasság révén bekebelezte Katalóniát és 1179-ben elérte Alicantét. VII. Alfonz, León és Kasztília királya 1144-ben meghódította, de aztán ismét elvesztette Córdobát. Folytatódott a harc az iszlám ellen; 1479-ben a kasztíliai korona Izabellára szállt, aki férjhez ment Aragóniai Ferdinándhoz, és a két királyság többé-kevésbé egyesült. A mohamedán Spanyolország ekkor már egyetlen királyságra, Granadára zsugorodott, amely ellen most egyesített spanyol támadás indult. Granada 1492-ben kapitulált. Kasztíliából és Aragóniából ebben az évben utasították ki a zsidókat, így különös nyomatékot kapott a „katolikus uralkodó” cím, mellyel VI. Sándor pápa tisztelte meg Izabellát és Ferdinándot. Az ország visszahódítása a kereszténységnek, amely Portugáliában százötven évet vett igénybe, Spanyolországban nyolcszáz évig tartott. A kereszties hadjárat lendülete akkora volt, hogy a spanyolok nem tudtak megállni újonnan megszerzett tengerpartjukon. Egy genovai hajós, Kolumbusz segítségével és vezetésével átlépték a határt, melyet az Atlanti-óceán jelentett, és 1492-ben felfedez-

ték az Újvilágot. Nem sokkal később (1497-ben) Vasco da Gama megkerülte a Jóreménység-fokot és a tengeren jutott el Indiába. Ez a két esemény új fejezetet nyitott a világtörténelemben.

Természetesen a portugál és spanyol teljesítmény jellege merőben más volt; az első módszeres tervezés eredménye, a második véletlen telitalálat. Mégis összefüggtek egymással, hiszen Kolumbuszt a portugál példa bátorította, Vasco da Gama pedig Kolumbusz nyomába lépett. A mi szempontunkból a felfedezések egyetlen eseményként foghatók fel, melynek jelentősége 1500-ra már közismert volt. A spanyolok az iszlám ellen vívott háború egyik epizódjának tekintették, ami Kolumbusz alábbi jelentéséből is kiviláglik:

„...miután Felségetek bevégezték a háborút az Európát bitorló mórokkal, és Granada hatalmas városában végezték be, ahol ez évben... láttam Felségetek királyi zászlait lobogni az Alhambra tornyain... Felségetek... akik ellenségei Mohamed szektájának és minden bálványimádásnak és eretnekségnek, elhatározták... és parancsba adták, hogy utam ne a szárazföldön vegyem kelet felé, amint az régebben szokásban volt, hanem nyugat felé induljak, amerre hogy a mai napig bárki elindult volna, arról nincs bizonyosságunk...

Ilyen módon, minden zsidók kiűzöttétvén minden királyságaitokból és birtokaitokról... Felségetek utasítottak engem...”

Ferdinánd és Izabella (ha Kolumbusz nem is), mindezt a keresztesháború részének tekintette.

Ezzel az értelmezéssel fölösleges vitakoznunk. A katolikus fanatizmus a maga szolgálatába állította az atlanti-óceáni hajózási ismereteket és a földközi-tengeri navigációs képességet, és megdöbbentő eredményt ért el velük. De a mi szempontunkból a központi esemény két legfontosabb aspektusa a hajós társadalmi helyzete és a reneszánsz néven ismert mozgalom jellege. A középkori Európában volt valami a keleti típusú kasztrendszerből; a politikai és katonai vezetést a nemesség, a tudást a papság, a pénzügyi lehetőségeket a kereskedők tartották kézben. A középkor végén ez a szakosodás eltűnőfélben volt. Ahogy a városok jelentősége megnőtt és az egyetemek légköre világiasabb lett, kialakult az államigazgatási és tudományos érdeklődést üzleti képességekkel és technikai jártasággal ötvöző embertípus. Tengerész Henrik nagyon közel jutott ahhoz, hogy ilyen ember legyen, Kolumbusz még közelebb. Gyapjúfonónak és szövőnek tanult, de korán tengerhajózási tapasztalatokat szerzett, térképészítő lett, megtanult kasztíliai nyelven és latinul, foglalkozott kereskedelemmel, harcolt a genovai és francia hajók ütközetei-

ben, tengerészetet tanult a portugáloktól, és „úgy olvasta a kánoni breviáriumokat, mint valamely egyházi személy”. Élete végére spanyol nemes, admirális, kormányzó és alkirály lett. De soha nem lett belőle tengerhajózási csillagász. Ehhez értett jobban Vasco da Gama: sokkal többet tudott a navigációról, bár mint tudjuk, végül még ő is már kormányost alkalmazott.

A tengerészből jóval lassabban lett tudós és úriember, mint egyik-másik történész gondolja. Akárcsak az olvasott katonából, amilyennek Shakespeare ábrázolta az *V. Henrik*jének walesi tisztjében. És a legtovább talán a mérnök és a művész társadalmi elismerése és lovagi rangra emelkedése tartott. De a felemelkedés eszközei már rendelkezésre álltak. A tudományos nyelv nem volt érthetetlenül homályos, a matematika elemei nem hozzáférhetetlenek, és a jóképességűek előtt nyitva állt a kiváltságokhoz vezető út. Az egyén merészségét és igyekezetét két tényező hajtotta: rendelkezésre álltak az eszközök a meggazdagodásra és az eljárások a vagyoni társadalmi presztízszre váltására. Minden európai országnak volt különleges társadalmi megbecsüléssel övezett, öröklött kötelességekkel és kiváltságokkal felruházott nemessége és köznemessége. Ezenkívül minden országban kialakult a nemesi rangra emelés jogi eljárása. Megfelelő szabályozás után alkalmas volt a generátor teljes energiájának hasznosítására, hisz útját állta a könnyű bejutásnak, amely így értékét veszítette volna, de a megfelelő mérvű nyomásnak engedett.

A lovagi méltóságra törekvő középosztálybeliek – a kor Drake-jei vagy Shakespeare-jei – jó szövetségesre találtak az ügyes kezű és olvasott fedéltetmester vagy tiszthelyettes jellegzetes európai figurájában, aki a nélkülözhetetlen kapcsolatot jelentette a tiszttel és emberei között. Igazi megfelelője nem alakulhatott ki olyan országban, ahol a betű ismerete kevesek féltve őrzött kiváltsága volt. Még az sem biztos, hogy mára kialakult Ázsiában.

És most térjünk át a reneszánszra. Bizonyos értelemben ez a mozgalom tette lehetővé Kolumbusz nagy felfedezését. De más, még fontosabb értelemben Kolumbusz hozta létre a mozgalmat. Hiszen 1500 táján jött el a pillanat, amikor a Nyugat ismét igényt támasztott a Kelet fölötti uralomra. Kérdés, vajon ez az igény jogos volt-e. De akár eljött az ideje, akár nem, megfogalmazódott. És ebből a szempontból szimbolikus értéke volt Kelet-India felfedezésének és a világ körülhajózásának 1519–1522-ben. Ezek az utak éppen úgy javítottak a nyugati közhangulaton, mint manapság egy sikeres leszállás a Holdon. Íme az európaiaknak sikerült valami, amit az ázsiaiak megpróbálni sem mertek soha. Ráadásul túltettek a görögökön és rómaiakon. Arról lehet vitatkozni, hogy az utóbbi tényre látták tisztán, de kétségtelen, hogy legalábbis egyenrangúnak érezték magukat az ókori

hősökkel. És mivel jól tudták, hogy a klasszikus korra mindenek előtt a Nyugatnak fölénye volt jellemző, mindent megtettek irodalmának, tudományának és művészetének föllevenítésére. A visszaszerzett vagy megújuló fölény szimbóluma volt a latin szóhasználat, a görög oszlop, az aktszobor és az új életre kelő színház. Rómát több okból is könnyebb volt utánozni, mint a görögöket, így rendkívüli jelentőségre tettek szert a köztársasági erények meg a birodalmi méltóság. Egy idő múlva néhányan már modorukat és ízlésüket tekintve rómaibbak voltak akár melyik igazi rómainál. Bár a másolat rendszerint elmaradt az eredeti mögött, kétségtelenül akadt néhány, amely felülmúlta.

A keleti hatás azonban olyan mélyen beivódott Európába, hogy nem lehetett eltörölni. Hiába vették át a középkori kastélyok helyét klasszicista paloták; az építészetet könnyebb volt átformálni, mint a társadalmat, amelynek kerete és szimbóluma volt. A templomok és kolostorok, ünnepek és böjtök, ornátusok és hatalmi jelvények, misztériumok és erkölcsök mind középkoriak maradtak. Akárcsak a királyság és nemesség, lovagok és címerek, zászlók és zászlósurak, a lovagiasság és hűbértartásai. Megőrizték középkori jellegüket a városok is, az egyetemekkel együtt. Csakhogy 1500-tól kezdve mindez egyre kevésbé volt fontos. Cervantes már tréfát tudott úzni a lovagságból, Erasmus pedig kissé mulatságosnak tartotta a pápaságot. A köpenyen viselt magasztos jelkép a hintó ajtajára festett címerré silányult. Az egyetemek jelentősége csökkent, a kolostoroké meg is szűnt. Lassanként eltűnt vagy meggyengült minden nemzetközi intézmény, amelyet azért hoztak létre, hogy egyesítse a kereszténységet a hitetlenekkel szemben, és helyüket nemzeti, világi és üzleti szerveződések vették át. De azért a középkor sok eleme túlélte a reneszánszot meg a 18. századot és fennmaradt a gótika újjáéledéséig. Hosszú évekre háttérbe szorult, azután egyszerre a haladás előharcosai lett. Ismét mindenki lelkesedett azért, ami korábban divatjamúltnak számított.

A közeli iszlám fenyegetés árnyékában a Nyugat valamiféle egységet alakított ki. 1500 táján az egységet felváltották a nemzeti érdekek: mindegyik király csak magára gondolt. Az új biztonságérzet hozta magával a kereszténység reformációnak nevezett felbomlását. Az egyház fegyelmezett és centralizált szervezetét az iszlám elleni védelmül alakították ki. Ahogy csökkent a külső fenyegetés, belső tekintélye megrendült, és végül (a mohamedánoktól legtávolabb eső országokban) meg is szűnt. Azt hihetnénk, ez a belső viszály gyengítette a Nyugatot. Holott épp ebből a versengésből merített erőt az előrenyomuláshoz. Amint egy nemzet elég erősnek bizonyult a terjeszkedéshez, gyarmatokat szerzett, s ezzel fölélt az erejét. Akkor újabb nép jött, túljutott a megszer-

zett hadálláson, és távolabbi célpont ellen intézett támadást, mely aztán a következő előrenyomulás hadtápvonala lett. Ismerős a képlet más háborúkból, és a nemzetek többek között azért hadakoznak egymással, mert az egyik meg akarja hódítani, ami a másiknak nem sikerült. Így volt ez a korábbi terjeszkedések során is. A másik oldalon most az történt, ami annak idején Karthágónál és Bizáncnál. Valamikor Konstantinápoly védelme útját állta az arabok előrenyomulásának a Dunáig, ezért kellett kerülő úton, Afrikán át bevonulniuk. Most a törökök késleltető hadművelete akadályozta a közvetlen támadást Perzsia ellen. Nemcsak Kis-Ázsiában, hanem Észak-Afrikában is védőművet építettek. A szó szoros értelmében átvették Karthágó helyét.

Nagyrészt nekik köszönhető a nyugati terjeszkedés alakulása: nyugat felé az Atlanti-óceánon át, kelet felé a Jóreménység-fok megkerülésével.

A török történelem a mi szempontunkból főképp az oszmán hajóhad története. Amikor Konstantinápoly elesett, a törökök megbontották a kereskedelem kialakult rendjét és a Fekete-tengert megtartották maguknak. Nem az volt a céljuk, hogy teljes egészében véget vessenek az Ázsia és Európa közti kereskedelemnek – valójában nem is tartott soká a szervezetlenség. Csak meg akarták szerezni maguknak a kereskedelmet, amihez földközi-tengeri hatalommá kellett válniuk. Ehhez pedig flottára volt szükség. Ilyen haderejük 1470 előtt nem volt, de akkor megkezdődtek

II. Mohamed adriai hadműveletei. Velence megadta magát a törököknek, a johanniták azonban – akiknek főhadiszállása Rhodosz szigetén volt – hatalmas flottájukkal erős ellenfeleknek bizonyultak. 1480-ban visszaverték az első támadást Rhodosz ellen, de a törökök 1522-ben ismét szerencsét próbáltak. Hónapokig tartó küzdelem után a lovagok megadták magukat, és a Földközi-tenger vidékének keleti részét átengedték a törököknek, de (1530-ban) új támaszpontot hoztak létre Máltán. A Földközi-tenger nyugati vidékét egy másik mohamedán hatalom, az algíri uralta. A Spanyolországból kiűzött mók itt létesítettek új flottatámaszpontot, ahonnan a nagy Barbarossa támadásokat intézett a genovaiak ellen. Amikor V. Károly császár a tuniszi kalóztámaszpontot felszámolta (1535-ben), megpróbálta Algírt is bevenni, de kudarcot vallott és súlyos veszteségeket szenvedett. 1565-ben Szulejmán szultán Málta ellen vonult, de a törökök ezúttal vereséget szenvedtek: a lovagok kitartottak a felmentő csapatok érkezéséig. A győzelem után összevonták a keresztény flottákat – a pápait, a spanyolt, a velenceit és a genovait – Ciprus megmentésére. Ez nem sikerült, de később Ausztriai János a törökök ellen vezette őket (1571-ben). Lepantónál szétverték a török flottát, amely többé nem nyerte vissza erejét. A főképp Algírból és Tuniszból kiinduló kalóztámadások még évszázadokig eltartottak, de a 19. századi kalózhajók már inkább csak kellemetlenségnek számítottak, nem komoly fenyegetésnek. Még 1817-ben is volt egy anakronisztikus kalóztámadás a La Manche-csatornán: egy tuniszi hajó Dovertől látótávolságnyira szerezte meg a zsákmányt. Az ilyen eseteknek csak akkor szakadt vége, amikor a 1830-ban a franciák meghódították Algériát.

Ez volt az európai terjeszkedés háttere. Az Európa keleti határain élő népek – lengyelek, magyarok, osztrákok és olaszok – megújuló erejüket az utolsó mohamedán támadások visszaverésére áldozták. Századokon át harcoltak, Bécsset még 1693-ban is megostromolták a törökök. Nem sok segítséget kaptak a többi keresztény országtól, a franciák időnként még ellenük is fordultak. Miért? Miért nem vették komolyan a török fenyegetést? Miért nem akartak összefogni az iszlám ellen? A szándék mindenképpen meghiúsult volna, még hozzá két okból. Először is, megszűnt a jutalom, amelyért eredetileg harcba szálltak. Értékét vesztette a keleti kereskedelem, a győztes hajdani jutalma és a küzdelem életben tartásának eszköze. A korábbi kelet-nyugati konfliktusok tengelye a kereskedelmi út volt, amelyből mindkét fél igyekezett minél hosszabb szakaszt a saját ellenőrzése alá vonni. Csakhogy ezeknek az utaknak a jelentősége megcsappant, nem azért, mert a törökök akadályokat állítottak, hanem mert a portugálok középen elvágták a rendszert. A régi közfelfogás

szerint a portugáloknak azért kellett körülhajózniuk Afrikát, mert korábbi kereskedelmi útjuk Konstantinápoly elestével odaveszett. Csakhogy ez velencei és genovai kereskedelem volt, amelyből a portugálok soha nem részesültek közvetlenül. Nem veszíthették el, hiszen nem is volt az övék soha. Az igazság az, hogy nem gazdasági kényszerből cselekedtek, egyszerűen észrevették, milyen kitűnő üzleti lehetőséghez jutottak. Amikor a Jóreménység-fok megkerülésével eljutottak az Indiai-óceánra, rátaláltak annak a kereskedelmi útnak az újabb szakaszára, amelyen a törökök és olaszok civakodtak. E kereskedelmi út Malabártól a Vörös-tengerig és a Perzsa-öbölön az egyiptomiak és az arabok kezén volt. Malabártól a Maláj-félszigetig az indiaiakén. Onnan keletre a malájokén és kínaiakén. Alfonso de Albuquerque azonnal tudta, mi a teendő. Bevette Ormuzt (1509-ben), Goát (1510-ben) és Malakkát (1511-ben). Adent nem sikerült meghódítania, és tulajdonképpen nem is volt rá szükség; de később kibővítették a hálózatot Colombo és Makao elfoglalásával. Goától a kereskedelmet kerülővel, a Jóreménység-fokon át irányították Lisszabonba. Másutt maradt minden a régióban, csak most portugál hajókon vagy a portugálok fennhatósága alatt. A bennszülött hajótulajdonosok tönkrementek, legalábbis legtöbbjük, s az arabok nagyrésze elhagyta Indiát. A hajdani kereskedelmi út nyugati felén viszont a velenceiek mentek tönkre és a törökökből lettek kalózkodók. Igaz, a velencei kereskedelem a 16. század közepétől valamelyest magához tért, de az adott időszakban a velenceiek kereskedelme megszűnt. Gazdagságuk forrása elapadt. Már csak jelentéktelen szerepük volt az üzletben.

De nemcsak erről van szó. Hanem arról is, hogy a helyi konfliktusokat leszámítva a keletiek lendülete már odaveszett. Az oszmán törökök magukra maradtak. Igaz, hogy Indiában és Perzsiában magasrendű kultúra volt. Igaz, hogy a kínai civilizáció eljutott még Koreába, Japánba és a Maláj-félszigetre is. De mint egy indiai tudós rámutatott, a keleti civilizáció nem volt olyan pompás, amilyennek látszott, és hanyatlása már Kr. u. 1000-ben megkezdődött.

„Vegyük szemügyre még egyszer, s igyekezzünk bepillantani a felszín alá. Azt látjuk, hogy Ázsiában rosszabbul mennek a dolgok, mint a felületes szemlélő gondolná. Az ősi civilizáció két bölcsője, India és Kína bajban van. Nem pusztán a külső invázió fenyegeti őket, hanem súlyosabb bajok, melyek elszívják életerejüket. Nyugaton vége az arabok fénykorának.

...Mintha Ázsia-szerte visszahúzódódnának az ősi kultúrájú népek. Önbizalmuk semmivé lett, védekező állásba szorultak. Új népek támadnak, erősek és energikusak, meghódítják Ázsia ősi

népeit, fenyegetik még Európát is. De nem hoznak magukkal új civilizációt vagy kulturális ösztönzést. Az ősi fajok civilizálják őket lassan, és beolvasztják hódítóikat.

Ázsiában tehát nagy változás megy végbe. Az ősi civilizációk élnek tovább, a szépművészet virágzik, a fényűzés egyre nagyobb, de a civilizáció érverése gyöngül és életereje fogy. Még sokáig fennmarad. Nincs meghatározott törés vagy végpont, csak Arábiában és Közép-Ázsiában, ahová betörték a mongolok. Kínában és Indiában lassú az enyészet, míg a régi civilizáció olyanná lesz, akár a festett kép: távolból gyönyörű, de élettelen; és ha közelebb lépünk hozzá, látjuk, hogy kikezdték a természetek.”¹¹⁴

Ilyen érzékletesen írja le Javaharlal Nehru a hanyatlást, melyet nem is próbál megmagyarázni. Végeredményben talán biológiai okokra vezethető vissza. A közvetlen okot természetesen a túl magas adók jelentették. A mogul császárok az össztermék harmadát vonták el adóban azon az elvi alapon, hogy minden föld a korona tulajdona; így aztán hatalmas területek maradtak paragon. És mik voltak a hanyatlás tünetei? A sok ismétlés, a kevés eredeti gondolat. A sok szövegelemzés, a számtalan kísérlet a múlt irodalmi műveinek értelmezésére és elemzésére. A művészetben az utáztatok vagy groteszk művek. Végül kialakult egy védekező, önmagába zárkozó szemléletmód, amelytől még inkább megkövült az amúgy is dermedt világ.

Nemcsak India fénykora volt már a múlté, hanem Kínáé is. A Szung-dinasztia aranykora, a kínai kultúra őszi korszaka 1279-ben véget ért. Délen még nagy festők és költők tevékenykedtek, de műveik elárulták, hogy ők már sejtik a jövőt.

„Ám senki sem tudta jobban, mint az élet művészetének ezek a régi mesterei, hogy napjaik a végét, nem pedig kezdetét jelentik az aranykornak, amely meghal minden naplementével, elenyésszik a fűzfák remegésével minden alkonyatkor és lélekharangja minden esti harangszó. A szürkület homályába vesző kertek alkonyi ragyogása volt ez, a világ fakó valóságából gúnyt űző látomásé.”¹¹⁵

A mongol uralkodók korának is voltak nagyszerű elemei, és ők legalább újjáegyesítették az országot. De olyan súlyos adókat vetettek ki a parasztokra, hogy azok fellázadtak. A forradalom után a parasztvezér lett a Ming-dinasztia (1368–1644) első császára.

„...századokig tartott a küzdelem a déli vagy idealista és az

északi vagy gyakorlatias gondolkodásmód között. Amíg egyensúlyban maradtak, Kína virágzott. De amikor Kr. u. 1421-ben a Mingek áthelyezték a fővárost Nankingből Pekingbe, és végül győzött az északi vagy konfuciánus párt, a hanyatlást többé semmi sem állíthatta meg...”¹¹⁶

Kína fénykora véget ért.

Ha 1500 után létezett virágzó keleti ország, az Perzsia volt. 1397-ben kezdődött a perzsa miniatúrák és könyvkötészet nagy korszaka, és 1524 és 1576 között jöttek létre a legpompásabb munkák Tabrizban.

„A [16.] század második felétől egyre kevesebb szép könyv készült. Mintha már kiveszett volna a nagyszabású timurida vagy korai szafarida könyvek létrehozásához szükséges energia és együttműködés... A 17. századi festészet... érdektelen és önisméltó. A 19. századra elveszett minden érték.”¹¹⁷

A legszebb iszpahán szőnyegek szintén 1502-ből származnak, az egyik leghíresebb 1539-ben készült. A hanyatlás 1576-ban kezdődött: ugyanazokat a motívumokat alkalmazták, de már hanyagabb és ügyetlenebb kivitelezésben. Az 1880 után készült szőnyegek pusztán másolatok, melyeknek fahamuval adtak antik jelleget. Tehát hiába hozott Tahmasp sah kora nemzeti megújulást, Perzsia energiái is kimerültek még 1600 előtt. Japán szintén viszonylag későn jutott fénykorába: a legjobb művek a 14. századból származnak, de a hanyatlás itt sem maradt el, és legkésőbb a 17. században már érzékelhető volt. A japánok talán minden más népnél szigorúbban elzárkóztak minden új eszmétől. Márpedig semmi kétség, az ilyesfajta védekezés mindig kisebbségi tudatból ered. Végeredményben Ázsia hatalmas világa nem terjeszkedett és nem fejlődött tovább. A Nyugat rohamának passzív céltáblája lett.

14

A NYUGAT MEGINDUL KELETRE

A FELFEDEZÉS, hogy az Atlanti-óceán nem határ hanem országút, életre keltette a Nyugatot. Akár keletre indultak, akár Nyugat-Indiába, az útvonal első szakasza nagyjából azonos volt, és ideális kiindulópontja Lisszabon. Eljött a portugálok nagy pillanata, és 1590-ig tartott. Keleti jelenlétük időszaka káprázatos volt, de a dolgok természetéből adódóan nem tarthatott sokáig. Túlságo-

san kevesen voltak, és hamarosan még kevesebben lettek, mert kereskedelmi állomásaik gyarapítása a hajótörések és a skorbut miatt döbbenetes emberáldozattal járt. Nem hódítók voltak, inkább kereskedők és misszionáriusok, és birodalmukra kezdettől fogva rávetődött Spanyolország árnyéka. Ázsia mégis általuk szembesült először az újjászülető Európával, nem a spanyolok révén, és ők készítették elő a többi nemzet útját – részben azzal, hogy megmutatták, mint nem szabad elkövetni. Első sikereiket annak köszönheték, hogy olyan emberek ellen harcoltak ágyúval és lőfegyverrel, akik egyikkel sem tudtak bánni. Tengerhajózási ismereteik elmaradtak kereskedelmi céljaik mögött; talán missziós tevékenységük volt a leghatásosabb, bár ez is csak mérsékelt sikerrel járt.

A buzgó katolicizmus levegőjét hozták magukkal, így először is döntő csapást akartak mérni a mohamedánokra és megtéríteni a hindukat meg buddhistákat. Egyik sem sikerült nekik. Az iszlámot csak erősebbé tették, mert az ázsiaiak az ellenállás jelképét látták benne az európaiakkal szemben – a malájok például akkor tértek át tömegesen a mohamedán hitre, amikor tudomást szereztek a portugálok közeledéséről. A hinduk gyakran mutattak némi érdeklődést a kereszténység iránt, de más fából faragták őket, mint a katolikusokat. „A hindu számára Isten mindenütt ott van, és az ember szólíthatja bármelyik nevén és ismertetőjegye révén, legyen akár Síva, Visnu vagy Sri Krisna. Szívesen bevették volna panteonjukba Jézust is, csak hogy a jezsuiták nem ezt akarták. Kevesen tértek át, a portugálok viszont letelepedtek Goában és Malakkában és indiai, maláj meg kínai nőket vettek feleségül; az ő leszármazottaik voltak az eurázsiai katolikusok – a goai tengerészek és bennszülött hivatalnokok, akiket ma is ott találunk a keleti kikötőkben. Ezeknek a bennszülött keresztényeknek lehetett sok erényük, de megvolt az az alapvető hibájuk, hogy hiányzott belőlük a hűség a sohasem látott Portugália iránti. Csak Colombóhoz vagy Makaóhoz meg a saját közösségükhöz kötődtek, egyébként nem számítottak megbízható helyőrségnek. Beolvadtak a helyi népességbe, és ezzel rámutattak Nagy Sándor idealista elképzelésének sebezhető pontjára. Csak az a közösség nevel görög perzsákat vagy portugál malájokat, melynek mindkét faji csoportja nagyjából azonos méretű. A behatolók elenyésző kisebbsége egyszerűen beolvad, vagy legjobb esetben elenyésző kisebbség marad. A portugálok keleti inváziójának egyik eredménye, hogy megmutatta: India ellenáll a katolicizmusnak, és az ázsiaiakkal kötött vegyes házasságokból ázsiai utódok születnek.

A másik eredmény, hogy a japán missziós tevékenység (1549-1638) bebizonyította: bizonyos határon túl ott sem jár eredménnyel a dominikánusok és jezsuiták térítő munkája. Végül a

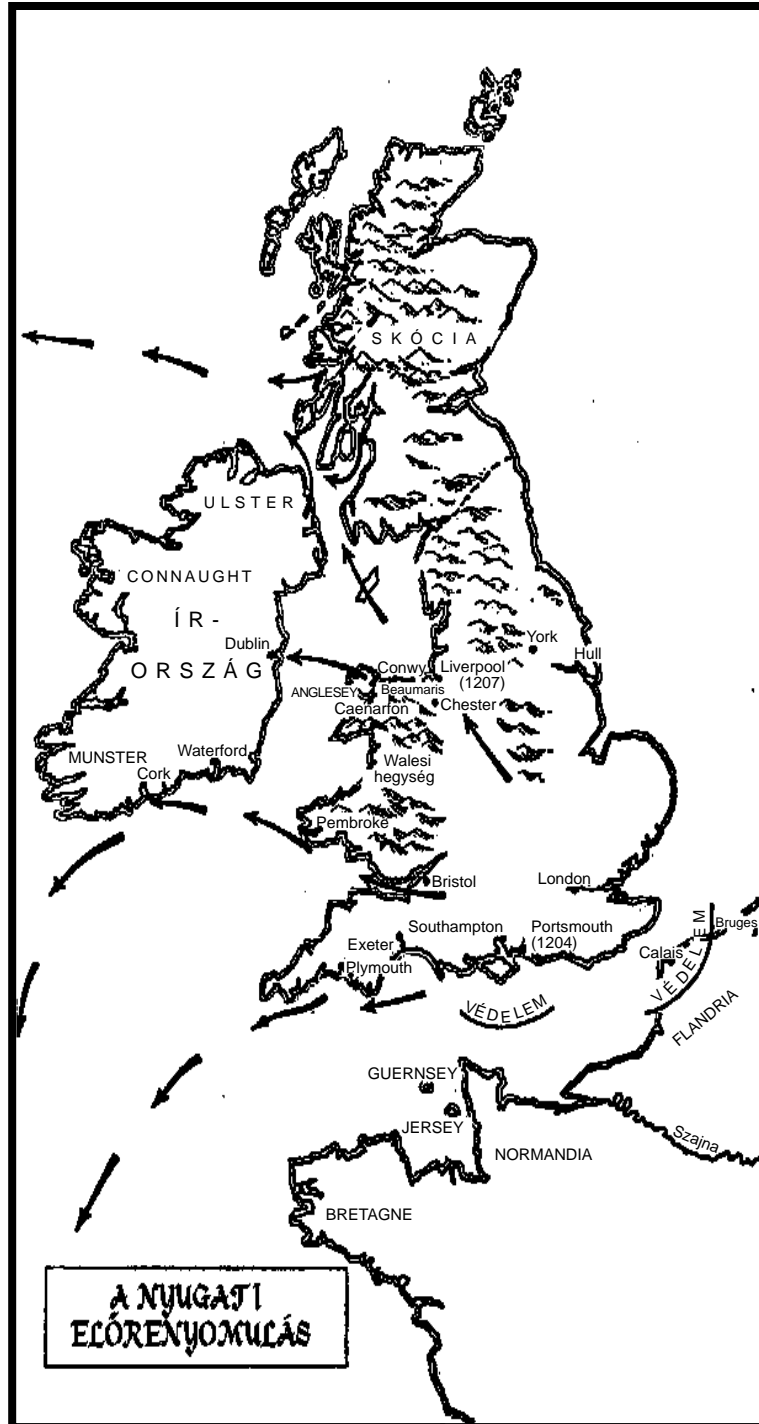
japánok kidobták őket, és a továbbiakban minden európaiat távol tartottak az országtól. Japán két évszázadra elzárkózott az idegen befolyás elől. Ezalatt „a japánok olyan tökéletesen el voltak vágva a világ többi részétől, mintha egy másik bolygón éltek volna” – állapítja meg H. G. Wells. Michael Edwardes így ír erről:

„Az ajtó bezárult. A száz évig tartó kapcsolat a Nyugattal nem adott mást Japánnak, csak a lőfegyvereket, a dohányt, a piskótát, a vérbajt és néhány új kínzási módszert az inkvizíció fegyvertárából. A kereszténység évszázadának emléke útját állta az európaiakkal való kapcsolat újrafelvételének. Japán megharcolta első harcát a Nyugat ellen.”¹¹⁸

De nem szabad elfelejtenünk, hogy ez az elzárkózás kisebbrendűségi tudatból eredt, és rövid távú következményei katasztrofálisak voltak. Ebben az időszakban foglalta el Oroszország azokat a területeket, amelyeket a japánok könnyűszerrel megszerezhettek volna.

1580-ban Spanyolország bekebelezte Portugáliát, amely csak jóval később nyerte vissza függetlenségét. De a spanyolok meg sem kísérelték, hogy kelet felé vitorlázzanak és a portugál támaszpontokat vegyék igénybe saját előrenyomulásukhoz. Minden erejükkel azon voltak, hogy kiaknázzák az Újvilágot, és ezzel alapozzák meg helyzetüket a régiben. A spanyol nem volt kereskedő nép, nem is lett az soha. A pásztorkodó és földművelő népességből került ki a 16. századi Európa egyik legjobb katonasága; a kereskedelmet azonban rendszerint másokra hagyták. Az uralkodók házassága révén politikai szövetségre léptek Ausztriával, Németországgal és Hollandiával, s az ipari, kereskedelmi és pénzügyi hozzájárulást ezektől az országoktól várták. Gazdaságuk szempontjából Hollandia volt a legfontosabb, a németalföldi városok, ahol a Burgosból hajón érkező gyapjút feldolgozták. Igen fontosnak bizonyult az a tény, hogy a spanyol birodalom egy időben magába foglalta Hollandiát is, Portugáliát is. Ennek köszönhetőek a flamand kereskedők, hogy megismerkedtek a keleti kereskedelemmel. A textilipar kikötője Antwerpen volt, és ez lett a fűszerek, selyem és elefántcsont elosztó központja is. A déli tartományok textilipari és kereskedelmi központjainak hajóforgalmát a balti-tengeri Hanza-városok bonyolították le, de 1425-től a Hanza lehanyatlott és új hajóipar jött létre az északi tartományokban, főképp Amsterdam, Rotterdam és Hága környékén. A flamand hajógyártás és hajótulajdon egy ideig a spanyol rendszerbe illeszkedett. Így ha a spanyolok egyáltalán beavatkoztak keleten, annak végül a hollandok vették hasznát.

Az többi atlanti-parti nyugati nemzet közül minden jel szerint

Franciaország ígérkezett a lehanyatló Portugália utódának. A franciáknak a spanyolokhoz hasonlóan nemcsak atlanti-óceáni, hanem földközi-tengeri partjuk is van. Ebben az időben számos előnyük volt a portugálokkal szemben. Szembeszegültek a spanyol birodalommal és nem vállaltak részt keresztes háborújában az iszlám ellen. Nagy népességük volt, amilyen Portugáliának soha, és vezető szerepre tarthattak számot a művészetben és hadviselésben egyaránt. De a francia nemzet csak a középkor későbbi szakaszában, az angol agresszió eredményeként jött létre, az atlanti-tengeri kikötőkre pedig még később terjedt ki. Normandia partjait olyan csatorna hullámai mosták, amelyet inkább az angolok uraltak, Calais 1558-ig angol kézen volt. Le Havre-t 1517-ben alapították. Bretagne és atlanti-tengeri kikötői csak 1491-ben egyesültek Franciaországgal és 1517-ben váltak szerves részeivé. Gascogne és Bordeaux 1451-ig az angoloké volt, és csak 1500-ban olvadt eggyé Franciaországgal, de a kereskedelmet még ekkor is angol hajók bonyolították le. Provence és Marseille 1481-ben került a francia korona fennhatósága alá; Toulont 1494-ben alapították. A bretonok magukban is elég harcias nép voltak, de az egyesült Franciaország csak 1500 körül jött létre. És az új keletű francia tengerhajózás először a Földközi-tenger vidékét vette célba. Franciaország csak a török szövetség jóvoltából indíthatott erőtlen támadást Anglia ellen 1545-ben; a spanyolok fölött aratott első francia tengeri győzelmek pedig 1635–1638-ig várattak magukra. Végeredményben Franciaországnak nem állt módjában kihasználni a keleti helyzetet.

Az Atlanti-óceánra néző jelentősebb országok közül mindössze egy maradt – Anglia. Nagy-Britannia csak 1603-ban jött létre, de Anglia tengeri hatalom volt már 1204 óta, amikor Angevin elveszítette Normandiát és Britannia politikai értelemben sziget lett. János király erre tengeri kikötőt hozott létre Portsmouthnál, megalapította a Királyi Haditengerészetet (1204), és a Cinque Ports nevű, öt kikötővárosból álló szervezetre bízta a Calais-i szoros őrizetét. Ezek védelmi intézkedések voltak, melyeket az indokolt, hogy a francia határ kitolódott a Csatornáig; de megkezdődött a nyugati és külső terjeszkedés is. A Wales és Írország elleni támadásokhoz a király 1207-ben létrehozta Liverpool kikötőjét. 1210-ben népes hadsereggel indult Írországba, és ugyanekkor leigázta a Man-szigetet. 1211-re hozzáfogott Észak-Wales módszeres meghódításához, amelyet I. Edward folytatott 1277-ben. Edward elfoglalta Anglesey-t, és megalapította Conway, Caernarvon meg Beumarais várát és városát – mindegyik újabb lépcsőfok volt Írország felé. A 13. századi erőfeszítések erős angol hídfőállást hoztak létre Dublin körül, Pembroke-be és Bristolba, Chesterbe és Liverpoolba vezető kereskedelmi utak-

kal. Eleinte nem járt különösebb sikerrel a küzdelem az Írország feletti uralomért, el is húzódott 1601-ig. Igaz, hogy Írország meghódítása az Erzsébet-korban védekező hadművelet volt: a spanyol hódítást akarták megakadályozni. De előkészítette a tengerentúli terjeszkedést is, amelynek szempontjából szintén létfontosságú volt az ír kikötőhálózat, élelmiszer-utánpótlás és munkaerő. Tévedés azt hinni, hogy az angol terjeszkedés I. Károly alatt kezdődött. Akkor már lezajlott a főpróba, az indiaiak szerepében a vonakodó írekkel. Drake és Raleigh meg a hozzájuk hasonlók Írországban tettek szert birodalmi ismereteikre. Ott gondolták végig először, hogyan kell a bennszülöttekkel bánni; és a történelem egyik tragédiája, hogy ezt a problémát senki sem oldotta meg soha. A világon semmi nem olyan ragályos, mint az ír akcentus, amely tíz nap alatt ráragad minden odalátogatóra. Ahhoz, hogy valaki szemléletmódjában is ír legyen, már hosszabb idő kell – két generáció, esetleg három. Az angolok rendre küldték a megbízható telepeseket Írországba, mindig helyőrségnek szánták őket, szűk kisebbségnek, és látniuk kellett – panaszták a középkori hivatalnokok –, hogyan lesznek írebbek az íreknél. Csak a reformáció után emelt falat a vallási különbség a helyőrség és a helyi népesség közé, mert az írek – megőrzött vagy felvett – katolicizmusukat ellenséges érzelmeik kifejezésére használták fel. 1601-től sajátos kapcsolat alakult ki a protestáns telepések és az angol fennhatóság alatti területen kívül élő katolikus parasztság, az angol földesúr és a helybeli bérlő, a dublini vár és az ír legendák között. A protestáns földbirtokosok – a Wellesley-ktől egészen Bernard Shawig – nem voltak éppenséggel angolok, de nem látszott valószínűnek, hogy szövetkezzenek a népesség egészével. Tőlük származnak az angol és skót imperializmus jellegzetes sajátosságai: a hagyomány, hogy nem házasodnak össze a helybeliekkel, és előzékeny figyelemmel fordulnak azok felé, akiktől az egyenrangú elbánást kereken megtagadják.

A fenti okokból az óceánokon való terjeszkedésért folytatott versenyben Spanyolország után Anglia következett. Egy ideig veszélyesebb ellenfélnek ígérkeztek a hollandok, de hamar kiestek a versenyből. Nem voltak elegendőek. Először mégis ők léptek a portugálok nyomába. 1595-ben elérték a Maláj-félszigetet, 1602-ben megalapították a Kelet-indiai Társaságot, majd bekebelezték Bantamot, a Fűszer-szigeteket és Jávat. A portugálok korábban a kereskedelmi út középső szakaszát vették tulajdonukba, de a hollandok – amint elődeiket kitérték – folytatták az előrenyomulást, hogy megszerezzék a tulsó végét is. Keleti hódításaikat kiegészítették Ceylon és Malakka elfoglalásával, és kereskedelmi kapcsolatban álltak Formosával meg Japánnal is. Tanultak a portugálok hibáiból: meg sem próbálták terjeszteni

a kereszténységet. Csak a fűszerkereskedelem monopóliumát akarták megszerezni. Tevékenységük és egyeduralkodó politikájuk egyik következménye az volt, hogy az angolokat eltérítették a Fűszerszigetektől, India felé. Sikerüket főképp annak köszönhetik, hogy a 17. századi Angliát lekötötték az 1660-ig elhúzódó vallási és alkotmányos viszályok. Az angolok keleti előrenyomulása eleinte a hollandok nyomában járt, hiszen már 1599-ben megalapították a maguk Kelet-indiai Társaságát, amelynek első útjára 1599-ben került sor. De aztán felhagytak az erőfeszítéssel, alighogy megvetették a lábukat keleten.

Hollandiával csak 1660 után kerültek összeütközésbe. A 17. század végére a hollandok már nem számítottak nagyhatalomnak, és a végre egységessé vált Nagy-Britannia készen állt arra, hogy átvegye a helyét. A hatalom megszerzésének időszakában ezt a feladatot az angolok a Kelet-indiai Társaságra bízták, amelynek – a Jöreménység-fokon túli terület egészére kiterjedő – monopóliumát 1708-ban megújították. Ezzel szinte egyidőben, 1707-ben egyesült Anglia és Skócia, és megállapodásuk jelentős részt juttatott a birodalomból a skótoknak, Indiában pedig Aurungzebe halálával megkezdődött a Mogul-dinasztia hanyatlása. A hazai uralom megingott. Ahogy a központi kormányzás gyengült, a hinduk fellázadtak a mohamedán uralom ellen. Bahadur sah mindössze öt zűrzavaros éven át uralkodott, és halála után kitört az örökösödési viszály. A legrátermettebb trónkövetelő (1719–48) halála után Mohamed sah került az ingó trónra. Forrongó, polgárháborús korszak kezdődött, egymást követték a vesztett csaták, 1739-ben még Delhi is áldozatul esett a fosztogatóknak. A tartományok függetlenséget kaptak, és II. Alamgir meggyilkolása (1759) után semmivé lett a birodalom. Közben a zűrzavar peremén az angolok és a franciák kereskedni próbáltak. Mindkét országnak voltak gyárai a Coromandel-parton, de az angolok kezükben tartották ezen kívül Bombayt (amelyet Portugália 1660-ban feladott) és az 1691-ben alapított Fort Williamet (Calcutta). Megnehezítette a kereskedelmet egyrészt az, hogy nem volt működő kormány, amellyel szerződéseket lehetett volna kötni. És főképp az, hogy hiányoztak az exportálható cikkek. India bőven termelt Európában eladható árut. Többek között textilt, indigót, salétromot és cukrot. Anglia azonban kevés olyan cikket állított elő, amelyet az indiaiak meg akartak vagy tudtak volna fizetni, így természetben kellett kiegyenlíteni a különbözetet. Azokban a zűrzavaros időkben a „gyárak” szükségszerűen erődítmények voltak, őrizetüket a Társaság fizette és a helybeli törzsek látták el. A Társaság hivatalnokai szinte úgy éltek, mint az egyetemisták a kollégiumban, tanulmányozták a helyi körülményeket, és ha tudtak, üzleteket kötöttek.

Az angolok talán meg is maradnak volna kereskedőknek, ha rajtuk kívül nincs ott európai. De Franciaország 1670-re tengeri nagyhatalom lett, erős flottával és saját Kelet-indiai Társasággal (1664-től). Amikor 1742-ben kitört a háború Franciaország és Anglia közt, a konfliktus szükségszerűen áttért indiai érdekeltségeikre is. A tengeri és katonai hadműveletek nem jártak döntő eredménnyel a háború 1748-as befejezéséig. De 1756-ban megint hadat üzentek egymásnak, és ezúttal győztek az angolok. 1759-ben a plassey-i csatában a franciák és indiai szövetségeseik vereséget szenvedtek Clive csapataitól, így a Kelet-indiai Társaság lett India legfőbb katonai hatalma. Megszületett az 1765-ös egyezmény, amelynek értelmében a Társaság vált a bengáli tartományok főadóbérlőjévé. Névleg a mogul és a nábob nevében szedték be az adót, de gyakorlatilag a Társaság tisztviselői alkották a kormányt, a pénzt közigazgatási és védelmi célokra fordították, és India exportcikkeiért fizettek vele. Ez a helyzet 1773-ig maradt fenn, amikor a Társaságot a kormány közvetlen ellenőrzése alá vonták. Ekkor váltották fel a bennszülött adószedőket és bírákat angol hivatalnokkal. Megkezdődött a folyamat, mely végül a szubkontinens felére kiterjesztette a brit közigazgatást. Létrejött Brit India, melynek ideológiai alapját az európaiak felsőbbrendűsége jelentette, fegyveres erejét a brit tisztek vezetése alatt álló hadsereg. A Társaság Indiával már legfeljebb egyoldalú kereskedelmet folytatott, a tényleges üzleteket Kínával kötötte, ahonnan teát importált. Fennhatóságát lassan kiterjesztette a Keletre és megszilárdította Indiában. Tevékenysége ázsiai nagyhatalommá tette Angliát.

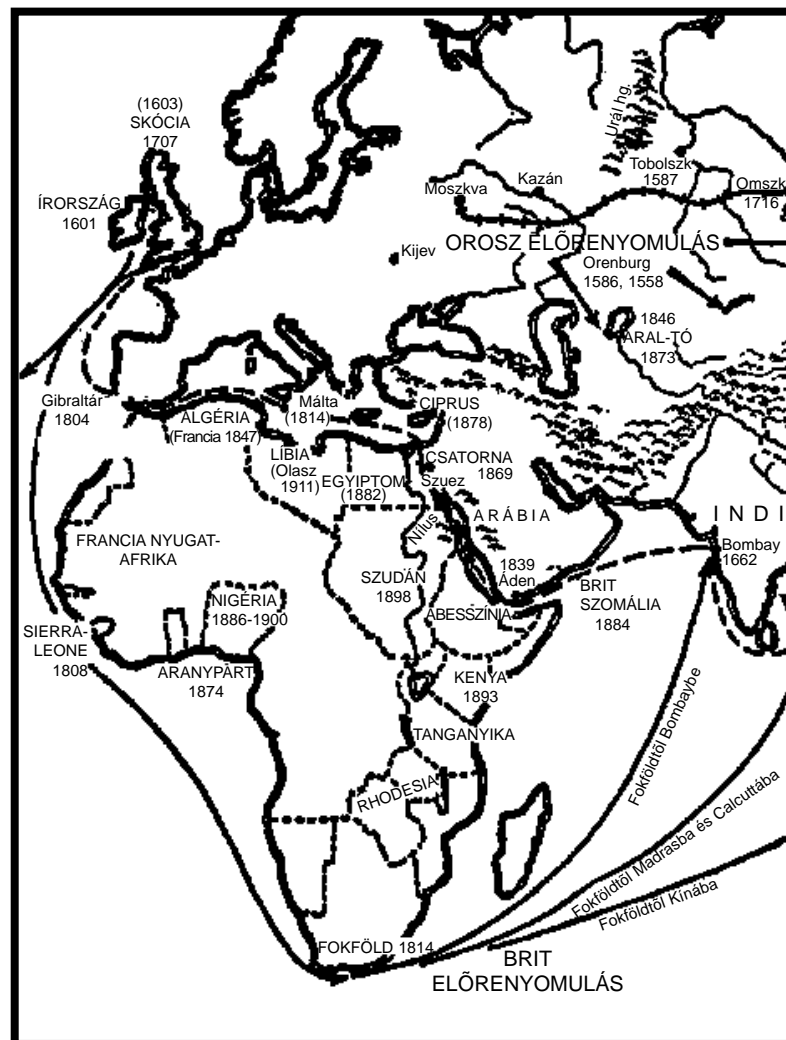
A briteket az különböztette meg a korábbi terjeszkedő hatalmaktól, akár keletre, akár nyugatra tartottak, hogy egyetlen ellenőrzési rendszer alá vonták a kereskedelmi utat teljes egészében. Az arabok is közel jártak ehhez, amikor birodalmuk rövid időre Spanyolországtól Indiáig, kereskedelmük Cadiztól Kantonig terjedt. De a brit uralom szilárdabb volt, és mindkét irányban messzebbre jutott. Eleinte Fokvároson, Bombay-en, Madrason, Calcuttán és Pinangon át vezetett az út. Később a nagyobb biztonság kedvéért támaszpontokat hoztak létre Ceylonban, Malakában, Mauritiuson és Szingapúrban; továbbá Hongkongban, Labuanban és Észak-Borneón. A hajók a Jóreménység-fokot megkerülő útvonalon jártak, amíg 1869-ben meg nem nyílt a Szezei-csatorna, melyen már nem vitorlások közlekedtek. Ezt az utat is meg kellett erősíteni, tehát újabb bázisokat létesítettek Gibraltárnál, Máltán, Cipruson, Alexandriánál és Adenben. Így ellenőrzésük alá került Egyiptom és Szudán. Szigorúbb lett a birodalmi fegyelem is, a távírók meg gyors hajók jóvoltából könnyebb volt kordában tartani a gyarmati hatóságokat. Indiát már

ezt megelőzően a korona közvetlen fennhatósága alá helyezték, és Viktória királynőt kikiáltották uralkodójának. 1870 után a birodalom csápjai már a Maláj-félszigetig, Japánig sőt Kína szívéig nyúltak, s a fehér felségjelet gyakran lehetett látni Hangcsouban és Vejhajvejben. 1900-ra a britek mintha mindenütt ott lettek volna, hatalmukat szilárdan megalapozta India birtoklása és tengeri fölényük az Indiai-óceánon.

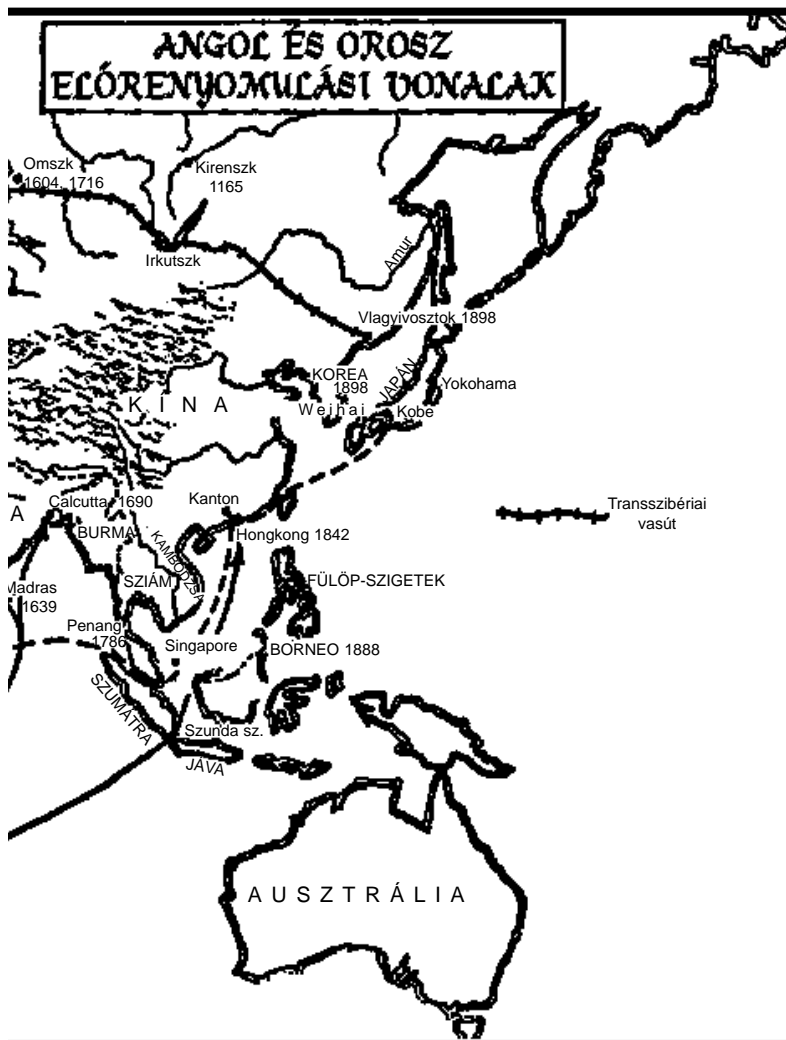
Ám nagy hiba volna elfelejteni, hogy az európai terjeszkedés nem kizárólag az angolok műve volt. A franciák is kialakították a saját érdekszféráikat Észak-Afrikában, Madagaszkárban és Indonéziában. Kelet-Indiában még ott voltak a hollandok, és a később érkező Olaszország, meg Németország is megragadott minden kínálkozó alkalmat. A 19. század közepére már az európai, főképp brit érdekeltségek nyugati része, az Egyesült Államok is érvényesítette befolyását a Távol-Keleten. Eppen ilyen fontos volt Oroszország terjeszkedése, bár nem sok figyelmet szenteltek neki. Az Ázsia meggyengülése révén keletkezett vákuum, amely a briteket a tengeren vonta be, az oroszokat ugyanilyen erővel vonzotta a szárazföldön. A mongol összeomlás és Szibéria üres térségei a Csendes-óceán felé terelték őket. S ami még fontosabb: előrenyomulásuk párhuzamos volt az angolokéval, azzal egy időben kezdődött, és ugyanabban az évben ért véget. Gregorij Sztroganov abban az évben (1558) hatolt be Rettegett Iván biztatására Ázsiába, amikor I. Erzsébet trónra lépett. Tobolszkot közvetlenül a spanyol Armada veresége előtt alapították, Tomszkot röviddel I. Jakab trónra lépése után. Nyugat- és Közép-Szibéria bekebelezése egybeesett New England kialakulásával és Madras megalapításával. Az első Hajózási Törvény kelte (1651) az első orosz-mandzsú összecsapás dátuma is. 1707 végzetes éve, amikor Skócia és Anglia egyesült és Aurungzebe meghalt, Kamcsatka annektálásának éve is. Az oroszok abban az évben (1847) érték el az Amur folyót, amikor James Brooke-ot kinevezték Borneóba. Szibériát abban az évben (1858) engedték át teljes egészében az oroszoknak, amikor a Kelet-indiai Társaságot felváltotta az India-ügyi Minisztérium, és egy évvel később alapították Vlagyivosztozkodot. Az angolokhoz hasonlóan az oroszok is a kereskedelmi utat vették igénybe, amelynek átalakításához 1891-ben fogtak hozzá, közvetlenül azután, hogy Cecil Rhodes miniszterelnök lett Fokföldön. A transzszibériai vasút befejezése azonban váratt magára az orosz és brit terjeszkedés utolsó évéig, 1905-ig.

1472-től, amikor II. Iván moszkvai nagyherceg feleségül vette az utolsó konstantinápolyi császár unokahúgát – tehát nagyjából Kolumbusz első tengerre szállásának idejétől – az oroszok birodalmi rendeltetésük betöltésén, a „harmadik Róma” megteremtésén fáradoztak. „A folyamat jelentősége olyan nagy volt, amilyen

csekély a figyelem, melyben a nyugati történetírás részesítette.”¹¹⁹ Egy korábbi szerző azonban megállapította: „A kozákok elérték azt Oroszországnak, amit a kalózhajók Angliának.”¹²⁰ Ez tökéletesen igaz, és ha egyébként kétségeink volnának, hogy Oroszország lényegében nyugati nagyhatalom, az angolok tengeri előrenyomulásával párhuzamosan szárazföldi keleti terjeszkedésük történetének meg kellene győznie róla. Lehet, hogy az oroszok időnként jobbnak látják, ha Ázsiához tartozónak vallják magukat, de hát ezt már az angoloktól is hallottuk. Britannia „azért avatkozik be Ázsiában, mert inkább ázsiai, mint európai nagyhatalom” – jelentette ki Disraeli 1866-ban. Ilyen értelemben minősülhetnek az oroszok is keletieknek. Civilizációjuk azonban

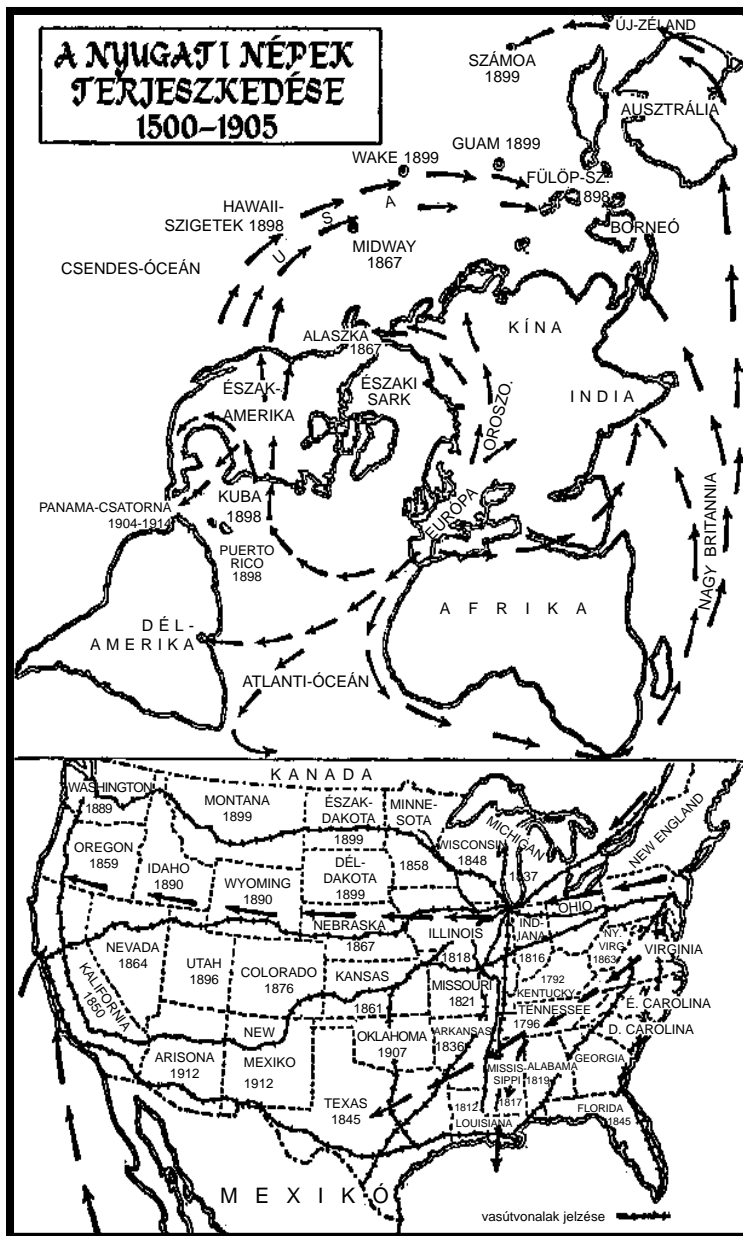

jellegét és származását tekintve nyugati. Akár tetszik nekik, akár nem, sorsuk elválaszthatatlanul összefonódott a Nyugat fölemelkedésével és bukásával.

A történet utolsó fejezete az Egyesült Államok terjeszkedése. Kolumbusz első útja a Föld kerületéről alkotott merőben téves elképzelésen alapult. A tudósok előre figyelmeztették, hogy elmélete hibás, és az is volt. Nem Kínába jutott, ahogy tervezte, csak egy új földrészt fedezett föl. A későbbi utazók bebizonyították, hogy tudós ellenfeleinek többé-kevésbé igazuk volt. Egy egész földrész, s azon túl végeláthatatlanul széles óceán választotta el őket Kínától. A spanyolok átkeltek a Csendes-óceánon és 1564-ben települést hoztak létre a Fülöp-szigeteken: saját keleti

kereskedelmüket ezen át bonyolították. A meglévő, Ázsiát és Európát összekötő kereskedelmi utakat két újjal gyarapították: az Európa és Amerika, meg az Amerika és Ázsia közöttivel. Az angol gyarmatosítóknak át kellett vágniuk Latin-Amerikától északra az egész kontinensen, mielőtt egyáltalán megláthatták a Csendes-óceánt. Két évszázad kellett hozzá: Kalifornia csak 1850-ben lett az Államok egyik állama. Perry flottája 1853–1854-ben áttört Japán elszigeteltségén és kikötői megnyitására kényszerítette. 1869-ben megépült az első transzkontinentális vasút, s ettől kezdve az amerikaiak már lehetséges vásárlóknak és megtérőknek tekintették a kínaiakat és japánokat. Az 1898-as spanyol-amerikai háború eredményeként az Egyesült Államok meghódította a Fülöp-szigeteket, így erősödött az amerikai jelenlét a Távolszelesten. Az amerikai misszionáriusok sok nevelőmunkát végeztek Kínában, de végül az események úgy alakultak, hogy versenytársaik lettek a japánok. A távol-keleti befolyásra törekvő nyugati országok sorában korántsem volt az utolsó az Egyesült Államok, bár utoljára érkezett.

A Csendes-óceán túlsó partjáról érkező nyugati befolyás erősödött, amikor 1914-ben megnyílt a Panama-csatorna, és ezt követően megerősödött az Egyesült Államok haditengerészete. A Mississippi-völgy hihetetlen gazdasági fellendülése piacot igényelt, és a felhalmozódott árutömeg végül áttörte a földnyelv gátját és újult erővel sodorta az Egyesült Államokat Távolszeleste. De az utat már korábban előkészítették azzal, hogy támaszpontokat szereztek a szigeteken; a folyamat 1867-ben kezdődött a Midway-szigetek bekebelezésével. A Fülöp-szigetekkel egy időben, 1898-ban tettek szert a Hawaii-szigetekre és Guamra. A rendszer utolsó darabjaként annektálták az Aleut-szigeteket (Holland kikötőt) 1900-ban, és még ugyanebben az évben a Wake-szigetet. Ekkor már folytak a tárgyalások a Panama-csatornáról, és 1904-ben megkezdődött az építése is. Ez a sokrétű tevékenység átgondolt politikáról tanúskodik, amelyet az I. világháború még határozottabbá tett. Európa nyugati terjeszkedése előbb Amerikán, azután a Csendes-óceánon át folytatódott. A kínai parton találkozott a korábbi keleti vonulattal, amely az ellenkező irányból jutott el ugyanerre a területre. 1900-ra az európai vagy európai eredetű népek már a világ minden részében ott voltak. Ekkor érvényesült legerősebben a befolyásuk Ázsia népein.

A KELET VÉDEKEZÉSRE KÉNYSZERÜL

ABBAN, HOGY a nyugati civilizáció eljutott Ázsiába, Nagy-Britannia döntő szerepet játszott. Semmi kétség, az úttörő munkát a spanyolok és portugálok végezték. Fontos volt még a hollandok, franciák és oroszok befolyása, az amerikaiak pedig, akik később léptek a színre, határozottan nyomultak előre még akkor is, amikor az angolok lendülete már alábbhagyott. eltérő hatások voltak ezek, hisz mindenütt más formában jelent meg ugyanaz a civilizáció, és ez gyakran érdekellentétet vezetett. De kétségtelenül az angol befolyás volt a legszélesebb körű és legtartósabb. Ezenfelül a legtisztábban nyugati. A keleti hatástól egyetlen nyugati ország sem mentes, nem is volt az soha, de a legfontosabb időszakban az angolok részesültek belőle a legkevésbé. Miért? Először is földrajzilag távol voltak az iszlámtól. Soha nem kellett úgy védekezniük ellene, mint az osztrákoknak, olaszoknak, spanyoloknak és portugáloknak. Másodsorban terjeszkedésük nagy korszaka az európai történelem legtisztábban nyugati időszaka-ra esett. Portugália és Spanyolország inkább középkori mint reneszánsz országként vágott neki a tengerentúli kalandnak. A szentek és kőborlovagok, várak és szerzetesek világából keltek útra. Az angolok viszont 1660-tól gyűjtötték az erőt a keleti támadáshoz, amely 1815-ben tetőzött. Vagyis éppen akkor, amikor a diadalmas Európa a leginkább önmaga volt.

Ha párhuzamot vonhatunk az antik és a modern történelem között, az angolok a makedónok megfelelői. Átvettek néhány tisztán görög eszményt, amely eredetileg nem volt a sajátjuk, és elvitték Ázsia szívébe. Meggyőzően közvetítették őket, így inkább Nagy Sándor, mint Róma utódainak bizonyultak. Amaury de Riencourt *The Coming Caesars* (A jövő császárok) című könyvében kifejti, hogy a kissé lerontott tanokat továbbító Róma szerepét az Egyesült Államok vette át.

„Az amerikaiak szinte soha nem jutnak alapvető felfedezésekre, ám verhetetlenek az európai találmányok alkalmazásában, továbbfejlesztésében és tömegtermelésében. Végeérhetetlenül *kutatnak*, de ritkán *elmélkednek*... Európa hozta létre csekély ráfordítással a nagy gondolatokat, amelyek kitágították az ember természettudományos ismereteinek határait. Amerika csaknem négy milliárd dolláros költséggel kihasználja az európai alap kutatások eredményeit, de nem tud érdemben túllépni rajtuk... Akadályozza a haszonelvűség és a demokrácia.”¹²¹

Nem ő volt az egyetlen, akinek eszébe jutott ez a párhuzam Rómával. Arra már alighanem kevesebben emlékeznek, hogy a Római Birodalom kettészakadt. Az európai örökségen valójában osztozik az Egyesült Államok és Oroszország, az új Róma és az új Bizánc.

Tehát a britek léptek Nagy Sándor nyomába. Méghozzá tudatosan utánozták őt. Amikor 1838-ban az afgán expedíció során végül eljutottak az Indusig, azzal büszkélkedtek, hogy Nagy Sándor óta először lobognak a folyó fölött egy civilizált nemzet zászlai. Történelmük fénykorukban klasszikus műveltségűek voltak és klasszikus stílusú épületeket emeltek. Minduntalan Athén és Spárta emlékét idézték, szemükben az „irodalom” csak latin vagy görög lehetett. A György-kori arisztokrácia körében becsmérő jelzőnek számított a „gótikus”, később pedig a „parasztos” vagy „furcsa” szinonimája lett. A középkori Európa a sötétség és barbárság korában élt. Az idősebb Mill azt tartotta, hogy a „civilizáció” kifejezésnek csak az antik Görögországgal és a modern Európával kapcsolatban van helye. Amikor Edward Gibbon szembeállította a köztársasági erényeket és a birodalmi dekadenciát, kifejezte és egyúttal formálta kora szemléletét. Gibbon és barátai a szenátus megfelelőjének tartották a parlamentet, ahol talán nem mindenki beszélt, de csaknem mindenki értett latinul. Szakállt senki sem viselt, és legalább a szobrokra tógát adtak. A 18. század folyamán színtelenné vált a férfiak öltö-zete, és a nemzet életében egyre nagyobb szerepet kaptak a sportok, például a tudatosan felélesztett, klasszikus eredetű lóverseny és „korinthoszi” boks. Egyetlen parkból sem hiányozhatott a görög templom, egyetlen főbejárat elől sem az oszlopos előtér.

Ahogy múlt az idő, az angolok egyre kíméletlenebbül léptek fel Keleten. Először kereskedőkként jelentek meg, és mindent elkövettek, hogy a helybelieket megnyerjék. Azután átvették a vezetést az arisztokraták, és a Kelet-indiai Társaság politikája megváltozott. Pitt 1784-es India Törvénye a kormány ellenőrzése alá vonta a társaságot. Közvetlenül ezután kinevezték főkormányzónak Lord Cornwallist (1786–1793) azzal a feladattal, hogy vessen véget a korrupciónak és hozzon létre becsületes és jól működő közigazgatási gépezetet. Kezdetől fogva egészen 1813-ig az igazgatók kifejezetten megtiltottak minden missziós tevékenységet – ennyit mindenesetre tanultak a portugálok példájából. További rendeletekkel megakadályozták az európaiak letelepedését Indiában. Senki sem vásárolhatott földet; egyetlen tisztt sem nősülhetett engedély nélkül. A vegyes házasságok útjába a törvény is, a társadalmi nyomás is akadályokat gördített. Sokan tartottak indiai szeretőt, és születtek eurázsiai gyerekek, de hivatalosan nem ismerték el őket. Az angoloknál az lett a

szokás, hogy mielőtt megnősültek volna, elmentek Keletre és tíz évet a trópusokon töltöttek, azután Angliában telepedtek le. Tartós politika lett az átmenetiség. Az asszonyok Angliából jöttek, a gyerekek oda mentek vissza. Anglia képviselői, akár polgári személyek voltak, akár katonák, a keletiek szemében örök idegenek maradtak, akik nem asszimilálódtak és nem változtak soha. Az, hogy az írországi tapasztalatokon okulva kimondták a vegyes házasságokat tiltó törvényt, komoly társadalmi következményekkel járt. Egyetlen családapa sem láthat rendszeresen vendégül a házában olyan embereket, akikkel nem állna módjában házasság révén rokoni kapcsolatra lépni. Nem fogadhatja őket egyenrangúakként a klubjában, társaságában vagy templomában sem. A magasrangú bennszülöttekkel való érintkezés során kimért szertartásossággal és tartózkodóan kell viselkednie.

Bár az angolok alkatilag mindig is tartózkodóak voltak, nevelésüket India tökéletesítette. Hiszen a kasztrendszer nem angol, hanem indiai intézmény. Amikor kiépítették uralmi rendszerüket egy kasztokkal megnyomorított társadalom fölött, rákényszerültek, hogy kasztta váljanak maguk is. A brahmanok szemében gyakorlatilag érinthetetlennek minősültek, tehát a maguk részéről az egész lakosságot érinthetetlennek nyilvánították. Az Indiában fölvetett, zárkózott és felsőbbbséges modort Angliába is visszavitték magukkal, így egyre szigorúbbá és merevebbé váltak a viselkedési szabályok abban a társadalmi rétegben, amelyből származtak, vagy még inkább, amelybe föl akartak emelkedni. A helyőrségi fegyelem kiterjedt minden európaira, akik fölött a kormányzó teljhatalmat élvezett. Az angol uralkodó osztály mindig közszemlén volt, mindig az alkalomhoz illően öltözött, mindig tudta a helyes választ templomban és tanácsban, és mindig készen állt arra, hogy az uralkodóra emelje poharát. Lassan kialakult a bátor, udvarias, hűvös és megközelíthetetlen viselkedés illemkódexe. Megszületett a déli ágyúlövés és a spencer, a memszahibok és szárnysegédek, punkák és névjegyek világa. Ellenállhatatlan volt és lenyűgöző, s néha elviselhetetlenül unalmas.

Amikor a brit uralmi rendszert tanulmányozzuk, nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy Indiát korábban is többször meghódították, de az mindig többé-kevésbé beolvasztotta az idegen behatolókat. Mivel a mezőgazdaság volt az egyetlen anyagi erőforrása, a rendszer mindig az adón és bérleten alapult. Az idegen királyok és nemesek jövedelmét a föld adta, akárcsak Angliában. Semmi akadály nem lett volna, hogy a britek is létrehozzák a maguk új, helybeli nemességét – amely aztán szintén beolvadt volna. Ők azonban a korabeli gyakorlattól gyökeresen eltérő megoldást választottak, amely annyira mesterséges volt, hogy

csak mesterséges eszközökkel lehetett fenntartani. A helyőrség tisztjeit és tisztviselőit gondosan kellett megválogatni és kiképezni, jól megszervezni, megfelelőképpen díjazni és azonnal visszavonni őket, amint nyugállományba vonultak. A kiképzés folyamata a haileybury-i Kelet-indiai Akadémia 1806-os megalapításával kezdődött.

„Itt az indiai közigazgatásra kijelölt brit ifjak tanulmányozták az indiai nyelveket, megismerkedtek valamelyest India történelmével, szokásaival és törvényeivel, bevezetést nyertek a newtoni tudományos ismeretekbe, tájékoztak némileg „India és Anglia politikai és kereskedelmi kapcsolatairól”, és Paley *Moral and Political Philosophy* (Az erkölcs és politika filozófiája) című munkájának tanulmányozása révén elmélyült képzésben részesültek az erkölcsös viselkedés tekintetében...

A Társaságnál kialakult az a brit neveltetésű köztisztviselői kar, amelytől várható volt, hogy »tiszteességről és iparkodásról« tesz majd tanúbizonyságot. Ezeket a köztisztviselőket birodalmi felelősségtudatra nevelték, és eltöltötte őket Nagy-Britannia birodalmi nagyságának tudata. Szemléletükben és érzelmeikben angolok maradtak akkor is, amikor Indiában szolgáltak. Nem bátorították őket arra, hogy indiaiakká váljanak, mint lettek azok az angolok, akik korábban látogattak el Indiába. Nem tekintettek olyan együttérzéssel az országra, melynek urai voltak, mint elődeik. Új birodalmi szellem volt az övék. Az angolok katonai és jellembeli felsőbbrendűségét akarták bebizonyítani, és bár olykor sokat tudtak Indiáról és kultúrájáról, a brit elveket többre becsülték, és Indiát brit intézmények révén kormányozták.”¹²²

Haileybury volt a bentlakásos iskolák egyre bővülő hálózatának első intézménye. Hiszen a növekedő Brit Birodalomban igen sok gyarmatot, ügynökséget, ezredet és hajót kellett tisztekkel és közhivatalnokokkal ellátni. A tengerentúli szolgálatot teljesítő szülők viszonylag fiatalon küldték haza gyerekeiket iskolába. Háromféle okból. Először is az angol gyerekek hatalmaskodtak volna a cselédséggel (akár indiai, akár kínai vagy maláj), s így maguk is kibírhatatlanná válnak. Másodszer hiányoztak a helybeli iskolák, ahol megfelelő versenytársakra találtak és fegyelmet tanulhattak volna. Harmadszor ki kellett nevelni a tisztek és tisztviselők új nemzedékét. Az internátusban felnőtt fiú se hová sem kötődik igazán. A tiszt vagy köztisztviselő, aki Ceylonban vagy Jamaicában született, Marlborough-ban vagy Tonbridge-ben nevelkedett, a vakációkat Broadstairs-ban vagy Lyme Regisben töltötte a nagyszüleinél, Sandhurstben járt katonai akadémiára vagy Oxfordban egyetemre, szívfájdalom nélkül indul Hong-

kongba vagy Mombasába. Egy osztályhoz tartozik, nem egy adott társadalomhoz.

Az előkelő középiskolák rendszerét bizonyos értelemben a vasutak hozták létre – a fő vonalak mentén lévő gyorsabban fejlődtek – más értelemben viszont Thomas Arnold, aki 1828-tól 1842-ig Rugby igazgatója volt. Neki köszönhető a küldetésstudatát az angol értelmiség. Elképzeléseit a költészet fényébe vonta egyik fia, Matthew Arnold, akinek bátyja, W. D. Arnold katonatisztként került Indiába, de végül Pandzsáb nevelésügyi biztosa lett. A Viktória-kori hivatástudat áterjedt Rugbyból más iskolákba is, melyek közül sok régi alapokra épült, de a legtöbbször a kápolnáját 1880-ban emelték. Az előkelő középiskolák igen nagy súlyt helyeztek a vezetői képességekre és a sportra. A hatodik osztályosokat különleges felelősséggel ruházták fel, a prefektus pedig szinte teljhatalmat élvezett az osztálytermen kívül. Ugyanilyen szigorú volt a fegyelem a külföldön élő angolok közösségeiben. A kisebb eltévelyedések ügyében a klub elnöke is intézkedhetett („Szavamra, Reggie, ez nem volt korrekt eljárás. Azonnal kérj bocsánatot az ezredtitkártól.”) De egy-egy valóban sötét ügyért kiutasítás járt. „Mr. Robtill, holnap indul egy hajó Angliába. Ön rajta lesz” – mondta ki őexcellenciája a megfellebbezhetetlen ítéletet minden bevezető és magyarázat nélkül. Ebben a légkörben a viselkedési szabályokat mindenki betartotta. A Társaság szolgálatában, amely később az indiai közszolgálat lett, magasak voltak a követelmények megvesztegethetetlenség és rátermettség tekintetében. Szudánban pedig 1906 után állítólag még magasabbak. A legjobb képességű köztisztviselők mindig tengerentúlra mentek, a Whitehallban csak a silányabbja maradt.

Milyen hatással voltak ezek az előkelő középiskolákból kikerült férfiak – és asszonyaik – a Keletre? A Felügyelő Bizottság első elnöke, Henry Dundas kinevezési jogát főképp arra használta fel, hogy erősítse pozícióját Skóciában. Ezért túlnyomórészt skótokat küldött Keletre, akiknek a befolyása aztán továbbiak kinevezéséhez vezetett. Akkoriban a skótok szíve hamar meglágyult, ha elmaradott hegyvidéki népekről hallottak. Indiában pedig vannak ilyenek, tehát az együttérzés, megfigyelés nagy része nekik jutott. Némelyik skót jóindulattal nézett még az indiaiakra általában is. Sir Thomas Munro 1813-ban tanúbizonyosságot tett az alsóház előtt arról, hogy India civilizált ország.

„Úgy találta, az indiaiak elmaradnak az európaiak mögött a tudomány magasabb régióiban, a jó kormányzás elméletében és gyakorlatában, valamint a szabad kutatást és haladó társadalmi reformokat ösztönző oktatási rendszert illetően. Mindazonáltal

India számos tekintetben nem alábbvaló Európánál – például az ipari és mezőgazdasági ismeretek terén, meg abban, hogy minden faluban van elemi iskola, hogy a nőkkel gyöngéden és figyelmesen bánnak, hogy könyörületesek és vendégszeretők, és hogy általánosságban tudják, mi teszi kellemessé az életet. Ha a két ország árucseréjében a civilizáció is helyet kap, mondta végül, »szent meggyőződése, hogy e hazának [Angliának] hasznára válik a beérkező szállítmány.«¹²³

De azért Munro alig várta, hogy az indiaiak végre felhagyjanak „megannyi babonájukkal és előítéletükkel, s kellőképpen felvilágosulttá legyenek ahhoz, hogy létrehozzák a saját kormányzatukat.” Mások nem voltak ilyen derűlátók, vagy fontosabbnak tartották a saját érdekeiket. Soha életében nem találkozott hinduval, akinek akár csak egyetlen jó tulajdonsága lett volna, jelentette ki Wellington hercege, és hozzáfűzte, hogy véleménye szerint a mohamedánok még rosszabbak. „Egyedül Calcutta városában több hamis esküt tesznek... mint egész Európában”¹²⁴ – mondta. Az ilyen előítéletektől eltekintve a brit politika azoknak kedvezett, akik közvetlen célokat tűztek maguk elé. Ezek kétfélék lehetnek: haszonelvűek vagy evangelizációsak. Az igazgatói testületben ott ültek mindkét fajta törekvés képviselői, és egyik sem talált sok elismerésre méltót az indiai intézményekben vagy vallásokban.

A haszonelvű gondolkodóknak példát adott James Mill, aki Indiát a zsarnokság, megvesztegethetőség, babona és közöny honaként marasztalta el, és biztosítani akarta a közigazgatásban és a politika elméletében jártas ügyintézők kinevezését. Ilyen ember volt Thomas Babington-Macaulay, akinek a hindu és mohamedán anyanyelvi neveléstől vallott nézeteit egy gyakran idézett, 1835-ből származó jegyzőkönyv örökölte meg.

„Azzal az egyszerű kérdéssel kell számot vetnünk, hogy midőn hatalmunkban áll ezen nyelv [az angol] oktatása, tanítsunk-e inkább olyan nyelveket, melyeken általános vélekedés szerint semmilyen tárgykörben nem születtek a mieinkhez fogható könyvek; midőn taníthatunk európai tudományt, tanítsunk-e olyan felfogásokat, amelyek általános vélekedés szerint minden ponton alábbvalók az európainál, ahol azzal nem egyeznek; midőn támogatást nyújthatunk a társadalomfilozófiának és a tényeken alapuló történelemnek, támogassunk-e a közvagyonból olyan orvosi tanokat, melyek szégyenére válnának egy angol lódoktornak, olyan csillagászati ismereteket, melyek kacagásra bírnak egy angol internátus leánynövendékeit, olyan történelmet, amelyben nyüzsögnek a harminc láb magas királyok és harmincezer

évig tartó országglások, valamint a tejjel-mézzel folyó országok földrajzát.”¹²⁵

Macaulay mögött ott állt az angol közvélemény. A hinduk és mohamedánok mind barbárok. Az *Edinburgh Review* szavaival:

„A keleti intézmények szellemisége nem kedvezett a gondolkodás eleven fejlődésének. Ázsia minden időben megfosztott a szabadság fényességétől, s ílymódon a teljes meddőség gyászos sorsára kárhoztatta a nemesebb gyümölcsöket hozó kétkezi és szellemi kultúrát.”¹²⁶

A haszonelvű gondolkodó kevés csodálatraméltót talált India kultúrájában, de a misszionárius még ennél is kevesebbet. A Charles Grant, William Wilberforce és a „Clapham szekta” támogatását élvező protestáns misszionáriusok, akiket 1813-ban engedtek be először Indiába, vezetőre találtak Reginald Heber calcuttai püspök személyében 1823-tól a püspök 1826-ban bekövetkezett haláláig. Bármilyen józan és liberális gondolkodású volt, egyik-másik indiai szokástól még ő is elszörnyedt. A többi misszionárius tapintatlanabbnak és szókimondóbbnak bizonyult. Döbbenettel figyelték a bálványimádást, az illetlen szertartásokat, a zarándokutakat Juggernaut istenhez, a gyerekgyilkos asszonyokat, az özvegyek megégetését („sati”) és a kasztrendszer bűneit. A Kelet-indiai Társaság gondosan ügyelt, hogy ne avatkozzon vallási ügyekbe, és semlegesnek vallotta magát, Lord William Bentinck főkormányzó (1827–1835) mégis eltörölte a „sati” 1829-ben, és megpróbált véget vetni a gyermekáldozatoknak és gyerekgyilkosságoknak. Messzebbre nem mert elmenni, a további haladást a gazdasági és technikai fejlődéstől várta, amelynek elősegítésére 1835-ben a perzsa helyett az angolt tette meg a kormányzat, diplomácia és törvényhozás hivatalos nyelvének. Egy későbbi főkormányzó, Dalhousie már a vasutakhoz, a gőzhajóhoz és a távirathoz fűzött nagy reményeket.

Dalhousie nyugatosító törekvései váltották ki az 1857-es indiai felkelést, amely röviddel a távozása után tört ki. Közvetlen előzménye az 1856-os Hadkötelezettségi Törvény volt, érzelmi háttere pedig a hindukat és mohamedánokat egyaránt eltöltő bizonytalan és zavaros tiltakozás. A felkelést a konzervatívok támogatták, közvetlen résztvevőit elsősorban a kasztok sérelmei fűtötték, meg a kereszténységtől való félelem. Nem volt széles körű és szervezett összeesküvés, a vezetők céljai, ha egyáltalán megfogalmazódtak, egymással összeegyeztethetetlenek mutatkoztak. A zavaros mozgalom mély felháborodást váltott ki az angolokból. A felkelést könyörtelenül elfojtották, s emléke a

bizalmatlanság újabb falát emelte a kormányzók és kormányzot-tak közé. A britek elhatározták, hogy ezután óvatosabbak lesznek és jobban szem előtt tartják az indiai előítéleteket és szokásokat. Előzékenyebben bántak azoknak az államoknak az uralkodói-val, amelyek hűségesek maradtak a válság idején. Bűnbakot ke-restek, így végül felszámolták a Kelet-indiai Társaságot, és az indiai kormány élére minisztert neveztek ki. A változást Disraeli később azzal pecsételte meg, hogy javasolta Viktória királynőnek: vegye fel az India császárnője címet. A britek szemmel látható-lag hosszú tartózkodásra rendezkedtek be.

A felkelést követő években az angolok indiai befolyását nem-csak a politikai eszközök erősítették, hanem a technikai fejlődés is. A Szezei-csatorna megnyitása együtt járt a nagytávolságú gőzhajózás megindulásával, így csökkent az Indiába utazás idő-tartama. Ekkortájt épültek ki a távírvonalak is, tehát az alkirály szinte napi kapcsolatot tarthatott Londen-nal. Az angol tisztviselők és katonatisztek otthon tölthették a szabadságukat, az indiaiak üzleti útra mehettek Angliába. Az indiai szeretők helyébe angol feleségek léptek, és a már egységesebb børszínű gyerekek oda-vissza utazhattak. Az indiai hadsereg brit ezredeit felváltották a sorkatonák időlegesen Indiában állomásozó és rendszeresen cserélődő ezredei. Több európai ment Indiába rövidebb időre, és gyorsabban jutottak el egyik helyről a másikra az országon belül. Az indiai lapok friss híreket közölhettek nyugatról, a londoni új-ságok értesültek az indiai eseményekről. 1870-től százféleképpen erősödött a nyugati befolyás, érezte hatását még Maláj-félszige-ten és Hongkongban, sőt, Yokohamában és Hangcsouban is. Lord Curzon alkirálysága idején (1898–1905) a brit birodalom egyre erősebb lett. Ezzel a fényes korszakkal az angolok magabiztos uralma csúcspontjára és egyszersmind a végére jutott.

Az indiaiak viszont megtanulták a felkelésből, hogy már ki-látástalan a hagyományos ellenállás a nyugattal szemben. Szinte észrevétlenül kialakult az indiai középosztály azokból, akik az angol nyelvű oktatás révén jutottak szakismeretekhez. Sokan hűségesek maradtak az angolokhoz, akiknek a védelmére és támogatására szükségük volt. Mások arra a meggyőződésre ju-tottak, hogy nemzeti céljaikat – melyeket éppúgy angol tanáraik és angol könyveik révén tudatosítottak, mint ismereteiket – csak nyugati mintára átalakított formában érhetik el. Ha beoltatják magukat bizonyos nyugati eszmékkel, a többivel szemben immu-nitást szereznek. Amikor kialakult a tényleges ellenállás a brit rendszerrel szemben, angolul adtak hangot neki Angliában vég-zett jogászok. A nacionalista konferenciákat csak azért lehetett megtartani, mert a küldöttek olyan vasutakon utazhattak, melyeket az angolok építettek, és volt közös nyelvük, amelyen

sérelmeiket megfogalmazhatták. Nem mondtak le a saját kultúrájukról és nem tértek át a keresztény hitre, de sok tekintetben hasonultak a nyugatiakhoz. Tudtak krikettezni és idézni Tennysontól. Főképp az indiai hadsereg és haditengerészet tisztjei vették át a nyugati szokásokat, de némelyik orvos és ügyvéd is. Az angol életforma néhány eleme a szívükhöz nőtt. Büszkén viselték az indiai köztisztviselői kar nyakkendőjét még akkor is, amikor a brit uralom már véget ért.

Az eszmék áramlása sohasem volt egyirányú. Az angolok sokat tanultak Indiától, sőt Kínától is. A visszatért „nábobok” Anglia hegytetőin hatalmas fehér házakat építettek Calcutta vagy Madrasz stukkóborítású palotáinak mintájára. Indiában tanultak meg a britek pólót játszani és pizsamát viselni hálóing helyett. Indiai eredetű a görög sportszeretet és indiai lovas ismeretek csodás ötvözetének leírására szolgáló keverékszó, a „gymkhana”. És legfőképpen tisztálkodási szokásaikat vették át az angolok az indiaiaktól. A 17. és 18. százai európaiak nem lelkesedtek a vízért meg szappanért, gyakran még a dűsgazdagok is hihetetlenül piszkosak voltak. A középkori teológusok jobb szemmel nézték a piszkot mint az erkölcstelenséget, mely szerintük együtt járt a fürdéssel, és a reformáció a fürdőszobára már nem terjedt ki. Az igazat megvallva nem is nagyon volt fürdőszoba, amelyre kiterjedhetett volna. Csakhogy azok a szokások, melyek a hűvösebb tájakon mindössze kissé kellemetlenek, a trópusokon kibíratatlanok. Indiában tehát az európaiak megtanulták becsülni a hideg vizet, amely hűsített és szagtalanított egyszerre. Ezenfölül a tisztaságnak itt ősi hagyományai voltak. A régészekről tudjuk, hogy az indus-völgyi Harappá városában (Kr. e. 2500 táján) olyan fürdőket építettek, mint amelyeket ma különös módon török fürdőknek hívunk. Városaikban szinte minden házban volt fürdőszoba, és mellette rendszerint latrina is. Csou Ta-kuan, aki 1296-tól 1297-ig a kambodzsai Angkorban tartózkodott, azt írta az ottani lakosokról, hogy sokat betegeskednek a túlzásba vitt fürdőzéstől (meg szerelmeskedéstől), hisz alighogy befejezték, már kezdik is újra. De a kínaiak is sokat adtak a tisztaságra. „Mindannyian naponta megmossák magukat, különösen étkezések előtt” – jegyezte meg csodálkozva Marco Polo. A modern India és a Maláj-félszigeten jobb házaiban minden hálószobára jut egy fürdőszoba – Angliában viszont sok hasonló lakásban egy sincs. Egy indiai így írt erről:

„...A Nyugat a közelmúltban többek között azt is megtanulta, hogy a tisztasághoz és az egészség megőrzéséhez szükség van a naponkénti mosakodásra; de mivel nem áll készen rá, bizonyos nehézségek elé kerül. Keleten csaknem minden hálószobához

tartozik fürdőszoba is. Nyugaton helyszűke miatt még a gazdagoknak sem áll rendelkezésére elég fürdőszoba – az alantasabb osztályokról nem is beszélve – sem a magánházakban, sem a klubokban, szállodákban vagy hajókon, következésképp sok kényelmetlenséggel kell számolniuk azoknak, akik hozzászoktak a reggeli fürdéshez vagy mosakodáshoz. Akárcsak a városi közlekedés problémája, a fürdőké is egyre súlyosabb.”¹²⁷

Mindkét probléma épp ilyen súlyos ma is. Azt azonban kevesen tudják, hogy Anglia még sokkal rosszabb helyzetben volna az Indiában tanultak nélkül. Persze felfogás dolga, hogy érdeemes-e a hideg fürdő szokását átvinni a trópusokról a fagyos Angliába; ráadásul ebben a kérdésben a kisfiúk véleménye gyakran eltér a náluk idősebbekétől és állítólag bölcsőbbekétől. Akárhogy is, Anglia még mindig messze van attól, hogy minden hálószobához tartozzon fürdőszoba; még minden lakáshoz is inkább csak elméletben tartozik, mint gyakorlatban.

Tehát hiba volna azt hinni, hogy az angolok semmit sem tanultak Indiában. A helyzet az, hogy Európában soha nem szűnt meg a keleti hatás. A 17. században meghonosították a lakkot, III. Vilmos idején a kínai tapétát. A porcelán gyártása elterjedt Meissentől Worcesterig, és még a Chippendale bútor is mutat némi kínai hatást, akárcsak az akvarellfestés angol hagyománya. A 18. századi Franciaországban nagyon divatosak volt a kínai tárgyak, és az angol kelet-kultusz hozta létre többek között a brightoni Pavillont. De ami keletről jött, azt inkább különösnek, mint jelentősnek tartották, és bár az angolok tanultak egyet-mást az indiai hajóépítőktől, nyilvánvaló, hogy végeredményben inkább az indiaiak tanulhattak tőlük. Az egyik oldal magától értetődőnek tekintette saját felsőbbrendűségét, a másik keserűen belátta tudatlanságát. Mindkettő tisztában volt a kirívó különbségekkel.

„A különböző vérmérsékletű emberek különbözőképpen magyarázzák, miért nem barátiak Kelet és Nyugat kapcsolatai. A valódi magyarázat az, hogy a Kelet mélyponton van, a Nyugat a csúcson, és amíg a Kelet föl nem emelkedik, találkozásukat mindig feszültség és egyik vagy mindkét fél sérelme fogja kísérni... bizonyos jelek már arra mutatnak, hogy a keleti föllendülés megindult, és csak remélhetjük, hogy a sors kerekének fordulása, amely a Keletet magasba viszi, nem löki mélybe a Nyugatot és ítéli az emberiséget ismét olyan keserves sorsra, amilyenben már része volt...”¹²⁸

INDIA, Burma, Kína, a Maláj-félsziget és Egyiptom mind nyugati hatás alá került a 19. században, és ezt sokan rossz szemmel nézték. Ám az igazság az, hogy a keletiek saját akaratukból engedtek a nyugati befolyásnak még olyan országokban is, mint Japán vagy Sziám, amelyek mindig tökéletes függetlenséget élveztek. A 20. század közepén már a viselet, a karóra, a töltőtoll és a bicikli az önként vállalt elnyugatosodást jelképezte. Ezek azonban csak jelképek voltak, de mi rejlett mögöttük? Milyen eszmerendszert kínáltak az európaiak? Mit kellett az ázsiaiaknak elfogadniuk vagy elutasítaniuk?

Az utánzásra felkínált angol életforma négy különböző hagyományt egyesített. Némi módosítással ezekből nőtt ki a többi európai meg az amerikai minta is. Az első és legrégebbi hagyomány a görög volt. Akárcsak elődeik, a későbbi európaiak is fontosabbnak tartották az egyént, mint a családot vagy nemzetiséget. A monogámia szokása révén az individualizmus a nőkre is kiterjedt. Elképzelhetetlennek tartották volna, hogy a nő férjét a szülei válasszák ki, hiszen a házasságot lényegében két egyén kötötte. Az angoloknál mindezt kétségtelenül fokozta az életmód is: az intézeti nevelés, a szűk körű gyarmati társaság és az Isten háta mögötti szolgálati vagy állomáshelyek. Az elszigeteltség tudata bontotta le köztük a kasztrendszer utolsó maradványait. A hierarchia merev volt, de a helyőrség összetartott, és szolidaritásukat növelte a teljes ember görög eszménye is: mindenki ügyintéző, tudós, katona, atléta és politikus volt egy személyben. A különböző korú, rangú és társadalmi helyzetű emberek magánemberként egyenrangúnak tekintették egymást a tudós társaságban vagy a gyakorlótéren. Ez a szolidaritás tette lehetővé a politikai intézményeket, amelyeket az angolok magukénak vallottak: a törvényhozást és a városi tanácsot. Ezen a két szinten, és mert legalább beszéltek a demokráciáról, az angol kormányzást nyilvános viták övezték. A kormányzó hivatalnokoknak legalább magyarázkodniuk kellett. A választási eljárásnál fontosabb volt a közélet görög eszménye: az, hogy a kereskedő köteles volt előljáróként vagy az önkéntes alakulatoknál szolgálatot teljesíteni.

A britek magukkal hozták az agora és a sztoa eszméjét, az egyén (nem a család) részvételét a közéletben, de még fontosabbnak tartották a tornacsarnok és a stadion meghonosítását. Éppúgy lelkesedtek az atlétikáért, mint a görögök, de rajongtak a csoportos játékokért, a futballért, krikettért, teniszért és golfért is. A tornacsarnokból nőtt ki a jacht-klub, a belvárosi klub, vagy

egyszerűen a Klub, melynek szellemi tevékenységét áthárították a Királyi Ázsia-kutatási Társaságra, művészi becsvágyát pedig kielégítette Gilbert és Sullivan valamelyik könnyű operettjének évenkénti előadása. A görögökhöz hasonlóan az angolok sem látták szívesen klubjukban az ázsiaiakat még vendégül sem, nem hogy tagokként. Amellett, hogy nehéz fenntartani a társasági kapcsolatot olyan emberekkel, akiknek a családtagjaival a házasság szóba sem jöhet, problémát jelentett az ázsiaiak családi összetartása is. Ahogy az európai, aki kínai lányt vesz feleségül, rémülten tapasztalja, hogy beházasodott egy kínai nemzetségbe, a klub, amely tagjául választ egy ázsiait, gyakran szintén azt tapasztalja, hogy egy egész törzset vett fel a soraiba. A klub egyénekké számol, az ázsiai szokások pedig a vérrokonok csoportjával. Az átlagos klubok tehát mindig többé-kevésbé zártkörűek voltak, és erre a mintára szervezték a sajátjaikat egyes ázsiai vagy eurázsiai csoportok is. De nemcsak klubok voltak, hanem stadionok is, vagyis az angoloknál már lóverseny-, futball-, és krikettpályák meg pólóklubok is léteztek. A bajnokságok nézői különböző társadalmi rétegekből származtak, bár nem feltétlenül ugyanazon a lelátón foglaltak helyet. És akadtak sportok, amelyekben összemérhették az erejüket az európaiak meg ázsiaiak.

A színház népszerűsítésében soha nem jártak nagy sikerrel az angolok. Ezen a téren hiányzott belőlük a lelkesedés, és ázsiai alattvalóik nyugati ismeretei rendszerint nem terjedtek odáig, hogy könnyűszerrel kövessék a dialógusokat, márpedig a modern dráma nélkül élvezhetetlen. Sok ázsiai városban volt egy-egy időszakban színház, de rendszerint nem valami színvonalas. Sokkal eredményesebbek voltak az angolok annak a hagyományos humornak a megismertetésében, amely Lukianosz közvetítésével Arisztophanésztól származott. Ez 16. századi fejlemény volt, amelynek Chaucer elébe vágott, de első igazi mintája Sir Thomas Hoby 1561-ből származó Castiglione-fordítása, első eredeti példáival pedig Shakespeare és 1613-ban Beaumont meg Fletcher szolgált. Az angolokban mindig ott rejlett a derű megváltó szikrája, még birodalmi gőgjük tetőfokán is, és bár időnként könyörtelenek voltak, humorérzékük – görögös arányérzékük – gyakran megmentette őket a túlkapaszkodástól, melyeket nem csak embertelennek, hanem nevetségesnek is tartottak volna.

Az angoloknál a görög rárétegződött a római örökség. Például az erős kötelességtudat, amely független volt esetleges vallási meggyőződésüktől. Hazaszeretet, lojalitás és állhatatosság tekintetében magas követelményeket állítottak, és jobban bíztak a jellemben, mint az észben. Kötelességtudatukkal együtt járt a rómaiakéhoz hasonló törvénytisztelet. Legalábbis elméletben – de sokszor gyakorlatban is – a kormányzást a törvények meg-

alkotásának és érvényesítésének folyamataként értelmezték. Főképp a fegyveres erők polgári ellenőrzés alá vonásában jártak sikerrel; nem tekintették a katonát alsóbbrendűnek a civilnél, de pontosan körülhatárolták a felelősségét. Bár katonásabbak voltak, mint amilyenek mutatkoztak – tisztjeik szívesen jártak civilben – a hadsereg mindig távol maradt a politikától; és ha távoztak valahonnan, politikailag semleges hadsereg maradt utánuk. A rómaiakhoz hasonlóan nagy figyelmet fordítottak a mérnöki és közegészségügyi problémákra. Két legfontosabb köztisztviselőjük a város főmérnöke és közegészségügyi tisztviselője volt: az ő tevékenységük hozta a legtöbb gyakorlati hasznot. Nekik köszönhető a halandóság csökkenése, a születési arány javulása, és a világ túlnépesedési problémája. Az ideológiákat mindig gyanúsnak találták, szívesebben vitatkoztak a higiéniai és csatornázási problémákról, mert ezen a téren biztosak lehettek az igazukban.

Végül római eredetű, bár amerikai gyártmányú adományuk volt a mozi: az aréna modern megfelelője. A színház elterjedésének gátat vető nyelvi problémák itt nem merültek fel, hiszen a mozgókép varázsa a látványos erőszakban rejlik. Tehát az ázsiai moziba olyan filmek kellek, amelyekben minél kevesebb a bölcsesség és a szellem. A legnépszerűbb volt a bibliai vagy a kora keresztény horrorfilm, hisz mindkettőben látható maga az aréna, a gladiátorok meg az oroszlánok. Azután következtek a Tarzan-filmek, melyekben a főszereplő gyakorlatilag nem beszél. Talán valamivel kevésbé népszerűek a futószalagon és szerény költséggel előállított vadnyugati történetek. Ez a jobbára gyermeteg műfaj, melyben a nyugat eszméit a cowboyok védelmezik az indiánok ellen, jó alkalmat kínál az amerikaellenes propagandára. Ugyanennek a témának a változatai a más vidék vagy korszak mezében előadott hasonló történetek. Az intellektuális lakoma étlapján végül a gengszterekről és vagányokról, rablásokról és gyilkosságokról szóló filmek következnek. Ezekben a városi „westernekben” lovak helyett autók, cowboyok helyett zsaruk vannak, és minden probléma megoldható egy ökölcsapással az állkapocsra vagy egy golyóval a szívbe. A fenti négy kategória filmjei – a szabadfogású birkózáshoz hasonlóan – a római örökségnek ahhoz a részéhez tartoznak, melynek kulturális jellege kevésbé nyilvánvaló.

Erre a római hagyományra ráakódott mindaz, amit az angolok a középkorban a kelettől tanultak. A zsidóktól keresztény közvetítéssel átvették a választott nép eszméjét. A gondolat a brit birodalom utolsó korszakában (1886–1905), Joseph Chamberlain, Cecil Rhodes, Lord Cromer, Lord Milner és Lord Curzon korában bukkant fel. A birodalmi küldetéstudatnak gazdag irodalma

volt Seeley műveitől Buchanan munkásságáig. A birodalom legfényesebb pillanata talán Viktória királynő 1897-es gyémánt-jubileuma volt, prófétája pedig Rudyard Kipling, aki irodalmi pályafutását 1885-ben kezdte Indiában. Egy ideig az Egyesült Államokban élt, és ott jutott arra a következtetésre, hogy a demokrácia elválaszthatatlan a hozzá nem értéstől. Sokat utazott és szünet nélkül írt, s mindvégig a törvény, rend, kötelesség, önuralom, engedelmesség és fegyelem evangéliumát hirdette. „Apáink istene, te ősidőktől fogva ismerős – írta 1897-ben – messzenyúló harc vonalunk Ura”. 1899-ben már „A fehér ember kötelességéről” írt; és felfogása nem különbözött lényegesen Joseph Chamberlain gyarmatügyi miniszterétől, aki 1895-ben kijelentette: „a briteknél kormányzásra termettebb népet még nem látott a világ”. Az önhitt bizonyosság, hogy felelősséggel tartoznak mások boldogulásáért, a protestáns hitelveken alapult. Ha valakinek kétségei támadtak volna afelől, hogy az angoloknak joguk van az uralomra Ázsiában, egyetlen szóval el lehetett hallgattatni. Hiszen a bennszülöttek *pogányok* voltak.

A gondolat, hogy az isten a keresztények oldalán áll, természetesen keletről jött. Ráadásul kiegészült néhány további keletről származó eszmével. Az angolok saját asszonyaikat illetően szigorú erkölcsi elveket vallottak, és elítélték azokat a népeket, melyeknél mások voltak a szokások. Borzalommal tekintettek azokra, akik nem alkohollal éltek, hanem kábítószerrel. Az araboktól átvették a lovagiasság – Kínában ismeretlen – fogalmát, amelyhez hozzá tartozott a szertartásos tisztelet a nők, és szertartásos udvariasság a hadifoglyok iránt. Az araboktól származik lóimádatuk is, legkedveltebb lovaikkal együtt. A többi állat védelmét viszont, és általában a készséget a szenvedés megéhinésére, a buddhistáktól vették át. India népessége az 1901 és 1911 közti évtizedben tizenkilenc százalékkal nőtt, elsősorban annak köszönhetően, hogy a gyerekeket megóvták az éhezéstől. Ilyen eredményeket hozott a hatékony közigazgatás és humanitárius felfogás ötvözete. Ne felejtjük el, a görögök hagyták volna meghalni a gyerekeket, mondván, hogy létfenntartásuk feltételei hiányoznak. Keleti eredetűek az angol kórházak is: a középkori mintára szervezett intézmények elődei a buddhista kolostorok voltak. A keleti uralom utolsó korszaka rányomta bélyegét a Nyugatra. És azoktól a népektől is tanultak az angolok egyet-mást, melyeket kormányozni akartak.

A tengerentúli angolok tovább fejlesztették azokat a jellemvonásokat, melyeknek értékét Írországból ismerték fel, hogy fenntartsák uralmukat, mely hitük szerint megillette őket. Ezek a jellemvonások: a fegyelmezettség, állhatatosság, bátorság, vesztélyfelismerés, felelősségvállalás, zárkózott fölény, szigorú

becsületesség a pénzügyekben. Ezekhez járult az öltözet, beszéd és modor fekete-fehér egyöntetűsége és a készség arra, hogy szükség esetén lőjenek. Más nézőpontból ezek a tulajdonságok inkább szolgálalkúságnak tűnnek a tekintéllyel szemben, készségnek a hazugságra, fantáziátlan vakmerőségnak, hatalmaskodásnak, sznobizmusnak, bürokratizmusnak, idegenkedésnek az eredetiségtől és kegyetlenkedésnek a lázadás legkisebb jelére. Nyilvánvalóan sok függ a nézőponttól. A brit birodalom mindennapjaiban ott volt a gyerek pónija és a vérhez szoktatás a vadászatokon, a felügyelő pálcája a hatodikosok osztálytermében, a törött borda a rögbipályán, a terepfutás során megrepedt medencecsont, a vidéki vendéglátások szertartásossága, az ezred vendégestjein szétört bútorok és a megvetés mindenki iránt, akit rajtakaptak, hogy verset olvas, vagy érdeklő a művészet.

A britek birodalmi küldetése és a többi gyarmati nagyhatalom háttérében a Nyugat technológiai fölényének modern fejleménye, húzódot meg, amely jóval később alakult ki, mint általában feltételezik. Maurice Zinkin így ír erről:

„Nagyjából 1700-ig kétségtelenül erősebb volt a keleti befolyás nyugaton, mint a nyugati keleten... Kétezer évig Ázsia adott és Európa elvett. A kereskedelem nem is lehetett másképp, hisz Európának nem volt mit felajánlania. De más tekintetben Ázsia jól járt volna, ha átvesz egyet-mást. A római kereskedelmi törvény, a newtoni fizika, a 18. századi kémia méltó fizetség lett volna a hindu algebráért és a kínai politikai gondolkodásért. De Ázsia jogos büszkesége saját eredményei fölött maradi fennhéjázássá korcsosult már jóval azelőtt, hogy a 19. században végül lelepleződött a gyengesége...”¹²⁹

Sok példával igazolható, hogy a Nyugat intellektuális rohama csak 1700 után kezdődött. A nyugati *terjeszkedés* viszont már 1500 körül megindult, amikor még nem támasztotta alá a technikai fölény, hisz azt csak a 17. századi találmányok hozták létre. Ez arra mutat, hogy a technikai fejlődés nem oka, hanem következménye a terjeszkedésnek. A hajózás nagy felfedezései nem előzték meg a nagy felfedező utakat, hanem a nyomukban jártak. Akkor pedig nem magyarázható technikai okokkal a fölény, mely módot adott arra, hogy Európa 1500-tól egyre fokozódó nyomást gyakoroljon a Keletre. A tények rácsafolnak az anyagi természetű magyarázatra. A hajóépítés, tengerhajózás, tengerészeti ismeretek és ágyúöntés terén a 16. századi Ázsia volt fölényben, mégis az európaiak fedezték fel Indiát, nem pedig a kínaiak Európát.

Amikor erre a körülményre magyarázatot keresünk, először

is azt kell szem előtt tartanunk, hogy a tudományos felfedezésnek önmagában nincs sok gyakorlati értéke. Ahhoz jól szervezett társadalomra van szükség, amely a megszülető találmányokat fel tudja használni, hogy eredményeket hozzon. A 16. századi Európa ereje nem technológiájában, hanem szervezettségében rejlett. Ezt napnál világosabban mutatja a Nyugat fölényét megalapozó ágyúk és lőfegyverek története. Az ágyú eredete ma épp olyan homályos, mint amikor Camden ezt írta:

„Valaki [Sir John Harrington] utat vágott magának a világ túlsó végéig, egészen Kínáig, hogy onnan szerezze meg az ágyúk találmányát, de tudjuk jól, hogy messziről jött ember azt mond, amit akar... A legkitűnőbb szerzők véleménye szerint egy Bertholdus Swarte nevű szerzetes készítette az első ágyút.”¹³⁰

A legkitűnőbb szerzők véleménye erről a kérdésről ma már nem ilyen határozott. Abban már nagyobb volna az egyetértés, hogy a puska valószínűleg kínai találmány, és először 1260-ban említik. A legkorábbi kínai ágyúk 1356-ból valók. Ezzel szemben már az 1324-es metzi csatában is használtak ágyút, és az angolok 1326-ban Crécy-nél ugyancsak. 1326-tól szerepelnek a dokumentumokban, a lőfegyverekről pedig 1331-től kezdve esik szó. Az angolok mindkettőt használták tengeri csatáknál az 1340-es sluyssi ütközetétől kezdve. V. Henrik ágyúkkal támadta Harfleurt (1415-ben): 40 fontossal, 30 fontossal és 15 fontossal – innen származik különös wimbledoni pontozási rendszerünk.

A törökök jó hasznát vették az ágyúknak Konstantinápoly ellen 1453-ban, akárcsak Warwick earlje Bamborough vára ellen 1464-ben. A perzsák a velenceiekhez fordultak puskaért meg tüzéséért 1471-ben, az egyik gujarati sah pedig Egyiptomhoz 1511–12-ben. Angliai VIII. Henriknek „annyi ágyúja van, hogy a Poklot is meghódíthatja velük” – jelentette a dózsénak a velencei nagykövet már 1512-ben. Hessei Fülöp 1523-ban egyetlen nap alatt a földdel egyenlővé tette Landstuhl várát. Bábur mogul császárnak 1526-ban voltak ágyúi és hindu tüzérei. Az ilyesfajta tényekből arra következtethetünk, hogy az ágyúk soha nem voltak a Kelet vagy a Nyugat monopóliumai. Első eredményes felhasználásuk dicsőségében talán a törököknek és angoloknak kell osztozniuk; 1550-ben a török tüzéség volt a legjobb, 1580 táján az angolokat tartották többre, s ebben az időben a legjobb lőfegyverek Hollandiából és Spanyolországból származtak. Magát a találmányt pedig mindenki máshonnan származtatja, Pekingtől Woolwichig – nem sajátíthatja ki egyetlen ország sem.

De akkor mi okozta a nagy változást 1700-ra? És hogyan tudtak a portugálok 1509-re tengeri fölényre szert tenni az Indiai-

óceánon? A választ kétségtelenül az írástudó katona megjelenésében kell keresnünk.

A helyzet az, hogy a puska vagy lőfegyver feltalálásával még nincs megnyerve a csata. Az ágyú csak akkor hatásos, ha felállítják, karbantartják, tisztítják és fényesítik. A lövedéket le kell kaparni és átfesteni. A puskaport szárazon tartani és a hordókat rendszeresen megfordítani. A hordóeresztékeket és szerszámokat puskavesszőket és ékeket számon tartani és ellenőrizni. Az ágyút kiszolgáló legénységet bonyolult és pontos kiképzésben részesíteni, amelyben mindenki megtanulja a dolgát – és mellesleg a többiekét is. A kiképzés alaposágától és gyorsaságától függ nemcsak az ágyútűz eredményessége, hanem a tüzérek testi épisége is. Egyetlen hiba a szigorúan megszabott eseménysorban, egyetlen mulasztás a fojtás készítésénél, és vége az ágyúnak is, a legénységnek is körülötte. A kézfegyverek használata ugyanilyen pontosságot igényel. A gyalogsági kiképzést Móric, Nassau grófja találta föl, az első kézikönyv – Jacob de Gheyn munkája – 1608-ban jelent meg. A muskéta megtöltése és elsütése néha harminchét mozdulatból és ugyanennyi parancsból álló sorozatot jelentett.

„III. A muskéta nyugodjon a bal vállon, a bal kéz a puskatuson, a hüvelykujjnak annak mélyedésében... a závárt kissé kifelé kell fordítani, hogy a puskatus alsó része egyvonalban legyen a test közepével... stb. stb.

IV. A kanóc legyen a bal kézben, egyik vége a mutató- és középső ujj, a másik a gyűrűs és kisujj között... stb.”¹³¹

Valóban szükség volt erre? Életbevágóan fontos volt, főképp a biztonsági intézkedések sora. Márpedig ahhoz, hogy az eljárás minden részletében megfeleljen az előírásnak, a tiszteknek és tiszthelyetteseknek betéve kellett tudniuk a kézikönyvet. Törzsőrmestertől vagy fedélmestertől fölfelé írástudóknak kellett lenniük. Főhadnagytól fölfelé matematikai ismeretekre is szükség volt, a magasrangú tisztektől pedig elvárták, hogy rangos, művelt, rátermett férfiak legyenek, és gyakran azok is voltak.

Keleten ismeretlen volt, katonatiszteknek ez a két osztálya, a felső és alsó középosztály. Nehéz is lett volna létrehozni, hiszen az indiai kasztrendszer és a kínai képirás jóvoltából a művelődés meg a hadviselés elkülönült. A 16. században szinte nem is létezett technológiai különbség Kelet és Nyugat között, és gyakran a keletiek voltak fölényben. Csak a társadalmi szerkezet volt más: az egyik oldalon dinamikus, a másikon statikus. A társadalmi erők működése egyre jobban kitágította a technológiai szakadékot, úgyhogy a 19. századi Európa már nagy előnyre tett szert.

Aztán a technológiai fejlődés visszahatott a társadalmi rendszerre: a mérnök társadalmi rangot szerzett, az altiszt nem lehetett meg a betű ismerete nélkül. Ahogy a fegyverek mind bonyolultabbá váltak, a karbantartás színvonala egyre nagyobb jelentőségre tett szert, így új vallás született azoknak, akik másban nem hittek. A tüzérnek szent dolog az ágyú, és olyan hódolattal bánik vele, amilyennel a gyalogos csak a zászlónak adózik. Az angolok a keletieket vádolták bálványimádással, de maguk is bálványokat teremtettek, melyekről ilyesfajta versek énekelnek:

A pogány

Kőnek, fának a vak pogány
hajlong, így tiszteli,
parancsát csak saját magáét ismeri;
Rendetlen, kapkod, törét elhajtja,
De jön az ezrede és kitaszítja,
Tisztátalan él, fegyelmezetlenül,
Bármit csinál: kelleetlenül...

És Rudyard Kipling verse ezzel a tanulsággal végződik:

...Tartsd rendben fegyvered, s akár tenmagadat¹³²

A gyalogság kiképzésének alapelveit Spanyolországban, Németalföldön és Svédországban dolgozták ki. De az angolok magasztosították vallássá.

A keleti és nyugati felfogás különbsége ezen a téren már 1511-ben megmutatkozott. Akkor vette be Malakka városát Albuquerque. A maláj főváros technológiailag korántsem volt elmaradott. Sőt, a szemüvegek például itt készültek, némelyik 1410–1430-ban már eljutott Kínába – alighogy 1300 körül felbukkantak Itáliában. Ideális hely volt a technológiai kísérletekhez, hiszen az indiai hajóépítésre és a kínai térképészetre egyaránt támaszkodhattak. Az ágyúkat és lőfegyvereket meg talán épp itt találták fel, amikor a bennszülöttek fűvócsövét megtölték a Kínából behozott puskaporral, vagyis egyfajta légpuskát készítettek. Az mindenesetre biztos, hogy készítettek ágyút, hiszen Pahangban előkerült egy öntőforma, amely a portugálok előtti időből származik. Ezen kívül a portugálok saját bevallásuk szerint sok elfoglalt városban találtak lőfegyvert. Mégsem azok, hanem a fűvócsövekből kilőtt nyilak sebesítették meg őket. Tehát jogos a következtetés, hogy a malájoknak voltak ágyúik, de nem tudtak eléggé bánni velük. Később mindenesetre ez volt a helyzet. 1871–1872-ben Mahdi rádza ágyúit Selaugorban

„...nem volt mivel felemelni, mert vagy a kívánt irányba beállított két párhuzamos deszkára fektették őket, vagy kocsira tették és náddal kötözték le, úgy rögzítették. Mahdi emberei körében az volt a szokás, hogy mielőtt elsütötték az ágyút, köréje gyűltek, és imádkoztak a sikerért...”¹³³

De miféle sikert várhattak egy ágyútól, amelyet nem lehet elfordítani, fölemelni vagy hátravinni? Az áhítatos ballisztika irányzata a legjobban öntött ágyút is értelmetlenné tette. A 20. század sem hozott gyökeres változást. A közelmúltban, amikor kihirdették a szükségállapotot a Maláj-félszigeten, a szingapúri rendőrség egyetlen fegyvere a karabély volt. Néhány év múlva egy odalátogató fegyvergyáros megállapította, hogy hetvenöt százalékuk hasznavehetetlen. Tisztjeik legfeljebb azzal vigasztalhatták magukat, hogy ellenfeleiknek még ilyen fegyvereik sem lesznek. Amikor Sir Gerald Templer tábornok megkezdte az ellenség katonáinak besorozását a biztonsági erőkhöz, ezt a figyelmeztetést adta ki: „*Ne feledjétek el, hogy amikor a legyőzött terroristák sorainkba lépnek, szinte semmit nem tudnak a lőfegyverekről.*” Sok rendőr ennek köszönhette az életét. A jó fegyver semmit sem ér, ha nem tartják karban és nem tudnak bánni vele.

Az európaiak ázsiai hatalma a tüzérségen és a lőfegyvereken, vagy legalábbis megfelelő alkalmazásukon alapult. De a társadalmi szervezet, amely létrehozta a tüzérséget és gondoskodott a karabélyok tömegtermeléséről (1851-től), alkalmas a tudomány ösztönzésére is.

Needham professzor, amikor magyarázatot keres arra, hogy a kínai matematika és tudomány fejlődése egy ponton megrekedt, felfigyel egy gyökeres különbségre a nyugattal szemben:

„Tehát mi történt a reneszánsz-kori Európában, amikor kialakult a matematika alapján álló tudomány? És miért nem történt meg ugyanez Kínában? Azt is nehéz megállapítani, miért fejlődött ki a modern tudomány az egyik országban, de azt még nehezebb, miért nem fejlődött ki egy másikban. Ám ha tanulmányozzuk, hogy mi nincs, talán fényt deríthetünk arra, mi van. A matematika és tudomány eredményes együttműködésének problémája csak másfajta megfogalmazása annak a kérdésnek, hogy miért fejlődött ki egyáltalán a modern tudomány Európában.”¹³⁴

Needham azt a megoldást veti fel, hogy a kínai konfucianus bürokrácia nem kínált nagy lehetőségeket a matematikusnak vagy természettudósoknak, főképp 1368 után. A kézműveseket láthatatlan fal választotta el az irodalmi műveltségű tudósoktól. A kereskedőket nem sokra becsülték. Semmiféle műszaki felfedezés nem

biztosította volna a mechanikusnak azt a magasabb társadalmi rangot, amely az írott szövegek bűvárának kijárt. Indiában egy érinthetlent nem emelhetett volna magasabb kasztra semmiféle találmány. Ebben a tekintetben hasonló volt a középkori tudomány is. Az építész, mérnök vagy hajós kívül maradt a tudomány világán, melyet a papoknak, és a parancsolásén, melyet a nemeseknek tartottak fenn. Ezért a 15. században megjelentek a mérnök-művészek „akik nem tanultak iskolákban és nem okosodtak könyvekből”. Néhányan 1500 után nemességig vitték, például Kolumbusz. A reformáció azonban megnyitotta a tudományt a világiak előtt is, olyan tudósokat nevelt ki, mint William Gilbert vagy Francis Bacon, és bár 1550-ben az európai matematika még kevéssel járt az indiai vagy kínai előtt, az 1665-ig tartó időszak gyors fejlődése létrehozta az algebrát, a tizedesszámokat, a logaritmust és a logarlécet, s mindez Descartes-on és Pascalon át Newtonig, meg az integrál- és differenciálszámításig vezetett. Az orvosi szakmának sem volt jövője, amíg az egyetemet végzett orvost egy világ választotta el a felcserből lett sebésztől, és a köznemesség egyiket sem fogadta be. A fejlődés akkor indult meg, amikor az orvosok és a sebészek egyesültek, és bármelyikből lehetett lovag. A régi korlátok ledöntését a művelt kereskedők tették lehetővé, akik saját szakmájukban felhasználták az új találmányokat, aztán nemesi címeket vásároltak. A 12. századtól kezdve a Keletre érkező európai mögött ott állt a kísérleti tudomány világa, mely nemcsak a lőfegyvert és az ágyút tudta felmutatni, hanem a gőzmozdonyt, a vasutat, a biztosító társaságot, a távirót, a mütöt, a világítótornyot, a kininadagot és a bankot is.

Az európai befolyást az óra meg a nyomdagép jelképezte. Az utóbbi, mely magában is jelentős, ízelítőt adott még valamiből. Lewis Mumford állapítja meg:

„A nyomtatás kezdettől fogva teljes egészében műszaki teljesítmény volt. És prototípusa minden későbbi sokszorosító rendszernek; hiszen a nyomtatott oldal még a katonai uniformist is megelőzte mint teljes egészében szabványszerű, sorozatgyártással létrehozott termék, és a mozgatható betűtest volt az első példa a csereszabatos alkatrészekre...”¹³⁵

Bár a nyomtatás Kínából és Koreából származott, valójában a nyugati gépkorszak előfutárának tekinthető. De még nagyobb jelentősége volt az órának. A középkorban találták fel, 1675-ben használták először óraingát, 1700-ra terjedt el a használata és 1759-re John Harrison (4. sz.) kronométeréhez vezetett. Ösztönzésül szolgált más gépek, például a precíziós eszterga kialakításához is. Ezen kívül új gondolkodásmódot hozott, új érzéket

a pontosság iránt, az idő értékének új megbecsülését, új hitet a haladás lehetőségében. És ne felejtsük el, hogy az óra volt az első precíziós műszer, amely sok továbbinak a mintájául szolgált. A viktoriánus kormányhivatalnok asztalán és kezében órával intézkedett. Elvesztette a türelmét, ha olyanokkal volt dolga, akiknek az óra számlapja semmit sem jelentett. Úgy érezte, az idő neki dolgozik, és tudta, hogy az idő pénz.

Amikor Viktória királynő meghalt, kitűzték VII. Edward koronázásának időpontját 1902-ben. A meghívottak közt volt néhány maláj herceg, akik akkor látták először Londont. Egyikük megjegyezte kísérijüknek, Hugh Cliffordnak, hogy csak most értette meg, miért tulajdonítanak az európaiak olyan nagy jelentőséget az időnek.

„Ebben az országban annyi életet zsúfolnak minden egyes napba, hogy ha valaki csak negyedórát elveszít, soha többé nem tudja behozni a kárba vesztett pillanatokot. Nálunk az élet csak poroszkál: itt úgy vágtat, mintha ördögök volnának a sarkában!”

Azt pedig még kevésbé értette volna meg a maláj, hogy az angolok úgy érezték, szűkre szabott az idejük Keleten, és amit hamar el nem érnek, azt talán soha nem tudják véghezvinni.

Vedd a fehérek keresztjét,
 Békéért vad harcaik,
 Messze űzd, ami betegség,
 Ne túrd éhség átkait,
 S lásd, ha közel érsz a célhoz,
 Mások már-már boldogok,
 A pogányság újra vést hoz,
 Reményed mint rongy lobog...¹³⁶

17

A HALADÁS ÚTJA

AMIKOR A KERESZTÉNY templomok harangjai elütötték az órákat, új jelentőséget adtak az időnek és az örökkévalóságnak egyaránt. Minden múló óra hozzátett valamit a történelemhez. Minden órával kevesebb ideje maradt az egyénnek, hogy kiérdemelje a megváltást. A különféle eszmék közül, melyekkel az európai behatolók ajándékozták meg a Keletet, talán az idő – a múlt, jelen és jövő – fogalma volt a legfontosabb. Kialakulásában része volt

egyfelől az órának, a naptárnak és a történelemkönyvnek, másfelől az európaiak hosszabb élettartamának. A modern tudomány hatásának elemzése során azt a hibát követjük el leggyakrabban, hogy elfelejtjük: a régészet és történettudomány szerepe épp olyan jelentős volt, mint a kémiáé vagy fizikáé. A jelen döntései a jövőről alkotott elképzeléseinkre épülnek, azokat viszont megszabják a múltra vonatkozó hiedelmeink. Elterjedt ősi hiedelem volt az Aranykor legendája, amelynek az elvetése alapjaiban változtatta meg az emberek szemléletét. Az indiaiaknak, kínaiaknak és görögöknek egyaránt van ilyen legendájuk, amely a zsidó Édenkert történet megfelelője.

A legenda hindu változatában az ember hajdan egyenlő volt az istennel, erényekben bővelkedő és boldog, szenvedést és félelmet nem ismerő. Ez a Satya Yugának nevezett kor akkor ért véget, amikor az emberek szívén úrrá lett az eltévelyedés, az erény helyébe kapzsiság és mohóság, harag és bűn lépett. A kínai Aranykort Lao-ce követője, Csuang-ce (604–532) így írta le.

„A tökéletes erény korában az emberek nem tartották nagy becsben a bölcsességet... Egyenesek voltak és helyesen viselkedtek, bár nem tudták, hogy ez a becsületesség: szerették egymást, bár nem tudták, hogy ez a szívjóság...”¹³⁷

Konfuciusz igen nagy jelentőséget tulajdonít a késői uralkodóknak például szolgáló, legendás Sage királyok bölcsességének. Hasonlóan gondolkodtak a görögök is: távoli hőseik szinte istenek voltak és a Homérosz hősei olyan sziklákat tudnak felkapni, amelyek „meghaladnák bármely ma felnevelt két férfi erejét.” Arról lehet vitatkozni, hogy ezeket az elképzeléseket mennyire vették komolyan és hányan, de kétségtelenül olyan gondolkodásmódról árulkodnak, amelyben a „haladás” nem játszik szerepet és az ősök legalább olyan bölcseneknek minősülnek, mint utódaik. Amely nem is remél többet, mint hogy talán felnőhet az ősi kor erényeihez, de ennek is csekély valószínűséget tulajdonít. Úgy véli, ha egyáltalán voltak dicső napok, már kétségtelenül a múlt ködébe veszttek.

Ez a felfogás az indiaiakat nyűgözte le a legkevésbé; ők sem tekintettek a jövőbe, de nem a történelmi, hanem a kozmikus idővel számoltak: „A vallásos hindu szemében csak a változatlan és megváltoztathatatlan abszolútumnak volt metafizikai valósága” – állapítja meg Amaury de Riencourts; nem is akadt Indiában egyetlen történész sem az iszlám beköszönte előtt. A kínaiakban több volt a történelmi érzék, csakhogy ők nem a fejlődés irányait kutatták, hanem az etikai szabályokat: a példákat, melyeket utánozni vagy kerülni kell. A jövőbe először a zsidó próféták

tekintettek, s utánuk a Mithrász-hívők, a manicheisták, meg a keresztények. Nem az emberi erőfeszítésektől várták, hogy véget vetnek a jelen nyomorúságának, hanem a majdani isteni beavatkozástól. A megszabadulást önkényes és elszigetelt eseményként fogták fel, de a látható világban kellett megtörténnie. Ilyen értelemben a jövőbe tekintettek, egy olyan korba, amikor összehasonlíthatatlanul jobb lesz minden, legalábbis nekik. Ebből a szempontból a keresztények és mohamedánok gondolkodása hasonló volt és forradalmi. Mégsem mondhatjuk, hogy a középkori keresztényeknek sok fogalmuk lett volna a haladásról. Az egyházatyáktól várták az útmutatást, az apostoloktól az ösztönzést. Ha egyszer elfogadták Krisztus visszatérésének eszméjét, nem volt értelme arról vitatkozni, hogy egyébként fejlődik-e a világ.

A 11. századtól lassan átalakult a középkori szemlélet. Arra nem láttak esélyt, hogy a korai kereszténység érdemeit felülmúlják, de arra igen, hogy a római és görög civilizáció szintjére visszajutnak. Láthatóan vissza is jutottak, sőt bizonyos téren meghaladták 1500-ra. Ekkor már képesek voltak a történelmet fejlődési folyamatnak tekinteni, melyben talán Isten bölcsessége nyilvánul meg, sőt, talán még az emberi teljesítmény is. Márpedig ha ismerték a történelmi fejlődés fogalmát, melyben a jelen fölötté áll a múltnak, ésszerű következtetésnek látszott, hogy a jövő szintén fölötté állhat a jelennek. A világ alakulásának ez a szemlélete magától értetődően vetette fel a kérdést, hogy milyen változásokat hozhat a jövő, és hogy tervszerű beavatkozással gyorsíthatók vagy módosíthatók-e ezek a változások. Ez a gondolkodásmód hozta létre az *Utópiát* és a hozzá hasonló műveket: a modern nyugati világ jellegzetes irodalmi műfaját. Morus Tamást természetesen a felfedezések kora ösztönözte, a felismerés, hogy a különböző népek életmódja különböző. Ő azonban nemcsak kifejezte, hanem formálta is a reneszánsz jövőképét. Most hinni lehetett abban, hogy a történelem a haladás meséje, és hogy jönnek még ennél is jobb idők.

A mi szempontunkból az utópisztikus irodalom tartalma kevésbé fontos, mint az a tény, hogy csaknem minden darabja 1516 és 1905 között látott napvilágot. Az *Utópiát* 1627-ben a *Christianopolis* követte és 1637-ben Campanella *Napállama*. A 18. század két fontos műve Louis Sébastien Mercier *Memoirs of the Year 1500* (Emlékiratok 1500-ból; 1772) és Thomas Spence *The Description of Spensonia* (Spensonia leírása; 1715) című munkája. De a legtöbb könyv a jövőről a 19. században született. F. M. Charles Fourier-tól Étienne Cabet-ig, James Silk Buckinghamtól E. Bulwer-Lyttonig követhetjük nyomon a művekben haladás eszméjének vonulatát. Robert Pemberton *The Happy Colony*

(A boldog gyarmat; 1854) című munkája tovább vezet szinte az egyetlen német utópiához, az 1889-ből származó *Szabadföldhöz*, és így William Morris *News from Nowhere* (Hírek Sehonnan) című munkájához. A 20. században született Émile Thirion *Neustria* (1901), Theodor Herzl *Alt-Neuland* (ősiföld-újforrás, 1903), Gabriel Tarde *Underground Men* (Illegális ember) és – szinte a sorozat befejezéseként – H. G. Wells *A Modern Utopia* (Egy modern utópia) című könyve. Az egyetlen többé-kevésbé megvalósult álm Ebenezer Howard *Garden Cities of Tomorrow* (A holnap kertvárosai) című írásáé volt, amely a Letchworth-hoz hasonló kertvárosokat jósolta meg. H.G. Wells-szel gyakorlatilag véget ér a sorozat, az ő későbbi, gyengébb munkáit már Aldous Huxley *Szép új világa* (1932) és George Orwell *1984-e* (1949) követte.

Tehát amíg tartott az európai terjeszkedés, addig a levegőben volt a világ megjavításának, valami utópisztikus cél elérésének a gondolata. A haladás nevében bármit meg lehetett tenni, és meg is tettek. Egyre növekvő technikai fölénye mellett az európainak megvolt az az érdeme is, hogy haladó. Viszonylagos tudatlansága mellett a keletinek megvolt az a bűne is, hogy fatalista és apatikus. Az angolokra várt a feladat, hogy változtassanak ezen. Míg a korábbi birodalomépítők csak rövid uralkodásra számítottak, a későbbiek gyakorlatilag véglegesnek tekintették a szerepüket. A régi típus képviselőjének tekinthetjük Sir Stamford Raffles, Szingapúr alapítóját. 1822-ben ezt mondta a főiskoláról, melyet a városnak tervezett – az épp hogy megalapított városnak, amelyből majd létrejön a még gondolatban sem létező Brit Malájföld:

„Gazdagságot partjainkra a kereskedelem hoz, ám csak az irodalom és felebaráti szeretet fényében világosodik meg előttünk, miképp használhatjuk a legnemesebb célokra. Ez vezérelte Angliát, midőn honi fényességének ereje által élre tört a nemzetek között, hogy áldást vigyen mindenhová, amerre jár. Ha eljön az idő, midőn Birodalma elenyészik, kiválóságának ezen emlékművei megmaradnak, jóllehet megannyi győzelme már nem lesz több pusztá névnél. Szolgáljon akkor is Britannia dicsőségére, hogy nevét fénybetűkkel írja a történelembe; emlékezete ne úgy maradjon fenn, mint a fergetegé, amelynek nyomában pusztulás jár, hanem mint a tavaszi viharé, amely feléleszti a szellem szunynyadó magvait, és életre kelti őket...”¹³⁸

Kiváló ember szavai ezek, aki jó előre számot vetett alig megkezdett uralma véges voltával. Vessük össze őket egy másik kiváló férfiú szavaival, akinek működése a világnak ugyanebben

a részében egy későbbi időszakra esett. Sir Frederick Weld 1880-ban így írt:

„Ha az embereket önmaguk kormányzására akarjuk nevelni, saját erejükre kell bízunk őket. Mi pedig szükségképpen ennek az ellenkezőjét tesszük. Ezenfelül kétlem, hogy az ázsiaiakat egyáltalán ránevelhetők önmaguk kormányzására; ez ellentmond fajuk szellemének, régvolt történelmük tanulságainak és a hitelveik szülte késztetéseknek. Semmi sem felel meg nekik jobban, mint a türelmes és pártatlan önkényuralom kell; ebben pedig *mi* részesíthetjük őket...”¹³⁹

A véleménykülönbség oka elsősorban nem személyiségükben, hanem koruk szellemében rejlik. A 19. század folyamán az európaiak fölénye egyre nőtt. Az ázsiaiak mind jobban lemaradtak a hadászat, tengerészet, technológia, orvostudomány és ipar terén. Raffles még nem tartotta lehetetlennek, hogy a malájok képesek saját országuk kormányzására, hisz korábban látta, hogy azok. Nem is élvezett különösebb technológiai előnyt velük szemben. Ehhez képest Weld fölénye megsemmisítő volt. A fejleményeket jól érzékelteti Mannath C. Mallik:

„Még a jóindulatú európaiak is arról panaszkodnak, hogy az indiaiak természetéből és viselkedéséből hiányzik a férfias erő. Csoda is lenne, ha a vallási, szellemi és politikai vezetők önkényuralma meg a sorvasztó társadalmi körülmények hosszú évszázadai után maradt volna bennük férfiaság, különösen mert ha a legcsekélyebb jelét mutatják, a szülők, tanárok, szellemi vezetők és politikai hatalmasságok azonnal elmarasztalják, türelmetlenséggel és illojalitással vádolják őket...”¹⁴⁰

Másutt is az történt, ami Indiában. Az emberek alkalmazkodtak az idegen uralomhoz. Vagyis tévedés lenne azt hinni, hogy a malájok egyszerűen nem fejlődtek. Valójában elkorcsosultak, hiszen kereskedelmük elvesztése kalózkodásba, tekintélyük elvesztése ópiummámorba hajszolta őket. Az indiaiakhoz meg kínaiakhoz hasonlóan egy idő múlva másoknál hitványabbnak és cselekvőképtelennek érezték magukat. És Weld többek között azért vonhatta kétségbe alkalmasságukat az uralkodásra, mert az ő felfogása szerinti kormányzás is bonyolultabbá vált. Már nem korlátozódott a rendfenntartásra. Beletartozott a kísérleti mezőgazdaság és a pénzreform, a kikötők bővítése és az egészségügyi rendszabályok. Weld a saját nemzedéke nevében vonta kétségbe az ázsiaiak képességét a hatalom gyakorlására.

Nagyjából ennek a nemzetéknek a szószólója volt a tiszteletre-

méltó George Nathaniel Curzon képviselő is, a későbbi alkirály, aki 1887–1888-ban, majd 1892–1893-ban beutazta Keletet. Jó megfigyelő volt, tudós és igen rátermett ember, így nem követte el a szokásos hibákat. Szentül hitte, hogy Anglia hatalma megálmálthatatlanul növekszik, és a brit birodalom „hála a Gondviselésnek, olyan hatalmas eszköze a jónak, amelyhez foghatót még nem látott a világ”, de mint az alábbi részlet mutatja, nem becsülte alá a Keletet sem:

„Ázsiától kaptuk a mohamedán építészetet – az emberi teljesítőképeség e módfelett spirituális és kifinomult példáját –, a kínai porcelánt, a perzsa, rhodoszi és damaszkuszi fajanszot, a határtalanul elmés japán művészetet. Ázsia földjén építették fel a legpompásabb várost, Babilont; a legfejedelemibb palotát, Perzsepolisz a legfenségesebb templomot, Angkor-Vatot; a legképzeletesebb síremléket, a Tádzs Mahalt...”¹⁴¹

Curzon mindezt elismerte, sőt azt is, hogy az ázsiai országok nem egyformák, és megpróbálta – talán egyedülálló módon – meghatározni, mit értünk azon, hogy „keleti”. Erre az eredményre jutott:

„...jellem tekintetében általános közönyt az igazság, ám tiszteletet a hasznot hozó ravaszkodás iránt, viselkedés tekintetében fensőségességet, társadalmi tekintetben a család egységéhez való merev ragaszkodást, kormányzás tekintetében a kormányzottak néma behódolását, közigazgatás és igazságszolgáltatás tekintetében az ügyintézők és bírák nem is titkolt megveszthetőségét, a mindennapi élet tekintetében szoborszerű és kifogyhatatlan türelmet, amely mit sem törődik az idővel, és engesztelhetetlen háborút vív a sietség ellen.

Azt tűztem feladatul magam elé, hogy számos országban tanulmányozzam a jellem és szokások e tömör és szilárd ötvözetének, valamint a civilizáció néven emlegetett rugalmas és terjeszkedő erőnek összeütközését, amely, úgy vélem, érdekesebb minden másnál.”¹⁴²

Ennek az igen érdekes megjegyzésnek az elemzésekor először is azt kell megállapítanunk, hogy a civilizáció Curzonnál sajátos értelmet kapott. Raffles még civilizáltak találhatta a kínaiakat, indiaiakat, malájokat, és a szó eredeti értelmében azok is voltak. Curzon hangsúlyozza ugyan, hogy a bölcs utazó nem téveszti össze az idegent az alsóbbrendűvel vagy silánnyal, a „civilizált” szót mégis fenntartja a Nyugatnak. Azután látnunk kell, hogy bár érzékeli a különbségeket az egyes keleti országok

között, fel tud sorolni néhány tulajdonságot, amely mindegyikükben közös. Észreveszi a család egységéhez való ragaszkodást, amelynek következtében a keleti kevésbé individualista. De felsorol más tulajdonságokat is: szavahihetlenséget, ravaszkodást, fensőségességet, megvesztegethetőséget, türelmet és a néma behódolást a hatalomnak. Csak azt nem veszi észre, hogy ezek nem sajátos keleti tulajdonságok. Egyszerűen azok a magatartásformák, melyeket a kisebbségi érzés vált ki az idegen, ám uralkodó civilizációval szemben. A viktoriánusok tévedtek, amikor a változatlan keletről beszéltek, és nem vették észre, hogy igenis változik, a szemük előtt hanyatlak. Curzon nagyjából azokat a tulajdonságokat fedezte föl az indiaiakban és kínaiakban, amelyek a középkori Európát is jellemezték. Abban az időben az emberek általában nem voltak szavahihetők, ezért alakult ki a szokás, hogy a tanuknak eskü alatt kellett vallaniuk. A falusiakban mindig megvolt a nincstelenek ravaszsága. A papokban és ügyvédekben, az orvosokban és tanítóknál mindig megvolt a védekező fensőségesség, amelyet általában a tudatlansághoz társítunk. Az urak és kiszolgálóik megvesztegethetők voltak, de általában számíthatnak a tömegek türelmére és néma behódolására. Ezeket a tulajdonságokat a civilizáció hanyatlása hozza létre, a tudat, hogy régen jobban mentek a dolgok, és a meggyőződés, hogy máshol most is jobban mennek.

Jogos következtetés, hogy Curzon jobb megfigyelő volt, mint amilyen gondolkodó, de legalább azt ne felejtjük el, milyen helytállóak voltak a megfigyelései. Szembesítette „az iszlám hajthatatlan és könyörtelen szorítását” „India szelíd hitével, melyre babonák rakódnak és megüli az enyészet”, és melléjük állította „az etika és demonológia keverékét”, „amelyet Kínában vallásnak ismernek el”. Érzékelt az ellentétet a pekingi utcák forgataga, „a gyötrelmes véletlenek felfoghatatlanul rémítő fantazmagóriája”, meg a Tiltott Város atmoszférája közt, ahol „minden titkos, fátylak mögé rejtett és érthetetlen”. A kínaiakra némi tisztelettel nézett:

„...az igénytelen, szívós, megszelídíthetetlen, barátságatlan faj, amely szembeszegül minden kívülről jövő kezdeményezéssel, a magabiztos és közömbös nemzeti jellem mogorva ellenállása, a hihetetlenül és kérlelhetetlenül szigorú vallási és erkölcsi törvények, meg az időtlen idők óta változatlan kormányforma, amely még ma is a fenséges és dermesztő önhittség köntösébe burkolózik.”¹⁴³

Az utolsó szavak diagnosztizálják Kína hanyatlását, a továbbiakban Curzon arra is rákérdez, vajon mi akadályozta a fellendülést:

„A válasz ott rejlik a keleti országok ősi átkában, a kígyó nyomában Sztambultól Pekingig mindenfelé: a mindenk fölötte való, önző, zsarnoki és megvesztegethető hivatalnokok gonosz szellemében. A magánvállalkozás iránt bizalmatlanságot táplál az elme, ha arra nevelték, hogy a kormányzat minden és az egyén semmi...”¹⁴⁴

Tehát valójában Kína legfőbb gyengéje éppen az az intézmény, amelyre a legbüszkébb, nevezetesen a tanult hivatalnokréteg. Kína legnagyobb ellensége a mandarin, aki ősidők óta változatlan oktatási rendszerben tanul, fejét teletömték értelmetlen és használhatatlan elvekkel, hivatalának előírt kötelességeit gépies és szolgai pontossággal végzi, képtelen babonák és varázslatok prédája, de emberi ésszel felfoghatatlan göggel pöffeszkedik, és mivel csekély javadalmazásban részesül, kénytelen sikkasztani és lopni. A hivatalos korlátok megfojtanak minden magánvállalkozást, a hivatal mohósága kiolt minden közszellemet. Mivel mindenkinek az a célja, hogy maga is hivatalnok legyen, és megvan rá a lehetősége, bármilyen rétegből származik, egyetlen osztály sincs, amelytől eredményes tiltakozás várható. A status quo fenntartása érdekében áll a teljes kormányzó rétegnek, amely maga is a néptömegekből került ki. Azok az erők, amelyek általában a haladás oldalán sorakoznak fel – az írástudók vagy az egyetemisták – Kínában mindenki másnál reakciósabbak, hiszen a diplomával kezükbe kerül a hatalom kulcsa is, nem úgy mint Oroszországban, ahol eltáposzák őket vagy rájuk sem hederítenek, vagy Indiában, ahol úgy érzik, nincs tere a becsvagyuknak. Az sem várható, hogy az ilyen csökönyös és hiú nép alsóbb rétegei akár a legcsekélyebb hajlandóságot mutassák, hogy olyan útra lépjenek, amelyet vezetőik nem tartanak kívánatosnak. Mindkettő örül a stagnálásnak.”¹⁴⁵

Curzon megfigyelőnek jobb volt, mint prófétának, hisz nem látta előre a kínai agressziót például orosz Turkesztán ellen:

„...Épp ilyen bizarr gondolat, hogy átvonul Tibetben és a Himáláján, s Nepált visszafoglalja Nagy-Britanniától...”

Még homályosabb jövő ködébe vész a kor – s ide már a minden béklyótól megszabadult képzelet igézete is hiába csábítana bennünket –, midőn Mr. C. H. Pearson [*A National Life and Character: A Forecast* (Nemzeti élet és jellem: előrejelzés) szerzője] szerint kínai úriemberek tolonganak majd a párizsi szalonokban és a Pall Mall klubjaiban; midőn lóversenyeken gyakran látott kínai tulajdonosa vezetni hátra mérésre az Angol Derby győztesét; és a férj nélkül maradó nők problémája a keresztény oltárok

előtt megjelenő házasulandó kínai férfiak jóvoltából nyer orvoslást...”¹⁴⁶

Mr. C. H. Pearson ködös jövője sok tekintetben mintha már itt lenne, hamarabb, mint Lord Curzon hitte volna. Csakhogy jóstehetségét történelmi érzéke sem múlta felül, hisz nem látta át saját megfigyelései tágabb értelmét. Mindaz, amit 1893 dekadens Kínájáról mondott, szinte ugyanilyen mértékben illet 1703 mogul Birodalmára és a hasonlóan dekadens Római Birodalomra mondjuk Kr. u. 200-ban. Azt nem tudhatta előre, hogy szinte szóról szóra ráillik majd Angliára 1963-ban, vagy az Egyesült Államokra 1993-ban. Ma már könnyebben átlátjuk, hogy nemcsak Kínát írta le, hanem *bármelyik* hanyatló társadalmat. Az egyik tünet a bürokrácia – a fenséges és dermesztő önhittség kötődésével együtt. A másik a túladóztatás, amelynek mai megfelelője a szerencsejáték és következménye a babona. Curzon jogos kritikájára a kínai filozófusnak ideális esetben azt válaszolhatta volna: „Sose kérdezd, kiért szól a harang. Érted szól.”

Lord Curzon India alkirályaként (1895–1905) megtestesítette mindazt, ami az angol birodalmi gondolkodásban elismerésre méltó volt. Felélénkítette a kormányhivatalok tevékenységét és javított a parasztok helyzetén. Megtett minden tőle telhetőt a régészet és a művészetek fellendítésére, ő kezdte meg a munkát, amely közvetve az ősi Indus-menti civilizáció felfedezéséhez vezetett (1925-ben). „Curzon nem tudta elképzelni, hogy az indiaiak belátható időn belül képesek lesznek saját kezükbe venni hazájuk irányítását – írja Percival Spear –, de szentül hitte, hogy mindent meg kell tennie a boldogulásukért.” Semmi kétség, meg is tett; még az angol uralommal szembeszegülő „kongresszust” is létrehozta. „A kormányzat és az új értelmiség között széles, mély szakadék tátongott.” Aki ezt olvassa, természetesen arra gyanakszik, hogy Lord Curzon véres kezű zsarnok volt, akinek csapatai halomra öldösték az indiai felkelőket, s akinek börtönében döngve csapódott be az ajtó az indiai politikusok mögött. Csakhogy erről szó sem volt. Kiválóan értett a közigazgatáshoz, mégis elkeseredett ellenállást váltott ki.

Vajon miért? Milyen bűnt követett el az emberiség ellen? Azt, hogy létezett, és ezt kell világosan látnunk. Azért volt embertelen, mert szinte emberfölöttinek mutatkozott. Az indiaiakat civilizációjuk hanyatlása, meg a rákövetkező sok éves idegen uralom megfosztotta vezetői képességeiktől. Még ma sem bővelkednek benne. A század eleje óta senki nem kérte ki a véleményüket semmiről. Inkább egyre nyájasabb uralomnak – Weld szavaival élve „türelmes és pártatlan önkényuralomnak” – vetették alá őket. Volt rá eset, hogy egy pillanatra elszabadult a féktelen

erőszak, mint a szipojlázadás idején, és kölcsönös bizalmatlanságot hagyott maga után. De az esetenkénti sortűz, akárcsak a megvesztegetés, amelyet Clive idején nem utasítottak vissza az európaiak, legalább érthető volt: a düh vagy kapzsiság emberi megnyilvánulása. A későbbi emberbarátság volt elviselhetetlen. „Értsétek meg – mondta az angol kormányzó –, az én elgondolásaim mind a nép javát szolgálják. Mások mondhatnak, amit akarnak, de én a magam részéről a bengáliakat (vagy szikheket, vagy pataniakat, mikor melyiket) átkozottul rendes fickóknak tartom!” Aztán még hozzátette az alattvalók előtt: „Előfordul, hogy nem fogjátok érteni, mit miért teszek – őszintén szólva elég bonyolult problémákkal kell megbirkóznom néha –, de higgyétek el, én tudom, mi a jó nektek. Engem csak a ti boldogulásotok érdekel.” A cinikusok nyilván kétségbe vonják, hogy a brit hivatalnokok olyan önzetlenek voltak, amilyenek mutatták magukat. Ők is a maguk vagy a saját hazájuk érdekeiket tartották szem előtt, jegyzik majd meg, és nem kétséges, hogy sokszor így is volt. De mi van, ha őszintén szerették Indiát, és hűségesen betartották Krisztus vagy Jeremy Bentham tanításait? Ha valóban a szívükön viselték India sorsát, márpedig néhányan kétségtelenül? Ebben az esetben megbocsáthatatlan bűnt követtek el.

Nézzük a dolgot indiai szemszögből. Itt egy idegen kormányzó, aki lázasan tevékenykedik az éhínség enyhítése, a vasutak, a nevelés és a köztisztaság ügyeiben. Többet tud a pénzügyekről és az öntözésről, többet a kereskedelemről és törvényhozásról, mint közel s távol bárki más. Krikettezett Oxford színeiben, magas kitüntetést kapott a legutóbbi háborúban. Energikus, jóindulatú, jó humorú és tevékeny, az igazgatása alatt álló területet úgy ismeri, mint a tenyerét. „Igen, de az emberekről egy indiai mégiscsak többet tudna!” Tegyük fel, erre az a válasz, hogy már az apja meg a nagyapja is Indiában teljesített szolgálatot, ő maga ott született, egyformán jól beszél hindi és urdu nyelven, ezenfelül könyvet írt a szikh vallásról. „Mindez nagyon szép – válaszolhatja erre az indiai bíráló – csak hogy az indítékai gyanúsak. Pénzért dolgozik, és jobban megfizetik, mint amennyit Angliában kaphatna.” És ekkor jön a végső találat. „Pénzért? Drága barátom, ő nincs rászorulva a *pénzre*. Szép birtoka van Norfolkban. Egyébként benősült egy gazdag családba. Semmi szüksége arra, hogy dolgozzon.” Ez adja meg a kegyelemdőfést: az indiai reménytelen kisebbségi érzés fogja el. Nem mondhatja magáról, hogy ugyanolyan eredményesen dolgozik. Hogyan is dolgozhatna? Soha nem bíztak rá komoly felelősséggel járó feladatot. Nem mondhatja, hogy ugyanolyan energikus. Hogyan is lehetne az szűkös étlendjén? Semmilyen téren nem érezheti magát egyenrangúnak ezzel az európaival, még hazája nyelvénél

ismeretében vagy népének megsegítésében sem. Kénytelen fölnézni az angolra, és gyűlöli magát emiatt.

Persze a fenti helyzet csak a képzelet műve, és az ellenkezőjére is épp elég példa akadt. Sok angol rászolgált az indiaiak jóízű megvetésére: tudatlanok voltak, részegesek és megvásárolhatóak. Sok indiai a mai napig ellenséges érzelmeket táplál a Nyugat iránt, mert személyében megalázták, különösen amikor cselédszámba vették olyan emberek, akiknek angliai társadalmi helyzete mélyen alatta maradt az övének. Az angolok fölényesen bántak még azokkal az indiaiakkal is, akiket kedveltek, sőt azokkal is, akiket kénytelenek voltak csodálni, mint Gandhit. De ez nem változtat a tényen, hogy az igazi sérelmeket az intelligens, rátermett és udvarias európaiak okozták, egyszerűen mert nem hagyták a keletieknek semmiféle mozgásteret, következésképp semmiféle alapot az önbecsülésre. Curzonnak, a felsőbbrendű angol mintaképének a kormányzása volt az utolsó csepp a pohárban. Az indiaiak nem gyűlöltek, és ha gyűlölik, az sem jelentett volna olyan sokat. De magukat gyűlöltek, és mindig itt kezdődik az igazi baj. Hiszen aki ezeket az érzelmeket kiváltja, nem változtathat rajtuk. Sőt, minél barátságosabb, annál rosszabb lesz a helyzet. Nem az a bűne, amit tesz, hanem, hogy ügyesen fog hozzá. A bűne, hogy az, ami.

A gyarmatosítás bírálói közül néhányan elutasítják ezt a magyarázatot, mert Anglia burkolt védelmének minősítik. Anglia gazdaságilag kizsákmányolta a Keletet, mutatnak rá, tönkretette a helyi textilipart és elterjesztette az ópiumot. Viszályokról és vérontásról, elnyomásról, igazságtalanságról és fosztogatásról beszélnek. De az igazság az, hogy a felpanaszolt aljasságok még jellemzőbbek voltak az olyan országokra, mint Törökország vagy Sziám, amelyeket soha nem hódítottak meg. És az európaiak népszerűtlensége nem ott tetőzött, ahol az angolok uralkodtak, hanem Japánban, ahol legfeljebb szövetségesekként vagy barátokként jelentek meg. A Maláj-félszigetre behatoló japán katonáknak szánt röpiratban olvasható a következő részlet:

„Az utóbbi években Japánban, ahol senki sem juthat be az egyetemre vagy főiskolára, ha nem olvas angolul, és rendszerint angolul beszélnek az első osztályú szállodákban, vonatokon és gőzhajókon, gondolkodás nélkül tudomásul vettük az európaiak felsőbbrendűségét és megvetjük a kínaiakat meg a déli népeket.

Ez olyan, mintha szembe köpnénk magunkat. Ne felejtjük el, hogy japánok vagyunk, keleti nép, mely a kínaiakkal meg az indiaiakkal együtt már régóta alacsonyabb rendű fajnak minősül, és aszerint bánnak vele, az a legkevesebb, hogy Ázsiában behó-

dolásra kényszerítjük ezeket a nyugatiakat, hogy változtassanak fennhézó és modortalan viselkedésükön.”¹⁴⁷

Dehát mit ártottak az angolok Japánnak? Mint az 1885-ből származó *Mikádó* karikatúrái mutatják, kissé mulatságosnak tartották a japánokat. Gyűjtötték fametszeteiket és misszionáriusokat küldtek hozzájuk, hogy terjesszék a kereszténységet. Kiképezték a japán tengerészeket és elmentek a *Pillangókisasszony* előadásaira. Nem ők követelték, hogy a japánok nyugati mintára szervezzék át a gazdaságukat és haderejüket. Nem ők vették rá a japánokat, hogy angolul tanuljanak vagy Edward-kori divat szerint matróruhában járassák az iskolás lányukat. Mindezt szabad akaratból tették. Keménykalapot viseltek, mint ahogy fiatal korában Gandhi is cylinderben meg szalonkabátban járt. Úgy érezték, alacsonyabb rendűek, és ennek megfelelően viselkedtek: középszerűnek mutatkoztak, hisz annak is érezték magukat. De saját elhatározásukból. És amikor az omoto-kyo szekta munkához látott, s meggyőzte őket Japán világhódító küldetéséről, feltámadt bennük a mélységes megvetés – nem az angolok, hanem önmaguk iránt. Ez az önutálat nagyon megvadíthat egy népet – bármelyik népet, akár keleti, akár nyugati. És átmenetileg olyan hírbe hozhatja, hogy fölöttébb idegesítő népség.

18

A FORDULÓPONT

MELYIK VOLT a modern történelemnek az a pontja, amikor a Nyugat visszavonulása megkezdődött? Természetesen nincs ilyen pont, nincs ilyen pillanat. De két dátummal jelezhető a mindmáig befejezetlen folyamat korai szakasza. Az első minden bizonytalansággal 1845: ekkor rendült meg Európa hite a saját küldetésében. Az elbizonytalanodás először az építészetben mutatkozott meg olyan módon, hogy egyik napról a másikra összeomlottak a bevett hagyományok. A 18. századi építészet klasszicista stílusa a 19. században is fennmaradt, amikor a György-kori épületeket felváltották a régens-koriak, azokat pedig a kora viktoriánusok. Akadtak apróbb különbségek, kínai pagodák és mesterséges „romok”, de ezek nem sokat nyomtak a latban. Az építészetnek rendszerint a bevett formák keretei közt kellett érvényesítenie a tehetségét. De 1845 után már nem váltak be a jól ismert megoldások. A klasszikus arányok áldozatul estek az angol-indiai hatást tükröző magas szobáknak, melyekben elfért volna a punka, a

kézzel hajtott hatalmas legyező is. A régi formákból kivesszett a varázs, középszerűek vagy egyhangúak lettek az épületek. A klasszicista viktoriánus építészet már nem tartogatott eredeti megoldásokat, így elsöpörte a neogótika rohama.

Ne felejtjük el, hogy a görög és római hagyományban az ázsiai világgal megvetően szembeszegülő, tiszta nyugati esztétika érvényesült. A középkori hagyomány viszont azt az őszinte meggyőződést fejezte ki, hogy a bölcsesség keletről jön. A templomokat keletelték. Az egyházak hittételei és szertartásai keletről származtak. És 1840 után a fejlődés visszakanyarodott a középkorhoz, a keleti fölény utolsó korszakához. Augustus Welby Pugin 1837-ben felvette a római katolikus vallást; 1844-ben szentelték fel remekművét – háromszáz éve az első kolostort Angliában. 1840-ben Charles Barry hozzáfogott a jelenlegi neogótikus Parlament építéséhez. 1845-ben John Henry Newmant soraiba fogadta a katolikus egyház, így traktáriánus követői legalább is közel kerültek a katolicizmushoz, bár legtöbbjük végül visszarettent tőle. Ruskin 1849-ben adta közre *The Seven Lamps of Architecture* (Az építészet hét lámpása) című munkáját. 1850-re az irányzat már polgárjogot nyert, és nagyrészt innen származnak a lakóépületek ésszerű megoldásai. Akárcsak – érthető módon – a jellegzetes keleti stílusú épületek, a mohamedán jellegű pályaudvarok Indiában és Malaysiában, vagy a mór stílusú árkádok és bazárok Angliában. Ebben a forrongó időszakban a *Kommunista kiáltvány* 1848-as megjelenése csekély figyelmet ébresztett. De ez illett a kor szelleméhez.

Amint az európaiak 1845 táján elbizonytalanodtak, rövidesen sor került – amint ez várható volt – az első komoly felkelésekre Ázsiában; bár kisebb zavargások korábban is lehettek, a folyamat kezdete lényegében 1850 tájára tehető. Ekkor tört ki a tajping-felkelés Kínában a Csing-dinasztia s egyúttal a misszionáriusok meg az idegen befolyás ellen. A kor egyik legfélelmetesebb hitértítője, a „kínai” Gordon fojtotta el. Alighogy befejeződött, kitört a szipojlázadás Indiában.

Ezt azonban megelőzte Perry sorhajókapitány 1853–1854-es japáni látogatása: ez volt a bámulatos japán újjászületés előjátéka. Az 1868-as Meidzsi-restauráció korától és a Tokugava sógunátus megdöntésétől kezdve a japánok nyugati mintára iparosították az országot. A század végére Japán világhatalom lett; nincs még egy ázsiai ország, amelyről ez elmondható. Az 1900-as bokszerlázadás bizonyosságul szolgált a nyugat-ellenes érzelmekre Kínában is, amely egyébként 1894–1895-ben japán támadás áldozata lett. De Japán ezt csak erőpróbának szánta a küszöbön álló összecsapáshoz Oroszországgal. Ázsiai előrenyomulásuk során az oroszok eljutottak Mandzsúriába. Az orosz császár mindent

elkövetett, hogy tengeri fölényre tegyen szert Távol-Keleten. Ez Japánra nézve végzetes következményekkel járt volna. 1904-ben a japánok hadüzenet nélkül megtámadták Port Arthurt. Válaszképpen az oroszok átirányították Távol-Keletre balti flottájukat. Alighogy megérkezett, Togo admirális a csuszimai ütközetben megsemmisítette. Ez a végzetes csapás, továbbá Port Arthur esete és a mukdeni vereség rákényszerítette az oroszokat a békekötésre, melynek során Mandzsúria is, Korea is Japán kezére került. Oroszország részére 1905 volt a katasztrófa éve.

Maurice Paleologue érdekes, *The Turning Point: Three Critical Years, 1904–1906* (A fordulópont: három kritikus év, 1904–1906),¹⁴⁸ című könyvében megállapítja, hogy mire Théophile Delcassé 1905 júniusában lemondott, már biztos volt, hogy az első világháború elkerülhetetlen. Megjegyzi azt is, hogy a német császár igyekezett rábeszélni II. Miklóst a Japán elleni háborúra. „Isten rendelése, hogy megvéd a keresztény civilizációt a sárga veszedelemtől s elvidd a kereszt és a Megváltó dicsőségét a Csendes-óceán partjaira”¹⁴⁹ – mondta. Nem tudjuk, vajon II. Miklós ugyanígy látta-e a problémát. De kétségtelen, hogy az 1904–1906-os évek döntő jelentőségűek voltak a keletnyugati kapcsolatokban, különösen Nagy-Britannia szempontjából. Anglia ugyanis 1902 januárjában szövetségre lépett Japánnal – főképp hogy megakadályozza az orosz-japán megállapodást Anglia rovására –, de annak a következményeként is, hogy a németek megépítették tengeri flottájukat. Az 1898-ban engedélyezett német haditengerészetet 1903-ban már nem lehetett figyelmen kívül hagyni. Angliának tehát két flottára volt szüksége, az egyiknek Németországgal kellett szembenéznie az Északi-tengeren, a másiknak az angol érdekeket védenie Távol-Keleten. Csakhogy ez a két flotta nem létezett, megépítését politikai és technológiai megfontolások gátolták; és ezen a ponton föl kell tennünk a kérdést, hogy mik voltak ezek.

A nagyméltóságú George Nathaniel Curzon megjósolta korábban idézett 1894-ben írott munkájában, hogy a távol-keleti angol befolyás erősödni fog, de csak akkor, ha fennmarad a britek tengeri hatalma. Ehhez a feltételhez az alábbi lábjegyzetet fűzi:

„Azért élek e megszorítással, mert összehasonlítván az egyesített francia és orosz flottával Nagy-Britannia tengeri erejét Távol-Keleten, vagyis a Szingapúr és Vlagyivosztk közötti vizeken, aligha mondhatjuk, hogy rendelkeznek ama vitathatatlan fölényrel, amely nélkül a biztonság nem szavatolható. 1894 áprilisában a távol-keleti angol hajóraj 2, összesen 11 150 tonna súlyú páncéloshajóból, 20 páncélozatlan hajóból, ezen belül 7 cirkálóból és 7 ágyúnaszázból állt; valamint 6 torpedónaszázból...”¹⁵⁰

Bár az angolok fölénye a másik két távol-keleti flottával szemben nem mondható vitathatatlanak, abban az időben 9 páncéloshajójuk és cirkálójuk volt, míg a franciáknak és oroszoknak csak 4. Vagyis a brit haderő tekintélyesnek számított. 1905-re azonban gyökeresen megváltozott a helyzet, az oroszok helyét átvették a győztes japánok, és a nyílt tengeri flotta új fenyegetést jelentett a hazai vizeken. A távol-keleti angol flottát még abban az évben visszavonták, és a japánokra bízta az angol érdekek védelmét. A flottát nem pótolták később sem, így távozásával vákuum keletkezett, amely magába szívta a befolyásért versengő Japán és Egyesült Államok erőit.

Elméletileg nem volt semmi akadálya, hogy az angolok új távol-keleti flottát építsenek, csakhogy az 1905-ös választásokon vereséget szenvedtek a konzervatívok, akik esetleg hajlandók lettek volna rá. 1906 elején a liberális-munkáspárti szövetség választotta kormány lépett hivatalba. Élén a mérsékelt Sir Henry Campbell Bannerman állt, de egyik minisztere az indulatos David Lloyd George volt. Ő lett a pénzügyminiszter, amikor Campbell Bannerman 1908-ban meghalt és helyét Asquith vette át. Az 1909-es költségvetés előterjesztésekor Lloyd George kijelentette: az új adók célja, hogy kérlelhetetlen harcot vívjanak a szegénységgel és szennyel. Valójában igen magas adók voltak, tartalmaztak egy új adópótlékot, és egy jóval magasabb örökösödési illetéket. Mivel 1906-ban vízre bocsátották a forradalmi újdonságnak számító *Dreadnought* hadihajót, és ezzel megkezdődött a fegyverkezési verseny, melyben Anglia csak igen kevéssel vezetett, az adóemelés elkerülhetetlennek látszott. Csakhogy a pénzt nem a haditengerészetre költötték. Inkább a nyugdíjakra, melyek elméletben is elég költségesek voltak, gyakorlatban pedig még sokkal többet kerültek. A szocialista törvényhozás legfontosabb jellemzője – legalábbis a mi szempontunkból – az volt, hogy a múltba nézett. Ha a pénzt oktatásra vagy egészségügyre költik, hasznára lett volna a felnövekvő nemzedéknek. Ha pedig fegyverekre, megakadályozhatta vagy legalábbis rövidíthette volna az I. világháborút. De érzelmesebb célokra fordították: az öregek gondozására. Ez csak olyan országban lehetséges, amely már elveszítette a lendületét.

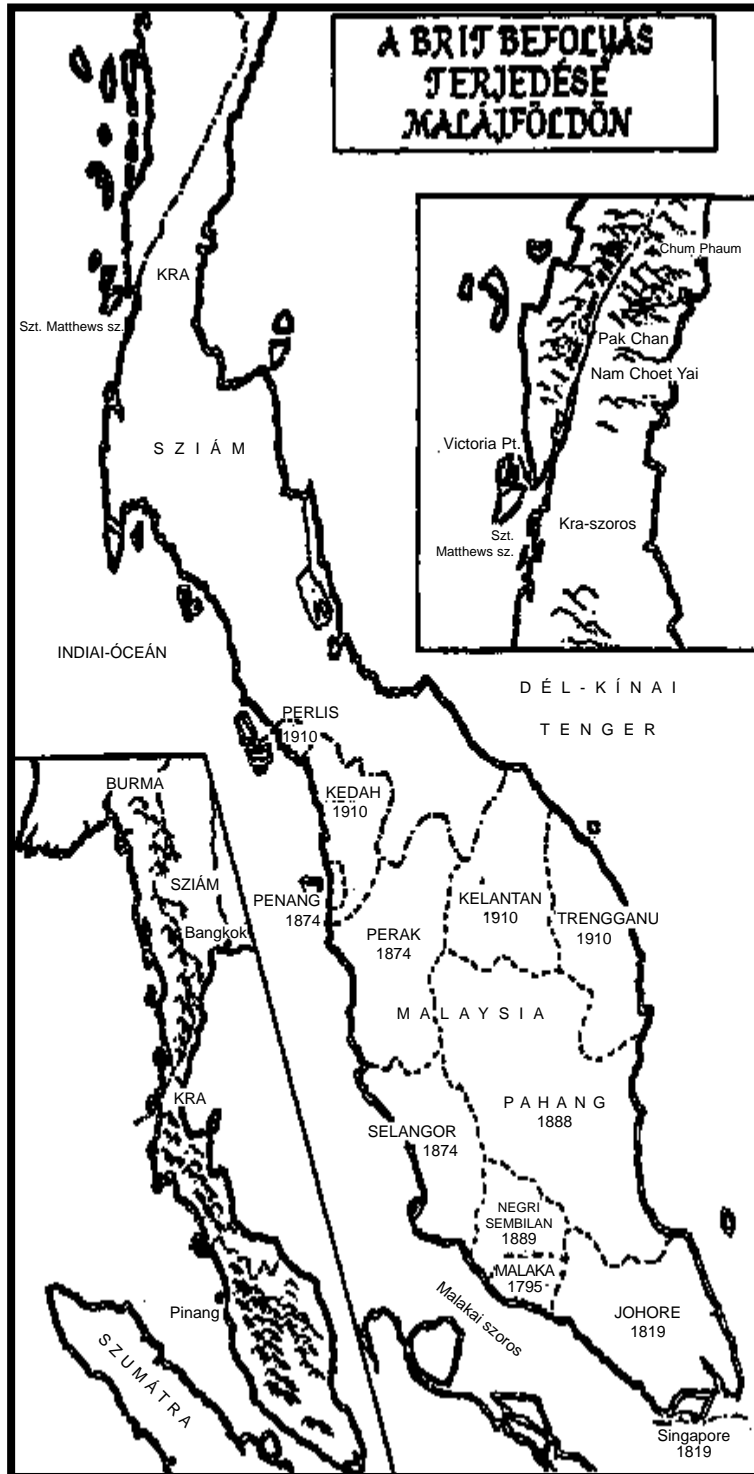
Hosszú távon maga az adóemelés is elég lett volna, hogy megállítsa a brit birodalom fejlődését. A jóléti állam kényelméből a kisemberek nem kíváncsognak a tengerentúlra. A kiemelkedő teljesítményért járó jutalom csökkenése kedvét szegi a birodalomépítőknél és kapitalistáknál. Csakhogy bármilyen végzetes következményekkel járnak a magas adók (amint ezt korábban a mogulok Indiája és a császárkori Róma példája mutatta), szinte biztosan a tünetei, nem pedig okai a mélyebben rejlő válságnak.

Nem Nagy-Britannia volt az egyetlen európai ország, ahol feltámadt az érdeklődés a jóléti intézkedések iránt. Csaknem ilyen nyilvánvaló volt a szocialisztikus fejlődés Franciaországban is, amelynek élére 1906-ban szocialista miniszterelnök került. A német szocialisták 1903-ra nyolcvanegy képviselőt küldtek a Reichstagba, és hasonló folyamat játszódott le az Egyesült Államokban is. Ráadásul a brit visszavonulás nem csupán a távolkeleti haditengerészetet érintette. Rányomta bélyegét az egész gyarmati politikára nemcsak Indiában, hanem még sokkal inkább az újonnan szerzett területeken a birodalom peremén. Itt megint vissza kell térnünk az 1905-ös évre.

Malájföldön volt az utolsó nagyobb kiterjedésű terület – vagyis nem elszigetelt támaszpont, mint Hongkong, vagy kereskedelmi érdekeltség, mint Sanghajban –, amely angol fennhatóság alá került. Az eredeti előretolt állások, Szingapúr, Pinang és Malakka most kiegészültek a Maláj-félsziget nagy részével. A már régebben brit protektorátus alá vont államokat 1895–1896-ban Maláj Államszövetség néven újjászervezték. Ezekről északra terült el a többi maláj állam, melyekben a sziámi hűbérurak fennhatósága érvényesült kisebb-nagyobb mértékben. És csak mögöttük húzódott a természetes határ, a Kra-földszoros. Ilyesféleképpen jelölték ki északi határukat Britanniában a fáradt rómaiak. Nem volt kedvük többet bajlódni a szerencsétlen országgal, hát Kr. u. 122-ben úgy döntöttek, Solway Firthnél lesz a határ. Jól bejárható terepszakasz volt, de akadt egy még rövidebb erődítési vonal a Forth és Clyde vonalán, ahová később előretolták a határt. Abban az időben nyilván a kifáradás tünete volt, hogy nem foglalták el az egész szigetet. De ha akkor fűjják le az előrenyomulást, amikor Scarborough és Whitehaven között felfejlődtek, az már az összeomlás jelének minősült volna. Márpedig a Maláj-félszigeten nagyjából ez történt. A félsziget a Tenasserim tartományok déli határa közelében a legkeskenyebb. A legrövidebb szakasz talán a 10 szélességi fok mentén lenne, de a Paksan és Sinpohun folyók vonala természetesebb határt kínál. Efelé nyomultak a britek 1874-től.

A angol birodalomépítők ügyeletes lángelméje Sir Frank Swettenham volt, aki 1871-től minden expanziós erőfeszítésben szerepet játszott. Gyorsan ment fölfelé a ranglétrán a malajziai köztisztviselői karban, végül 1901-ben kinevezték kormányzóvá és főmegbízottá. Ezzel ragyogó pályafutása csúcsára jutott, és kielégült minden becsvágya. Ráadásul alkalma nyílt, hogy növelje a birodalmat, amelynek létrehozásán annyit fáradozott. Minden támogatást megkapott Joseph Chamberlaintól, Anglia legnagyobb gyarmatügyi miniszterétől. A brit diplomáciának az 1902-es egyezményvel sikerült Kelantant és Trengganut bizonyos

mértékig angol befolyás alá vonnia. Az egyezmény nyilvánvalóan nem volt kielégítő, kétségtelenül azt várta mindenki, hogy Swettenham további nyomást alkalmaz. Ő azonban 1903-ban váratlanul lemondott, és befejezetlenül hagyta a munkát. Távozásának okai nem tartoznak ide, következményei azonban katasztrofálisak voltak a névéhez fűződő előrenyomulás szempontjából. 1909-re a sziámiak hozzájárultak Kedah és Perlis, valamint Kelantan és Tregganu angol protektorátus alá helyezéséhez. De semmi más nem történt, így Malájföld határa kijelöletlen, felmértelen és zezugos maradt, védeni nem lehetett, s még helyét megállapítani is alig. Ez igen nagy hátrányt jelentett az angoloknak az 1941-es hadjárat során, és állandó teherként az 1948-tól kezdődő szükségállapot idején. Malájföldön addig nem lesz biztonság, amíg ki nem igazítják a határait. 1906-ban az angolok talán már nem tehettek mást, mint hogy szüneteltetik előnyomulásukat, de ők lényegében már 1903-tól felhagytak minden erőfeszítéssel.

Az angolok elbizonytalanodása Párizs vagy Berlin figyelmét elkerülhette, de Sanghajban és Hongkongban azonnal észrevették. Kínában ősidőktől fogva olyan kormányforma érvényesült, amelyet később meritokráciának neveztek, s amelynek egyik eleme a kormányzók tökéletes elszigetelődése a kormányzottaktól. Aki ilyen bürokratikus uralom alatt él, rendszerint szakértője lesz az egyébként meg nem magyarázott kormányzati politika árulkodó jeleiként felfogható tények értelmezésének. A sajtótájékoztatókból egy szót sem hisznek el, de gondosan tanulmányozzák a hivatalnokok cselekedeteit. Cinizmusukon az angol gyarmati befolyás vagy uralom sem változtatott. Figyelmen kívül hagyják a beszédeket, és megszámlálják a hadihajókat a kikötőben. Akik ilyen éles szemmel vizsgálják a tényeket, azoknak a figyelmét nem kerülhette el a távol-keleti brit hadiflotta eltűnése; egyébként egy Curzon vagy egy Swettenham lemondása sem. Ráadásul észrevették, hogy a britek utolsó átgondolt szerződésüket, az 1898-ban elfoglalt Vejhajvejt a Santung-félsziget csúcsán valójában nem erősítették meg. Lehet, hogy az angolok visszavonulásra készülnek!? – kérdezték egymástól.

A brit Malájföld lakosságának felét és Szingapúr szinte teljes lakosságát alkotó kínaiak nagyrészt Kuangtung vagy Fucsien tartományból jöttek, ahonnan a munkanélküliség és vízhiány űzte el őket. Eleinte a mandzsu büntető törvénykönyv értelmében illegális bevándorlóknak minősültek, de kezdetben, egy idő után úgyis vissza akartak menni a hazájukba akárcsak a britek. Különböző súlyos törést okoztak volna a családi élet folyamatosságában. Az asszonyok otthon maradtak, hogy elvégezzék a vallási szertartásokat férjük halott őseiért, és gondozzák a még élő

szülőket. A férfiak támogatták őket pénzküldeményekkel. A sikeres kivándorló úgy ment vissza Kínába, hogy a hivatalos szervek tudomást sem szereztek róla; a kevésbé szerencsések koporsóban tértek haza, de ők is abban a faluban végezték, amelyből elindultak. 1880 és 1900 között a kivándorlás jellege megváltozott: az asszonyok már gyakrabban elkísérték a férjüket. Sok kivándorló férfi és nő még mindig visszatért Kínába. Mások azonban nem, és a Maláj-félszigeten lassan kialakult az állandó és kiegyensúlyozott kínai népesség, amelynek egyre magasabb hányada már ott született. Bár sokan közülük tartották a kapcsolatot Kínával, mások nyomasztó emlékeket őriztek róla. A (lényegében idegen) mandzsu uralom alatt reménytelen nyomorban éltek, elszenvedték a kishivatalnokok túlkapásait, és végül kivándorlásra kényszerültek; még ezt is illegálisan, tehát a hazatérőknek számolniuk kellett a törvényszegés vádjával. Volt némi okuk, hogy hálások legyenek az angoloknak, hiszen ha boldogultak, azt csak az ő védelmüknek köszönhatték.

Dr. Vang Gung Vu, maláj egyetemi professzor 1953-ban tanulmányozta a korán angol protektorátus alá vont területek, például Szingapúr, Pinang és Malakka kínai lakosságának magatartásformáit a századfordulón. Megállapította, hogy az angol nevelés és példa éreztette rajtuk a hatását, így önkéntesekként a britek oldalára álltak a búrok ellen. Ezenkívül 1900-ban megszervezték a három város Kínai-Brit Társaságát. Odaadó hűségükben, amely VII. Edward koronázása idején is megmutatkozott, néhányan megalapították a Szingapúri Önkéntesek Kínai Századát. Mások a kínai Keresztyén Ifjak Egyesületében vállaltak tevékeny szerepet. A kínaiak 1895-ös veresége, meg az európai hatalmaktól ezt követően elszenvedett súlyos megaláztatások után Kínában nem maradt olyan tekintély, amelyet a tengerentúli (vagy nanyang) kínaiak tisztelhetek volna. Kísérletek történtek a császár trónfosztására – ezeket némelyek üdvözölték, mások elítélték –, de a legtöbb kínai alighanem reménytelennek találta a helyzetet. Valójában volt egy pillanat, amikor elképzelhetőnek látszott, hogy Szingapúr, Malakka és Pinang kínai lakossága Angliát választja. Ám ez a pillanat elmúlt, s a mérleg a másik oldalra billent, nem utolsó sorban Szun Jat-szen 1906-os látogatásának eredményeként. A három város kínai lakosságának érdeklődése megint Kínára összpontosult, különösen Szun Jat-szen 1908-as látogatása után. Főképp az ő erőfeszítéseinek és a szingapúri, malakkai és pinangi kínaiak hathatós támogatásának köszönhető, hogy 1911-ben megdőlt a mandzsu dinasztia és megalakult a köztársaság, élén Szun Jat-szennel. Kezdetét vette a kínai újjászületés, és a tengerentúli kínaiak újonnan támadt büszkeséggel néztek szülőhazájukra.

Abban nincs semmi különös, hogy a kínaiak úgy döntöttek, megmaradnak annak, akik valójában. De sokat elárul a szemléletváltás időpontja. Mert bármennyire szerették a hazájukat, aligha kívánták a vesztes oldalra állni. Ha 1906-ban úgy látták, hogy Nagy-Britannia túljutott fejlődése tetőpontján, azt az erőviszonyok meglehetősen objektív értékelésének tekinthetjük, melyet a későbbi fejlemények igazoltak. A brit visszavonulás első következménye az 1914-es coroneli csata volt, a második a *Pegazus* nevű hadihajó elvesztése, a harmadik pedig az *Emden* cirkáló útja, amely a madrasi és pinangi rajtaütéssel tetőzött. Az utóbbi esemény egyenes következménye volt az indiai csapatok 1915-ös szingapúri felkelése. Amikor ezt némi nehézségek árán elfojtották, a biztonsági erők soraiban volt 190 japán polgárőr, akiket a szingapúri japán konzul mozgósított, és a helyszínre érkező második csatahajó, az *Otawa* nevű japán cirkáló partra szálló legénysége. Az első világháborúban volt egy időszak, amikor a maláji vizeken nagyobb erővel képviseltette magát a japán haditengerészet, mint a brit; sőt, egy időben saját jelzőállomásuk volt a parton. Mindez már előre vetítette későbbi jelenlétüket a térségben, már nem szövetségesekként.

Amint a régi brit gyarmatosítók eltűntek a színről – Rhodes 1902-ben meghalt, Joseph Chamberlain 1903-ban benyújtotta lemondását, Alfred Milner 1905-ben elhagyta Dél-Afrikát, Lord Cromer 1907-ben Egyiptomot – olyan emberek léptek a helyükbe, akiknek már nem jelentett olyan sokat a birodalom. Ezzel egyidőben Ázsia módszeresen hozzálátott, hogy megszabaduljon a nyugati értékektől. De tudnunk kell, hogy soha nem szabadult meg tőlük egészen. Az ázsiai vezetők belátták, hogy a nyugati technológia nélkül nem tudják kiszorítani a nyugati eszméket. Sőt, talán be is kell fogadniuk néhány eszmét, mielőtt a többit elutasítanák. Szun Jat-szen európai szabású trópusi öltönyben és sisakban szónokolt a forradalomról. „Köztársasága” lényegében nyugati intézmény volt. Ezenfölül tudta, hogy a háborúban az európai egyenruha a siker kulcsa. Akik elvből elutasítanak mindent, ami angol, azok sem mondanának le a Sam Browne övről és a vállszíjról, amely a rang és tekintély jelképe mindenütt. A nyugat elutasításában is, a nélkülözhetetlen nyugati elemek átvételében is a japánok jártak elől. Győzelmük évében, 1905-ben már pontosan tudták, meddig akarnak elmenni. És a határt az egyén nyugati értelemben vett individualista szemléleténél vonták meg. Nem tudták és ma sem tudják az elszigetelt személyiséget olyan fontosnak tekinteni, mint a keresztény dogma és a nyugati politikai elmélet.

„A japán Mr. Szumi Miakava, aki a közelmúltban, 1908-ban

látogatott el Angliába, egyszerű magyarázattal szolgált a helyzetre, amikor így írt: »Ez az életforma a keleti és nyugati civilizáció különbségének legalapvetőbb, és azt hiszem, mind között a legnyomósabb oka. A külön otthon angol szokásának előnye, hogy megkönnyíti az életet, az ember saját ízlése és kedve szerint járhat el, és a világnak abba a részébe viheti az otthonát, ahová akarja, ami megkönnyíti a gyarmatosítást. Ezenfölül munkára serkenti az embereket, hogy legyen pénzük otthonuk szépítésére. Megpróbálkoztam az angol életformával, de néhány év után egyre többször jutott eszembe: Én nem akarok így élni. A külön otthonban túl sok az individualizmus, túl sok az önzés. Attól félek, kivész az emberekből a tisztelet idős szüleik iránt, és a családtagokból a segítőkészség egymás iránt.« Mr. Myakawa mintha megfelekedne arról, hogy ha a japánok nem hajlandók »külön otthonokat« kialakítani, aligha remélhetik, hogy képesek lesznek valóra váltani dédelgetett birodalmi álmaikat. A nők egyenjogúsításának célja, hogy gyökerestől irtsa ki a rendszert, mely már nem mozdítja elő, csak hátráltatja az igazi haladást.

Az egyenjogúsításhoz alapjaiban kell megrendíteni a leányi engedelmességet és a lojalitást. Biztosítani kell az egyéniség jogait...¹⁵¹

Az érdekes elemzés szerzője felhívja a figyelmet, hogy a kereszténység az élet értékére tanít, a buddhizmus pedig az értékelenségére. Véleménye szerint nem arról van szó, hogy a Kelet és Nyugat nem érti meg egymást, hanem arról, hogy éles véleménykülönbség van köztük, amely elsősorban a nők helyzetét befolyásolja. A japánokat másoknál alacsonyabb rendű népnek fogják tekinteni mindaddig, állapítja meg, amíg megengedik a gyerekházasságokat, ágyasokat tartanak, úgy bánnak asszonyaikkal, mint a rabszolgákkal, s végül amíg néhányan hajlandók eladni a lányukat, hogy prostituáltak legyenek belőlük. Viszont nyomasztóan világos előtte, hogy a japánokat többé nem lehet figyelmen kívül hagyni.

„Ázsia már nem szendereg. A Pekingtől Teheránig nyúló hatalmas területen a valódi ébredés közeledtének jelei mutatkoznak. És az ébredés tartós lesz. Azt jelenti, hogy a Kelet új kor küszöbén áll, amely talán a világtérkép átformálásának tanúja lesz. Más szóval a tompult álom évszázadai után a Kelet lassan életre támad. És Ázsia menetelésében álmának megvalósítása, a nyugati népekkel való egyenrangúságának elismertetése felé, az élen Japán halad. Civilizációja talán felületes, de harcra kész. A Nyugat veszélyben van, mert közönyös állapotában készületlenül találja majd az idő, mikor össze kell mérnie erejét a keleti né-

pekkal... ha a Nyugat nem ébred tudatára a közeli veszélynek, semmivé lesz a fehér ember uralma a sárga faj fölött... Súlyos kereskedelmi viszály veszi kezdetét. Országok, melyek ma az idegen uralom alatt bőségben élnek, önkormányzatot s végül önrendelkezési jogot követelnek majd. És ha a Hatalmaknak nem lesz erejük szembeszállni e mozgalmakkal, elveszítik gyarmataikat egytől egyig... A Kelet vezérlő csillaga Japán. Talán nem mélyreható a tudás, melyet átad a többieknek, hisz maga is sötétben tapogatózik, melyet az igazi civilizáció fényének mindössze néhány sugara világít meg. De arra elég lesz e tudás, hogy törekvéseket sugalljon és becsvágyat ébresszen. Legalább ahhoz alkalmas lesz, hogy a hosszan tartó álomból újult erővel ébredő népeket eltöltse heves vággyal a küzdelemre és győzelemre az emberi tevékenység minden területén. A többit elvégzi az idő és a tapasztalat.”¹⁵²

Profetikus szavak ezek, melyeknek általános érvénye nyilvánvaló. A szerző csak abban téved, hogy mindössze egyetlen civilizáció létezik, s a többi kínálkozó lehetőség csak felületes lehet. Téves az a feltételezése is, hogy a japánok mindössze egyenrangúak akarnak lenni a nyugattal. Valójában 1915-től a japánok – akik megmentették Szingapúrt a zendülő szipojoktól – már sokkal többet kívántak.

„Csak az a célunk, hogy a japán császárt az egész világ uralkodójává és kormányzójává tegyük, mert ő a világ egyetlen uralkodója, aki hú marad az isteni világban lakozó távoli ősoktól ránk hagyott spirituális küldetéshez.”¹⁵³

Még ez a szerény óhaj is túlmegy egy kevéssel az egyenjogúság igényénél. Amikor pedig Lawton azt állítja, hogy a japánok mindaddig alacsonyabb rendűnek minősülnek, amíg rosszul bánnak asszonyaikkal, elfelejti, hogy a japánok talán máris alacsonyabb rendűnek tartják az angolokat épp ellenkező okból, nevezetesen amiért nem tudják megrendszabályozni asszonyaikat. Azt aligha láthatta előre, mit gondolnak majd a japánok az amerikaiakról ezzel kapcsolatban. És ami a japán civilizáció sekélyességét illeti, nem sok kínosabb élmény van, mint végignézni egy amerikai filmet Japánról. Szinte elviselhetetlenül gyötrelmes látni a különbséget a japánok és amerikaiak viselkedése közt: tanítani lehetne rajta a kifinomult és civilizált meg a kibírhatatlanul otromba viselkedés különbségét.

Ha már ennyit elmondtunk a fordulópontról, nem szabad el-túloznunk az események alakulásának gyorsaságát. Azzal, hogy a Nyugat fölénye körülbelül 1905 óta csökken, nem mondtuk,

hogy a Kelet ma már azonos szinten van vele. Még nem egyenrangúak, és semmi jele, hogy a közeljövőben azok lennének. A nyugati fölény fátylóját átvette Angliától az Egyesült Államok, ahogy annak idején Makedóniától Róma. Talán már nem lobog olyan tiszta lánggal, mint rég. Legnagyobb művészi teljesítményeink kétségtelenül mögöttünk vannak. De alighanem csalódnunk fogunk az ázsiai vezetők, akik ebből arra következtetnek, hogy a Nyugatnak már befellegzett. A Kelet gyorsan fejlődik, de a Nyugat sem áll egyhelyben. A technológiai szakadék megmaradt, és valószínűleg még évekig nem tűnik el. Csak a Nyugat megfellebbezhetetlen tekintélye veszett oda, a mélységes tisztelet a fehér ember iránt. Anglia 1941-ben veszítette el örökre, Szinga-

púr elestekor, mikor az 120 000 főnyi nemzetközösségi hadsereg 60 000 japán támadásától összeomlott. Azután jött az 1947-es felbomlás, Törökország és Görögország feladása, a csapatok kivonása Kairóból és a függetlenség gyors megadása Pakisztánnak, Indiának, Ceylonnak és Burmának. Az amerikaiak később vesztették el, Koreában, ahol csapataikat megállították a kínaiak. Bár az amerikaiak ma is igen erősek, nem hajlandók teljes egészében elfogadni a rájuk háruló vezető szerepet. Húzódoznak a felelősségtől, mely Nagy-Britannia kezéből kicsúszott. „A történelem nem hagy kétséget afelől – írja Amaury de Riencourt –, hogy amint az uralkodó Nyugat elbizonytalanodik, a Kelet lassan új önbizalommal telik meg”.

„A második világháború fölgyorsította korunk legfontosabb eseményét: a Kelet fokozatos elpártolását, eltökélt szembefordulását az európai értékekkel és gazdasági fölénnyel... Ez a fejlődés mértékét és jelentőségét illetően minden szempontból hasonlít a pártusok hatalmának megerősödéséhez Keleten kétezer évvel ezelőtt, a görög kultúra elutasításához abban az időben, amikor Rómának kellett átvennie a klasszikus világ vezetését.”¹⁵⁴

Hátra van még, hogy elemezzük ennek az újonnan támadt nyugat-ellenességnek az indítékait és jellegét. Miféle nyugati értékeket utasít vissza a Kelet? Milyen filozófiát vall? Milyen vallás nevében indít támadást? Ezekre a kérdésekre kell választ keresnünk. És közben fölmerül még egy: „Mikor éri utol a Kelet a Nyugatot? Mikor kezdődik várható uralma?” Ám ezek a tények csak utólag válnak világossá, minden előzetes találgatás képtelenség. Tekintsük a Kr. u. 2000-et nyugati korunk végének? Henry Adams megkockáztat egy feltevést erről Henry Osbornnak írott levelében, jóval Spengler előtt:

„A fejlődés 1600 óta tapasztalható üteménél nem is kell egy évszázad vagy fél évszázad, hogy a gondolkodás a feje tetejére álljon. Ebben az esetben eltűnik a törvény mint elmélet vagy *a priori* elv, és átadja helyét a nyers erőnek. Az erkölcsből rendfenntartás lesz. A robbanóanyagok pusztító ereje kozmikussá nő. Az integráció áldozatul esik a széthullásnak.”

Ennek a jóslatnak a dátuma különös módon 1905. Az összeomlás idejét 2000 előttre teszi, de talán számolnunk kell azzal, hogy felgyorsultak az események, így 1984 közelebb állhat az igazsághoz. És ne felejtsük el: George Orwell 1905-ben született.

19

ÁZSIA ÚJJÁSZÜLETÉSE

Americans and Chinese (Amerikaiak és kínaiak) című értékes könyvében, Francis L. K. Hsu az alábbi következtetésre jut:

„Az emberiség sorsa jelenleg a nyugati világ kezében van. Látszólagos ellentmondás, mégis igaz, hogy a tiltakozás a nyugati elnyomás ellen jelentős szerepet játszott a nyugati kultúra világhódításának kiteljesítésében. Ha a világ többi része fenn akart maradni, kénytelen volt utánozni a Nyugatot. Átvették és

felhasználták a nyugati módszereket, meggyőződéseket és célokat, hogy megküzdjenek a nyugati uralommal.”¹⁵⁵

Ez tökéletesen igaz, és nincs benne semmi rendkívüli. Európa a kereszténység, vagyis egy keleti vallás segítségével állt ellen az iszlám nevében indított keleti hódításnak. Korábban a keleti népek önvédelemből nyugati eszmékhez folyamodtak. Ez az önfenntartás első, szükségszerű gesztusa. De aztán el kell dönteni, meddig mehet el a folyamat. Határt kell szabni neki. Bizonyos módszereket és eszméket védelmi rendszabályként át venni, másokat viszont a kulturális önazonosság védelmében elutasítani. Az újjászülető Ázsia első feladata az volt, hogy megvonja a határt.

Hogyan nézett szembe a problémával Mahatma Gandhi, az indiai újjászületés vezére? Maurice Zinkin elég pontosan meghatározza:

„Mahatma Gandhi *Önéletrajzában* leírja, hogy egyetemi hallgató korában megpróbált tökéletes angol úriemberré válni: még cilindert és szalonkabátot is öltött. De az angol úriemberekre nemcsak az jellemző, hogy mindig udvariasak és előzékenyek; hanem az is, hogy whiskyt isznak és marhahúst esznek, márpedig ezen a téren a Mahatma nem utánozhatta őket. Ezért kialakította a szintézist. Elutasította a gazdagság és erőszak tiszteletét, mely ott rejlik sok mindenben, ami nyugati civilizációkban rossz, de elfogadta a demokráciát, az elszánt igyekezetet a szegények nyomorúságának enyhítésére, az egyéni lelkiismeret tiszteletben tartását és a készséget, hogy lehetőséget adjanak minden csoportnak, hisz ez alkotja a nagyrészt annak, ami jó benne. Amit elfogadott, azt összekapcsolta saját hagyományának bizonyos elemeivel – az erkölcsi erő és a világi vágyaktól való elfordulás tiszteletével, az erőszakmentességgel, a felismeréssel, hogy Indiában a szegény legfőképpen falusit jelent. Ezeknek az eszméknek az együtteséből hozta létre a Kongresszusi Mozgalmat.”¹⁵⁶

Ez pontos beszámoló arról, hogyan látta Gandhi az eseményeket, és a szerző elismerően nyugtázza, hogy Anglia sikeresen népszerűsítette, India pedig sikeresen fogadta be a nyugati liberalizmus eszméit. Csakhogy a gyakorlat eltért az elmélettől. Britannia első ajándéka Indiának és Pakisztánnak a nyugati műveltségű elit volt, amelyből vezetői – Gandhi, Nehru, Dzsinna és Ajub kán – kikerültek. Második ajándéka az indiai fegyveres erő, melyre Aldershot és Camberley ellenállhatatlan légköre nyomta rá a bélyegét. Az indiai és pakisztáni hadsereg eddig

feltűnően politikamentes maradt. Vagyis az angol katonák befolyása jelentősebbnek bizonyult, mint az angol politikusoké. A britek harmadik ajándéka az angol nyelv volt: a közös nyelv, melyen a kongresszusi tagok szót válthattak az angoloktól elszenvedett sérelmeikről. De nemcsak gyakorlati szempontból volt hasznos, létrehozta saját indiai irodalmát is, amely eljuttathatja az indiai eszméket a világ többi részébe. Az olyan írók szerint, mint K. D. Sethna, és Ghos Aurobindo követői általában, a nyelvnek a maga jogán is megvannak az érdemei. Az angol nyelv nagy hatással volt és még nagyobb hatással lesz az indiaiak gondolkodására. „Az indiai lángelme az angol nyelv segítségével a világ minden tájára elviszi az üzenetet – írja Sethna –, mely a páratlan történelmének ragyogó forrását, támaszát és célját jelentő rejtelmes végtelenből született.”¹⁵⁷ Akárhogy is, az angol nyelv fontos tényező volt India fejlődésében.

De talán mindezeknél jelentősebb volt a nyugati orvostudomány hatása. Az orvosok meg az egészségügyi technika mérnökei lezorították a halálozási arányt, így India lakossága nagyobb lett, mint amennyit a hagyományos gazdaság el tudott látni. A hadseregek felfegyverzéséhez szükséges tudományos iparosításnak teret kell adni a mezőgazdaságban és a textiliparban is. Mahatma Gandhi álmait – többek között az elégedett parasztságról, az önellátó gazdaságokról és a házi pamutfonásról – elsodorják az események. Amit javasolt, arra lehetőség sincs. Az iparosítással pedig a változások egész sora jár – a társadalom szerkezetében, az öltözködésben és az étrendben. A haladás jelképe a karóra, a kerékpár meg a töltő- vagy golyóstoll; az idő az élet új tényezője lesz, a részleges írástudás természetes, a (falu határán túl terjedő) mozgékonyabb a fiatalok függetlenségének új forrása. Gyökeresen megváltozik a nők helyzete. Nekik a gyár végső soron azt jelenti, hogy a szárít felcserélik az overallal meg farmernadrággal, és nincsenek többé végelethetetlen előkészületeket igénylő indiai étkezések. Meg azt is jelenti, hogy a szülői tekintély már nem a régi, és a rokonok szétszóródnak, mindenki máshová kerül.

A gyár magával hozza a saját veszélyeit, de véget vet néhány szokásnak, amely igen távol állt a nyugatiaktól. A mohamedán nők helyzete a misszionárius prédikációitól nem sokat változott. De az üzem és a fizetési csekk mindennapi gyakorlatától igen. A munkásnőnek le kell vennie a fátylat. A gépirónőnek is. A betegnek a mítóasztalon esetleg mindent. Több feleségre meg ágyasra pedig nem lehet szert tenni; és ha lehetne, akkor sem volna kifizetődő. Ez nem jelenti az iszlám végét, hiszen tanítói a megváltozott körülményekhez igazítják a vallást. A monogámia elterjed a mohamedánok közt, és a teológusok azt kérdezik egymástól,

vajon nem ez volt-e a Próféta eredeti szándéka. Átértelmezik az írásnak azokat a részeit, amelyek előírják a fátylat. Kis leleménnyel kimutatható, hogy másképp kell felfogni őket, és hogy az elzártagra vonatkozó szabályokat nem szükséges minden körülmények közt érvényesíteni. Ha az iszlám dogmát hozzá lehet igazítani a világhoz, amelyben az embereknek élniük kell, a változás az egész társadalmi szerkezetre kihat. Nehéz rákényszeríteni az elzárkózást olyan nőre, aki már megszerezte az egyetemi diplomát. Épp ilyen kevéssé érvényesíthető a „maradjatok meg házatok falai közt” parancsa a tanítónő vagy ápolónő esetében. Talán a romantikus szerelem nyugati fogalma is hatással van a Keletre, de a gyár kétségtelenül sokkal gyorsabb és eredményesebb befolyást gyakorol rá. Sok intézményt tökéletesen elpusztít.¹⁵⁸

Nem volt gyökeresen más a helyzet Kínában sem. A nőket ott is megkülönböztették és bizonyos tekintetben katasztrofális bánásmódban részesítették. A magasabb társadalmi körökben a háremek szokásos titkolózó és áskálódó légköre várt rájuk. És ha befolyásra tettek szert, az rendszerint igen káros következményekkel járt.

„Konfuciusz nem vett tudomást a nőkről, ahogy a mennyországáról sem. Úgy látta, mindkettő meghaladja az értelmét, hát bölcsen távol tartotta magát tőlük. Férfi eszével óvatosan és csak elvétve közelített a témákhoz, melyekről nem sokat tudott. »A leányokkal és szolgálókkal bántani a legnehezebb – mondta Konfuciusz. – A szivélyes bánásmód tiszteletlenséget, a tartózkodó pedig neheztelést vált ki belőlük.«¹⁵⁹

Értjük, mire gondol. Mindenesetre a kínaiak nem nagyon tudták, hogyan bánjanak a nőekkel. Csakhogy ez a hagyományos szemlélet, akár jogos volt, akár oktalan, az iparosodott társadalomban tarthatatlannak bizonyult. Az indiaiakhoz hasonló okok – az orvostudomány, a közegészségügy, a haditechnika és az ipar – az ottaniakhoz hasonló következményekkel jártak Kínában is. A keletiek nagy része kénytelen volt bizonyos mértékig követni a nyugati példát – különösen a nőkkel szemben tanúsított magatartásukat illetően.

Bizonyos nyugatosodásra feltétlenül szükség volt, de egyes országokban meghaladta az ésszerű mértéket; főképp azokban, amelyek soha nem kerültek európai fennhatóság alá. Kemál Atatürk és perzsa meg afgán utánpótlói olyan intézkedéseket hoztak a nyugati szokások bevezetésére, amilyenekhez egyetlen gyarmatosító kormánynak sem lett volna bátorsága. Csak egy „elnyugatosodott keleti” erőszakolhatta rá népére a keménykalapot

meg a dzsesszzenekart. De már végefelé jár a nyugatosítás, hazai és idegen egyaránt. „A Nyugat hangjai lassan elhalnak”, állapítja meg L. Cranmer-Byng, és a B.B.C. kritikus bágyadt, vontatott hangját „elnyeli a zűrzavaros moraj, meg a kikapcsolódást nyújtó könyvek üres locsogása”.¹⁶⁰ A nyugat bírálói egyre többen beszélnek a nyugati forgalmi dugókról, szennyről, zűrzavarról és rombolásról. És ami még fontosabb, a nyugati tanok elveszítették tekintélyüket, a nyugati gondolkodók önbizalmukat. Az eszméknek nincs akkora jelentőségük, amekkorát a filozófusok tulajdonítanak nekik, de tüneteik (ha nem is okozói) a közhangulatnak. Márpedig akkor a nyugati gondolkodás elbizonytalanodása fontos jel. A nyugati építészet és művészet válsága még fontosabb. A Nyugat már nem hisz önmagában.

Amikor átvettek a Nyugattól mindent, amire szükségük volt, és érzékelték, mennyire összezavarodtak a nyugati kulturális csoportok, a keletiek leálltak. Elutasították vagy most fogják elutasítani az individualizmushoz, kereszténységhez és demokráciához fűződő nyugati értékeket. A nyugati ideológiának ezek a központi eszméi keleten elfogadhatatlanok. Nézzük először az individualizmust, mindennek az alapját. Keleten az a szokás, hogy a fiúk nősülés után is a szülői házban élnek: nem elhagyják, hanem kibővítik. Így mindenki népes család tagja marad, soha nem válnak egyénné a szó nyugati értelemben. A keleti böcsesség abban áll, hogy megsokszorozzák és egymásba fonják kapcsolataikat, osztoznak egymás életében, és annyira kitágítják a személyiséget, hogy mindent magába foglaljon. Nem ismernek nagyobb teljesítményt, mint ha elmondhatják magukról: „Nincs semmi, ami én vagyok, és semmi, ami ne én lennék.” Ennek a felfogásnak a végletes formája a buddhizmus, amely az egyéniség megtagadásával jár. Jó előkészület a csoportos életre a gyerekkor, amelyben mindig a gyerek az utolsó. Meg kell tanulnia, hogy sok felnőttnek tartozik engedelmisséggel, nemcsak a szüleinek, és mindegyik fontosabb nála. Ha a gyerek olyan csoportban él, melyben sokféle gondolat megfogalmazódik, nehezen tesz a magáévá egyetlen személyes és kizárólagos nézőpontot. A csoport eszmény inkább a harmóniának és a kompromisszumnak kedvez, és minden kiélezett véleménykülönbséget udvariasságnak minősít. Bár a társadalom szerkezetében történtek változások, az individualizmus a keletiek szemében ma is antiszociális jellemvonásnak számít. Ráadásul a legműveltebb keletiek számos nyugati kudarc és neurózis forrásának tartják. Mélységesen ellenzik.

És mi a helyzet a kereszténységgel? Indiában jutott legközelebb a sikerhez 1857 előtt. Abban az időben az ott élő európaiak közt sok volt az igazi keresztény, aki olyan vallást kínálhatott,

amelyben őszintén hitt. De a század második felében újra megerősödött a hinduizmus, és hívei mérsékelt és türelmes érdeklődést áruáltak el a kultusz iránt, melytől már nem féltek. A még toleránsabb kínaiak szívesen odatették Buddha meg Konfuciusz képmásai mellé Jézus Krisztusét és Mohamedét is, hisz semmi kivetnivalót nem találtak amúgyis zsúfolt panteonjuk további bővítésében. „Az ázsiai szellemtől merőben idegen az egyedül üdvözítő igazság és kinyilatkoztatás dogmája”¹⁶¹ – állapítja meg K. M. Pannikkar. Indiára vagy Kínára vonatkozóan ez nagyjából helytálló. Keleten csak Japánban volt némi sikere a kereszténységnek. De Krisztus vallása az ő szemükben is, akár csak az indiaiakéban meg a kínaiakéban, végzetesen összefonódott a nyugati uralommal. Ezért történt, hogy Kínában az 1900-as bokszerlázaadás idején a keresztény misszionáriusokat tekintették a legfőbb ellenségnek; és hogy 1922-ben keresztény-ellenes társaságot alakítottak. Individualisztikus vallás lévén amúgy is csekély lett volna vonzereje, de, hogy türelmetlenségét a politikával is összefüggésbe hozták, végképp elfogadhatatlanná tette a keletiek szemében.

A demokrácia is kiháló világnézet, ám ezt kevesebben ismerik fel. Sok amerikai biztos abban, hogy elnyerhetik az ázsiai rokonszenvét, ha saját eszméikhez hűek maradnak. Az Ohio állambeli Clevelandban megrendezett „Ázsia éve” előadásai később *The East and West Must Meet* (Keletnek és Nyugatnak találkoznia kell)¹⁶² címmel könyvben is megjelentek. Az egyik tanulmány, III. John D. Rockefeller munkája ezt az amerikai önbizalmat tükrözi, amely persze a tények tökéletes meg nem értésén alapul.

„Ázsia ma azt várja tőlünk, hogy megszilárdítsuk nagy tiszteletben álló humanitárius és demokratikus örökségünket, nem pusztán szavakkal, hanem tettekkel is. Történelmünk, melynek során a világ minden népe közül elsőnek szabadultunk meg a gyarmatosítástól, tette sarkallja Ázsiát. De érthető módon zavart, csalódást és kiábrándulást vált ki belőlünk, ha cselekedeteink látszólag meghazudtolják múltunkat.

Amikor tetteink összhangban állnak történelmünkkel, Ázsia szívét a rokon érzelmek melege járja át. Amikor függetlenséget adtunk a Fülöp-szigeteknek, azt tettük, amit az ázsiaiak elvárnak nemzetünktől. Megtapsoltak bennünket, amikor tétovázás nélkül Dél-Korea függetlenségének védelmére vezettük az Egyesült Nemzeteket. Amikor a tavalyi szuezi vita során szembeszálltunk hagyományos szövetségeseinkkel, kiállításunkat úgy értelmezték, mint annak kinyilvánítását, hogy a gyarmatosítás ellenségei vagyunk. Ezek a tettek fölemelően hatottak Ázsia reményeire és szellemére.

Máskor azonban Ázsia zavartan és értetlenül áll az események előtt. Népei nem értik, hogy a jelek szerint védelmeztük az indokínai gyarmati uralmat, és csalódottan látják, hogy semmi együttérzést nem mutatunk az algériaiak függetlenségi harcával. Mélyen kiábrándítják őket a faji megkülönböztetésről árulkodó törvények határainkon belül. Nem értik, hogyan mondhattuk ki 180 évvel ezelőtt Philadelphiában, hogy minden embert egyenlő, ha az idén Little Rockban fegyveres kíséretet kellett az iskolába tartó gyerekek mellé adnunk. Látnunk kell, hogy az ázsiaiak a faji megkülönböztetést a gyarmatosítással azonosítják. A legtöbb ázsiai szemében a gyarmatosítás nem más, mint a színesek kiszákmányolása a fehérek által.”¹⁶³

A fenti idézet nagyrésze olyan naív, hogy egy iskolásfiút sem tévesztene meg, de a tárgyi tévedésektől eltekintve központi mondanivalója is merőben téves. Ázsia népei nem lelkes demokraták, és nem panaszozzák fel, hogy az amerikai demokrácia csak színlelés. Lehet, hogy színlelésnek tartják, de az a helyzet, hogy akkor sem tetszene nekik jobban, ha meg volnának győződve a hitelességéről. S. K. Maitra felháborodottan állapítja meg a nyugati utópiákról: „Sértés az emberiségre nézve, hogy a nyugati humanisták szerint az ember valaha is beéri az ideális társadalomnak a képével, amelyet fölrajzolnak. Isten óvja az emberiséget attól, hogy olyan mélyre süllyedjen, hogy elfogadja ezt végső céljaként!”¹⁶⁴

Az ázsiai demokráciához fűződő tévedés abból ered, hogy az ázsiai vezetők nem szeretik, ha alacsonyabbrendűként kezelik őket, ezért sokat szónokolnak arról, hogy minden ember egyenlő. De ebből még nem következik, hogy ők mindenkit magukkal egyenrangúnak tekintenek, és valójában nem is tekintenek annak. Amikor valahol megszabadulnak a gyarmatosítók gyámkodásától, meg pártfogásától és megindul a lázas terjeszkedés, az elmaradottabb népek – például Amerikában az indiánok – rendszerint nagyon rosszul járnak. Ilyenkor nem az egyenlőségnek van becsülete, hanem a vezetésnek és vállalkozásnak. A demokráciát a tömegek a nyugati visszavonulás utolsó szakaszával hozzák összefüggésbe. A görögök többi ajándékához hasonlóan ezt is mélységes gyanakvással fogadják, trójai falónak tekintik, amely a bomlasztás eszközeit rejt. Hogyan maradhatna fenn a demokrácia például Japánban, ahol az amerikai megszállás idején alakult ki? Ám a szerencsétlen gondolattársításoktól eltekintve sem maradhat fenn a demokrácia, ha korábban meg nem erősödött valami más kormányzati forma alatt. Pontosan kijelölt határok kellene hozzá és ismert számú népesség. Kivihetetlen a szavazatszámolás, ha senki sem tudja, milyen szavazatokot kell

megszámlálni. A Kashmírral, Indokínával, Szumátrával, Brunei-jel, Nyugat-Indiával és Tajvannal kapcsolatban felmerülő problémákra nincs demokratikus megoldás. Az is kérdéses, vajon igényt tartanak-e a demokráciára azon a néhány vidéken, ahol technikailag megoldható a bevezetése. Az indiai metafizikusok válasza sem méltó, gyermeteg sületlenségnek minősítenének minden szónoklatot az ember elidegeníthetetlen jogairól. A modern India megalapítója, Gandhi sem volt lelkes híve a nyugati szavazóurnának. Ha szembeszálltak vele vagy leszavazták, orvoslásért halálig tartó éhségsztrájkba kezdett. Kevésbé demokratikus és hatásosabb módszert keresve sem találhatott volna. Az eljárás jól érzékelteti az egyik alapvető különbséget a meglévő társadalmi formák közt. Nyugaton a szenteknek nincs ilyen befolyásuk.

Vajon ha a nyugati eszméket elutasítja, a Kelet visszatérhet saját eredeti hagyományaihoz? Már láttuk, hogy ez lehetetlen, a technikai fejlődést nem lehet visszafordítani. Ez főképp az építészetben és a képzőművészetben érezhető. Az iszlám építészet roppant teljesítményei az ősidőkben születtek. Az általános felfogás szerint Akbar (1542–1605) építette Agra közelében Fatéhpur Szikrit, a remekművet, melyről Edmond Taylor így ír:

„Az emberi környezet minden tökélye testet ölt a kőben, a szem ünnepe ez a hely, és nemcsak a szemé, hisz vannak itt szélnek fordított csipkézett toronyszobák, csöndes kerengők és harsányan visszhangzó falak; szökőkutas udvarok gyönyörködtetnek a víz csobogásával és morajával, meg a fények és árnyak játékaival a táncoló vizen; márvány napozóteraszok kínálják a visszaverődő fény, boltozatos termek a hús lég élvezetét; még a kevésbé elvont fogalmakat is pontosan kifejezi ez az építészet, a békét nyugalom, a méltóságot egyensúly, a befelé fordulást a látható végtelent tökéletlenül elfedő zárt terület képében. Mint az iszlám művészet legtöbb remekénél, itt is az építmény szerkezeti eleme a tér, az árnyék, a fény, a szél hőmérséklete és a víz egyaránt, hiszen ez a művészet valójában tájkertészet kőből...”¹⁶⁵

Csakhogy ilyen mestermű 1700 óta nem épült. Osbert Sitwell azt mondja a mór vagy török építészeiről, hogy gyakran kezdődik sokatígérően, de ritkán jut el az első emeletig „valami súlyos baklövés nélkül”. Közel jár az igazsághoz; és ez a művészet már azelőtt hanyatlásnak indult, hogy a nyugati hatás végzett vele. Marco Pallis felpanaszolja, hogy két emberöltő alatt semmivé lett szinte minden művészet keleten. A kashmir-sálakat például tönkretették a vegyi úton előállított festékek meg az időt megtakarító eljárások.

„Ha már az emberek korábban tévedhetetlen színérzékét megzavarták, a művészen tudat alatt működő szörnyű logika azt sugallta, hogy változtatni kell a mintákon is, takarékoskodni az idővel meg ötlettel. A motívumok nagyobbak lettek, egyöntetűbbek vagy hivalkodóbbak. Végül ez is kihaláshoz vezetett volna. Úgy látszik, a művészi eszménnyel nem lehet tréfálni. A mesterség iránti érzék feltámasztásához vissza kell menni az úton egészen addig, ahol szétváltak a hagyományos és hagyományellenes eljárások...”¹⁶⁶

De ki hallott már olyasmiről, hogy ezt az utat visszafelé képes volt megtenni valaki? Hogyan lehetne feltámasztani a művészetet, ha már senki sem hisz a metafizikai eszmékben, melyek alapjául szolgáltak? Erről a kérdéstről szólva Freya Stark megjegyzi, hogy a művelt európaiak nem merik felkínálni a halott utánszatok helyett saját művészetüket, mert nem biztosak abban, hogy jó cserét ajánlanak.

„Ez a homályos érzés rejlik annak a jelenségnek a mélyén, amit az arabok és más nemzetek továbbra is úgy értelmeznek, hogy rossz szemmel nézzük a modernizálódásukat. Ha módjukban áll, még azt sem engedik, hogy képet kapjunk régi világukról; eszükbe sem jut, hogy saját hagyományuk magában rejti mindazt, amit az idegenektől lemásolt dolgokban csak az alkalmazás és átalakítás hosszú folyamatával lehet kialakítani. Már nem vagyunk biztosak abban, hogy amit kínálunk, megéri ezt az áldozatot...”¹⁶⁷

Ez a Keleten tapasztalható folyamat, hogy az olcsó termékek kiszorítják a rangos kézműves munkát, a gondolkodás visszafordíthatatlan átalakulásának jelképe. A régi kézművességet akkor sem lehetne feltámasztani, ha nem volna helyette olcsó tömegtermelés. Többé nem lehet visszafogni a szó primitív, anyagi és nyugati értelmében vett haladást.

Az ázsiaiak nem térhetnek vissza hagyományos életmódjukhoz, és ha tudnának, akkor sem akarnának. Mert világosan látják, hogy eljött gazdasági, politikai, intellektuális és kulturális terjeszkedésük ideje. Ez a tudat véget vet az ázsiai egység utolsó nyomainak is. Mert a külső veszély megteremtheti az egységet, a külső lehetőségek viszont csak széthúzást eredményeznek. Ázsia büszkesége Japán kezdeti eredményei láttán átadja helyét a versengésnek. Melyik nép kerül az élre, amikor a nyugati erőket visszavonják? Ha erre a kérdésre válaszolni akarunk, először is számolnunk kell a kínaiak küldetésstudatával. Mindig arra törekedtek, hogy civilizálják a barbárokat, hogy saját belső

békéjük adományát kiterjesszék minden népre, amely hajlandó egyetemes államukhoz csatlakozni. Mivel a Középső Királyság lakói voltak (az emberlakta világ szívében), mindenekfölött a békét kínálhatták. Az európai nemzeti háborúk megfelelői Kínában Kr. e. a 2. században véget értek, azóta csak belső konfliktusok voltak. Előfordult, hogy a versengő csoportok meg akarták szerezni az ellenőrzést a központi kormány fölött, de kevesen tagadták sokáig, hogy szükség van központi kormányzatra. A kínai ideológiának ezt a sajátosságát tükrözi még a pekingi Tiltott Város egyes részeinek neve is: Mennyei Béke Kapuja, Legfelsőbb Harmónia Kapuja, Értékes Harmónia Csarnoka, Földi Nyugalom Palotája és Fenséges Béke Csarnoka. Kétségtelenül sokat mondó név mind.

Vagyis a terjeszkedés összhangban áll a kínai hagyománnyal. De ellentmond a hagyományos kínai életformának. Hiszen az iparosodott közösségben nem maradhat fenn a család mint társadalmi egység. Ha Kína felszereli magát mindazzal, ami világhatalmi helyzetének megerősítéséhez szükséges, az a falu és a nemzetség végét jelenti. Ha sikeres kivándorlókat akar a világba küldeni, akár katonákat, akár gyarmatosítókat, ehhez is lazítani kell a rokoni kötelekeken és a helyi megkereskedelmi egysületekhez való hűségen. Ha Kínában fel akarják éleszteni és új energiával feltölteni a régi küldetéstudatot, ahhoz új keleti vallás kell. Csak egy vallás veheti át az iszlám helyét a modern Ázsiában, csak ez állhat a terjeszkedés mozgalmának élére. Bizonyos követelményeknek nyilvánvalóan eleget kell tennie. Olyan szervezettel pótolnia a családot, amely ugyanolyan együvé tartozást és biztonságérzetet kínál. Szellemiségében keletinek lennie, de összeférhetőnek a nyugati eszmékkal, melyek a nyugat elleni védekezéshez nélkülözhetetlenek bizonyultak. Eleget tennie a kínai hagyománynak, hogy a hatalom a szellemi elit kezében van, és a kínaiak felsőbbrendűségi tudatának. Lehetőség szerint megfelelnie az indiai önfeladásnak és a jó és rossz küzdelméről kialakított arab elképzelésnek. Vagyis nem lehet más, mint a kommunizmus. Ezt a vallást mintha arra találták volna ki, hogy az újjászülető Keletet eltöltse harci kedvvel. Az új iszlám jelszava a módosított felszólítás imára: „Nincs más Isten csak a közigazgatási determinizmus, és Marx az ő prófétája.”¹⁶⁸

A jelentős világvallások két csoportba sorolhatók. Az egyszeri kinyilatkoztatásra hivatkozó négy teista vallás a sintoizmus, judaizmus, kereszténység és iszlám. A négy filozofikus vagy esztétikus vallás pedig a hinduizmus, buddhizmus, taoizmus és konfucianizmus. Az első csoport ma már kibővült a marxizmussal, mely a többi judaisztikus eredetű valláshoz hasonlóan az erőszakot hirdeti. Karl Marx zsidó volt, bár német anyanyelvű és művelt-ségű. Zsidó volt fanatizmusában, meggyőződése erejében, a személyre szóló megváltásba vetett hitében és a gyűlöletben. Vagyis a marxizmus éppúgy a sivatag peremén élő sémita népektől ered, akárcsak a kereszténység meg az iszlám. Marx szemében a világ Jó és Rossz, hívők és kárhozottak összecsapásának színhelye volt. Külseje is ótestamentumi prófétának mutatta, aki a síkság városainak lerombolását követeli. A kiválasztottak közé tartozott, az üldöztetések közepette is szentül hitt a szabadulásban. Marx, a hontalan zsidó, a katedra nélküli professzor, az olvasók nélküli szerző minden erejét egyetlen hatalmas feladatnak szentelte, amelyhez roppant felkészültséggel, teljes önzetlenséggel, fanatikus odaadással és lenyűgöző intelligenciával látott hozzá. Az eredmény *A tőke*.

A *tőke* valójában valamiféle közgazdasági tankönyvnek álcázott biblia, hosszú, lenyűgöző és érthetetlen – a prédikátor textusokat, a szegény vigaszt találhat benne. Szövegében keveredik a buzgó erkölcsösség meg a tudományos szaknyelv, és több a gyűlölet az eretnek, mint az esküdt ellenség iránt. Amikor 1867-ben napvilágot látott, kevés figyelmet váltott ki, hiszen Európa kommunistáinak címezték, akiknek száma és súlya abban az időben rohamosan csökkent. A Kommunista Internacionálé 1874-re már csaknem megszűnt, és Marx szinte ismeretlenül halt meg 1882-ben. Csakhogy *A tőkét* lefordították oroszra és 1872-ben kiadták, s egy példány Alexander Uljanov birtokába került. Amikor őt 1887-ben kivégezték (mint a cár életére törő összeesküvőt), öccse, Vlagyimir Uljanov örökölte a példányt, és az ő jóvoltából lett az orosz kommunizmus kézikönyve. Vlagyimir Lenin néven 1903-ban megtette magát a párt vezetőjévé. Amikor az 1917-es forradalom hatalomra segítette, ortodox dogmává emelte a marxizmust. A cári uralom három alapelvre épült: az egyeduralomra, a nacionalizmusra és a pravoszláv vallásra. Lenin uralma csak a hiten változtatott. Az új államvallásban a szentháromság első személye Marx lett, a második Lenin, a harmadik pedig – az ő halála után – a mindenkori vezető.

A marxista dogma néhány nyilvánvalóan elavult közgazdasági eszmét és egy kellően meg nem alapozott evolúciós történelem-elméletet tartalmaz, meg próféciát egy statikus és utópisztikus jövőről. A beavatottaknak, vagyis a párttagoknak a dialektikus materializmuson alapuló meglehetősen bonyolult elméletet kínál. A népesség egészének isteneket, papságot, szent könyvet, hitbuzgalmi irodalmat, liturgiát, eretnekeket, inkvizíciót, bálványokat, himnuszokat és zarándokhelyet. Ez a fejlett formája jutott el Kínába 1921-ben, amikor Mao Ce-tung küldött volt az első pártkongresszuson. Bár ő mindent elkövetett, hogy kínai elvek szerint fejlessze tovább a marxizmust, mindvégig szigorúan ortodox maradt. Hallani sem akart a kiegyezésről a nacionalista mozgalommal, amelynek vezetője 1925-ben bekövetkezett haláláig Szun Jat-szen volt. A párttagságot Sztálinhoz hasonlóan életformának, spirituális élménynek, hitvallásnak tekintette. De bizonyos kérdésekben másképp jártak el a kínai marxisták, mint az oroszok: egyrészt adócsökkentést kínáltak, másrészt tudatos szembeszállást a Nyugattal. Akkor voltak a legnépszerűbbek, amikor eltávolították az idegen hadihajókat a sanghaji kikötőből, rendreutasították az angol nagykövetet vagy megalázták az Egyesült Államok főkonzulját. 1949-re leszámoltak a Kuomintanggal. A kommunisták, az amerikaiak meglepő mérvű hallgatóságos támogatásával és beleegyezésével átvették Kína kormányzását.

Itt most nem a kommunizmus történelmével foglalkozunk. A mi szempontunkból csak azért fontos, mert igen vonzó keleti vallásnak bizonyult. Lényegében egységbe fogja a nyugat-ellenes érzelmeket. Ráadásul együtt van benne, ami más vallásokban csak külön-külön. A zsidóktól vették át a marxisták a Választott Nép eszméjét és vetélytársaik gyászos bukásának próféciáját – a meggyőződést, hogy a Nyugat belepusztul rákos daganataiba. A keresztényektől a kárhozattól megmentett lelkek gondolatát és a kiválasztottak számának növelését. A buddhizmustól a megvilágosodáshoz vezető megtérés és a stabilitás eszméjét. Az iszlámtól a Szent Háború és a minden rokoni kapcsolatot pótló testvériség gondolatát. A Nyugattól az evolúciós elméletet, bár nem értették, és bizonyos mértékig a teljesítmény imádatát. A kommunizmus Indiában kerül szembe a legnagyobb ellenállással, mert a hinduk nem fogadják el sem a materializmust, sem a humanizmust, hisz mindig is az Istennel való egyesülés misztikus élményében hittek. A kínaiak viszont rendkívül vonzónak találják, hiszen a családi köteleket új, átfogóbb szövetséggel helyettesíti, amelyben az egyén nem sokat számít, de részesül az egyetemes hit bizonyosságában. Azt hallják, hogy a párt lesz a család, az iskola, a templom és a kaszárnya, s minden mást le kell rombolni és újonnan felépíteni.

Nem kétséges, hogy az újjászülető Ázsia szellemi mozgalmaként a marxizmus kiszorítja az iszlámot. Michael Edwardes állapítja meg *Asia in the European Age* (Ázsia az európai korban) című munkájában: „A marxizmus azt a lelkesedést kínálja, amely valaha az iszlám hordákat fűtötte, amikor meghirdették a szent háborút a hitetlenek ellen.”

Ahhoz sem fér kétség, hogy a Nyugat legalább ösztönösen megérezte a veszélyt. A kora középkorban azzal válaszoltak az iszlám fenyegetésre, hogy politikai és vallási egységre törekedtek. Most az eddig versenyben álló nemzetek óvatosan keresik az utat az európai egyesült államok, a középkori értelemben vett birodalom felé. Az eddig versenyben álló egyházak pedig az egyesült kereszténység, a középkori értelemben vett pápaság felé. A zsidókat megint lemészárolták, és megtörténhet, hogy az eretnekekre ismét az a sors vár, ami külső fenyegetettség idején mindig. McCarthy mindenesetre megmutatta az utat, és a Ku Klux Klan felemelte a tüzes keresztet. Ezek a pánikszerű lépések a Nyugat védekezési kényszeréről árulkodnak, a keletiek növekvő önbizalma pedig velük ellentétes intézkedéseket alakít ki. A félelem rávehette a keleti közösségeket valami átmeneti szövetségre. „Bennünket nem érdekel Mr. Gandhi spirituális reformja – mondta Mr. Hu Shi. – De szíves örömet megbeszéljük vele, hogyan vethetünk véget a fehér ember uralmának Ázsiában és hogyan törhetjük le önhittségét.” Vagyis a harag összekovácsolta őket. De a feltáruuló lehetőségek tudata véget vet az egységnek és egymás ellen fordítja Kínát meg Indiát, a szingalézeket meg a tamilokat, a mohamedánokat meg a hindukat. Valamelyes egységük a nyugattól való félelmen alapult. Most azon vitatkoznak, hogyan osztozzanak meg a zsákmányon.

A most várhatókhöz hasonló korábbi támadások lendületét az egymást követő rohamok tartották fenn: ha az egyik csoport kifáradt, átvette a helyét egy másik, mely addig nem vett részt a küzdelemben. Tehát valójában civilizálatlan, de életerős tartalékokat vetett be mindkét fél. A párhuzam a jelennel talán félrevezetőnek látszik, hisz ma már sehol sincsenek elkötelezetlen barbár törzsek. Csakhogy Afrikában még léteznek ilyenek, és a bokszmeccsek meg atlétikai versenyek tanúsága szerint korántsem élték föl primitív energiáikat. Hannibal Afrikából szerezte numídiái csapatait. Az arab gyalogság is Afrikából származott, a francia zuávok szintén. Afrika több is lehet, mint az amerikai népzene forrásvidéke. Szellemi csatatér lehet, vagy az a hely, ahol végül megköti a békét az Egyesült Államok és Kína képviselője – és előfordulhat, hogy mindkettő olyan fekete lesz, akár a szurok.

Az ázsiai fenyegetéssel szembekerülő nyugati hatalmak mindent megtettek, hogy elkerüljék a konfliktust. Létrehozták az

Egyesült Nemzetek szervezetét, hogy békés úton rendezhessék a vitás ügyeket. Ez a módszer talán hozzájárulhatna az emberiség egyesítéséhez, ha világunkat az űrből érkező titokzatos lények fenyegetnék. A jelenlegi helyzetben viszont nem sok reménnyel kecsegtet. Mert a kísérlet a nemzetközi béke és barátság megteremtésére lényegében a dolgok jelenlegi állapotának fenntartását jelenti. Ez talán megfelel azoknak, akiknek uralmát évszázadokig semmi sem fenyegette, de nem sok jót ígér azoknak, akik csak most kapnak erőre. A pillanatnyi erőviszonyok befagyasztása 1900-ban épp olyan előnyös lett volna Nagy-Britanniának, mint a jelenleginek a stabilizációja volna az Egyesült Államoknak. Így rögzíteni lehetne a libikókát, hogy mindig ugyanaz a vége legyen felül. Az ázsiaiak és afrikaiak szempontjából ennek semmi haszna. Bevallott céljuk, hogy a hintát vízszintes helyzetben lássák, de ahogy közelebb jutnak hozzá, kétségtelenül változik majd a cél. A versengést tovább élezheti a felfedezésre váró univerzum, a holdon található ritka ásványi leletekkel. 1492-ben a keleti tudomány nyugati felhasználása hozta meg az új világok fölfedezésének sikerét. Valószínűleg hasonló eredménnyel járhat egy napon a nyugati tudomány felhasználása a keleti vállalkozásokban.

Az Egyesült Nemzetek eszméje a vezetést illetően is bukásra van ítélve. A keleti népek a jelen körülmények közt korántsem elég fejlettek ahhoz, hogy világalomra törjenek. Ha vezetőik képzetek, csak annak köszönhetik, hogy elnyugatosodtak, és ha elnyugatosodtak, már nem tipikusak. De akik maguk nem képesek a vezetésre, nem feltétlenül hajlamosak elfogadni másoktól. Az sem világos, mennyi ideig lesz a Nyugat egyáltalán képes a vezetésre. Michael Edwardes állapítja meg:

„A marxizmus nemcsak az imperializmust vonta kétségbe, hanem az alapjául szolgáló civilizációt is. A gyarmati küzdelmet világméretűvé szélesítette. A Nyugat azért bukott el Ázsiában, és a mai Afrikában, mert nem nyújtott ösztönzést. Nem kínálhatott egyértelmű és kétségbevonhatatlan hitet azoknak, akik uralma alatt éltek, mert ő maga semmiben nem hitt igazán.”¹⁶⁹

Tulajdonképpen ez a lényeg: hogy a Nyugat elveszítette az önbizalmát. Sokan írtak már erről, de a legfőképpen a nyugati művészet hanyatlása érzékelteti. A régi festményekért kifizetett összegek meggyőzően bizonyítják, milyen kevésre becsüljük a saját korunk művészetét. Lewis Mumford megmagyarázta, hogyan alakult ki ez a helyzet:

„...annyira belefeledkezünk a gyakorlati kérdésekbe, hogy a

művész, ha fel akarja kelteni a figyelmünket, exhibicionizmusra kényszerül, vagy rosszabb esetben a bosszantásunkkal igyekszik valami csekély figyelmet ébreszteni. A Salvador Dalik és Ezra Poundok jellegzetes példái az alkotónak, aki gyermeteg mód-szerekkel próbálja visszahódítani a rangot, mely egy kiegyensúlyozott társadalomban magától értetődően kijár a művésznek. Ám a mi világunk nem hajlandó előzékeny lenni, így rákényszerül, hogy még jobban elrejtse titkát, külön nyelvet, sőt, külön mitológiát, alkosson, mint William Blake vagy James Joyce, s így leplezze, hogy közönsége nincs; vagy az elutasítástól gyűlöletté keseredik benne a szeretet. Ilyenkor... még a művész eredendő narcissizmusa is visszájára fordul: az önszeretetből az én megtagadása, vagy ami ennél is rosszabb, önutálat lesz. És akkor az esztétika szimbólumrendszere minden szónál érthetőbben kiáltja: »Gyűlölöm magamat: gyűlölöm a világot: gyűlöllek benneteket. *Dögöljete meg!*«¹⁷⁰

Ha egyszer a Nyugat így érez, nem kínálhat életképes vezetést.

Hogy milyet kínálhat, azt kitűnően érzékelteti az Egyesült Nemzetek szervezetének épülete, amelyről ismét Lewis Mumford szolgál a legjobb elemzéssel. Az első és sokat mondó hiba az volt, hogy az épületet New Yorkba helyezték. A második, hogy 42 emeletesre tervezték, tehát olyan magas, hogy kényelmetlen, de olyan alacsony, hogy eltölpül a tőszomszédságában lévő magasabb és szebb épületek mellett. A harmadik hiba, hogy a titkárság irodái kaptak ilyen szimbolikus értékű, kimagasló jelleget – nem pedig a közgyűlés. A negyedik az épület hibás tájolása, napfény és szélirány szempontjából. Az ötödik, hogy a Titkársági Épület „ez az irdatlan, szögletes, acél, alumínium és üveg börtön” üres mértani forma, „dermedt geometriai fogalom, amely a modern technológia ürességét és céltalanságát tükrözi.” A hatodik és utolsó súlyos hiba, hogy a gyakorlati megfontolások áldozatul estek a fémdoboz szimmetriájának, így néhány irodahelyiség egyáltalán nem kap nappali fényt, a női vécéknek viszont hatalmas ablakfelületek jutottak.

„Röviden a Titkársági Épület a funkcionalizmus csődjéről és jelképes elsötétítéséről vall. Bár mechanikailag új, építészetileg és emberi szempontból elavult.”¹⁷¹

Mumford még hozzáfűzi azt a sokatmondó megjegyzést, hogy Kelet-Pandzsáb fővárosának sokkal jobb tervrajza készült. Mint szervezet, az Egyesült Nemzetek Szövetsége halott volt szinte már születése pillanatában.

A világ egységének megteremtéséért tett erőfeszítések mögött ott vannak a sokat vitatott álmok Kelet és Nyugat összebékítéséről. A téma irodalma amint láttuk, egészen Nagy Sándorig nyúlik vissza. Radhakrishnan azt reméli, hogy „minden faj népeit egyetlen közösségben egyesítjük, amely katolikus lesz, egyetemes és együttműködő”. Konferenciákat tartottak, értekezéseket olvastak fel és szenvedélyes eszméket fejtettek ki, amelyek becsületére váltak minden érintettnek. Az egyik irányzat a vallás révén történő egyesítés:

„Közeleg a pillanat... hogy kiválasszuk a vallások sokaságából az Egyetlen Isten egyetlen vallását, melyet feltár a józan értelem, előre vetítenek az egyetemes egyházak és kiteljesített Jézus Krisztus; hogy megvalósítsuk Ram Moham Roy elképzelését, Európa és Ázsia szövetségét, amelyben egyiknek sem kell feláldoznia egyéni sajátosságait... A felszíni sokféleség alatt egyetlen vallás, egyetlen szív lüktet.”¹⁷²

Az ilyesfajta elképzelések már az első pillanatban kudarcot vallanak, hisz minden vallási gondolkodó úgy képzelet, hogy mindenki más áttér az ő hitére – az adott esetben az egyistenhitre. De különben sem oldana meg semmit a vallási egység. Még soha egyetlen érdekellentétből adódó összeütközést sem akadályozott meg, hogy a szóban forgó közösségek azonos hitet vallottak.

Más gondolkodók úgy tekintenek a világ egységére, mint önmagáért való célra, és „az emberiség fennmaradásának kulcsára”. Edmond Taylor szerint, akik ennek az eszménynek a hívéül szegődnek, azoknak szívében és elméjében feltámad a vallási „megtérés” igénye:

„...Az egyéneknek ez a morális átalakulása csak akkor hozhat eredményeket, ha működőképes nemzetközi politikai intézményekben tükröződik, az intézmények azonban csak akkor lesznek működőképesek, ha tükrözik az őket támogató egyének megváltozott személyiségét.”¹⁷³

De hogyan lehet az ilyesfajta „megtérésre” rávenni azokat, akik egyszer már „áttértek” – a kommunizmusra? Hiszen megvan a saját elképzelésük a világ egységéről, melynek szellemében a többi ország Kína új tartománya lehet. A világbékét a kínaiak már az ősidókban (Kr. e. 221-ben) feltalálták, és készségesen megosztják bárkivel. Korántsem biztos, hogy a Nyugatnak van ehhez fogható ajánlata. Az Egyesült Államokat háborgató veszélyérzet sem ösztönöz a világegységre. Inkább fanatizmusra

és erőszakra, vagy legalább Mickey Spillane regényeinek olvasására.

Ezen kívül, ha Kelet és Nyugat konfliktusának megszüntetése lehetséges volna, akkor sem biztos, hogy kívánatos lenne. Az európaiakat, akik elsőnek tették lábukat a kínai partra, írja Maurice Collis, felszólították, hogy csatlakozzanak az egyetemes államhoz „amelynél nagyobb áldást elképzelni sem lehet”, ám őket szűk nemzeti érdekeik meggátolták ebben. Most mégis az egész világra kiterjedő, új egyetemes államot követelnek:

„...Ebben mindannyian egyetértünk, s ez konfucianussá tesz bennünket, hiszen a konfucianizmus egyetemes politikai filozófia: egyik klasszikusa, a *Li csi* a civilizáció ideális fokát a „Nagy Hasonlóságnak” nevezi, és úgy határozza meg, mint egyetemes állapotot, lelkesedést a mindenki mindenkiért közös céljáért, fajra, nyelvre vagy vallásra való tekintet nélkül. Nemcsak Kínában ismerik ezt az eszményt, a halandók mindig is erről álmodtak, de Kína az egyetlen ország, ahol megvalósítására és érvényesítésére törekedtek, mert csak ott fonódott egybe a politikai szervezettel...

Ha tehát Kína és a nyugati világ végre úgy találja, hogy közősek a politikai céljaik, semmi akadály nincs Kelet és Nyugat egységének...”¹⁷⁴

Csak hogy akár van akadály, akár nincs, ez *nem* olyan cél, amelyben mindannyian egyetértünk. Hiszen az így létrejövő egyetemesség megbénítaná a szellemi fejlődést, ahhoz a „Nagy Hasonlósághoz” vezetne, amelytől csak retteghetünk mindannyian. Kínában megszüntették a különálló nemzeteket, amelyek Európában annyi feszültséget okoztak, és ezzel nagyjából békét teremtettek. Ám a Nagy Hasonlóság és az elzárkózás Kínájából hiányzott a nézeteltérésekből adódó szellemi ösztönzés. Például a mai napig nem szabadultak meg képtelenül elavult írásuktól, holott az mindig a fejlődés kerékkötője volt. Megtartották hatalmas és nyomasztó bürokráciájukat, amely megszállottan ragaszkodik a klasszikus műveltséghez. Folyamatosan megszenvedték – ma is megszenvedik – a külkapcsolatok hiányát. A minden feszültséget kiküszöbölő világállam létrejöttével a stagnálás lenne a kormány első számú alapelve. A második az unalmas egyöntetűség, hiszen a vegyes házasságok következtében általános fajkeveredésre kerülne sor. Holott a világ legtöbb nagyszerű gondolata a Kelet és Nyugat közti feszültségnek köszönhető. Ennek a könyvnek egyetlen olvasója sem kételkedhet abban, hogy a dugattyú előre-hátra mozgása jótékony hatással járt, megőrizte a gondolkodás elevenségét és lehetőséget adott a különböző eszmék

keveredésére és összeütközésére. A mozgásban lévő víz felülete ragyog a legfényesebben; az állóvizet nyúlós békanyál fedi.

A konfliktusnak fenn kell maradnia, és a kezdeményezés sora most a Keleten van, vagy legalábbis lesz. Örülünk, hogy sikerült túlélnie hanyatló korszakát, de nem kívánhatunk kevesebbet a Nyugatnak sem. Utolsó mentsvárként legalább a határokat meg kell őrizni. De hogyan? A történész előtt világos a válasz. Feltehetőleg úgy, ahogy korábban, és alighanem azt megelőzően is. Nemcsak az európai egységre kell törekedni, hanem arra is – amire már van példa –, hogy befogadjunk mindent, vagy majdnem mindent, amit a keleti világ nyújtani tud. Nyugaton mindenütt, de főképp az Egyesült Államokban a legtöbben úgy találják, hogy az élet ellehetetlenül, már nyoma sincs benne a biztonság- vagy egyensúlyérzetnek. Az emberek úgy érzik, kimerítették a lehetőségeiket, ezért a cigarettához, italhoz, nyugtatókhoz és végül a marihuánához menekülnek. Sokasodnak a problémák a fiatalkori bűnözéstől a mentális zavarokig. Sir George Birdwood csüggedten emlegeti „a Nyugat örömtelen, világi, ostoba és önpusztító modern civilizációját.” A száguldó forgalomban, amelyben mindenki el akar menekülni valahová, akárhová, talán sokan gondolnak arra a keleti filozófusra, aki azt tanácsolja minden nyughatatlan autósnak, hogy maradjon ott, ahol van, és gondolkozzon el. Erre nem képesek, mégis úgy érzik, a Kelet tartogathat valamit a számukra, valamiféle menekülést az élet körforgásából.

Akik erre számítnak, egyre bőségesebb irodalomból válogathatnak. A Kelet sajátos tudományos gondolkodása, állapítja meg F. S. C. Northrop, „a dolgok természetében rejlő, közvetlenül érzékelhető esztétikai elem” megtapasztalásából nő ki. Az ázsiaiak énekelnek munka közben, jegyzi meg Ananda K. Kumarasvami, hisz enélkül a munka lélekölő: „amikor pályát választanak, soha nem arról van szó, hogy »azt csinálják, amit szeretnek«, hanem hogy szeressék, amit csinálnak...”. „Sok tanulni valónk van a Kelettől – szögezi le Portsmouth earlje – a magas szintű földműveléstől a magas szintű filozófiáig.” René Guénon idézi a hindu megállapítást az európai filozófiai könyvekről: „a bennük foglalt eszmék legfeljebb egy nyolc éves gyerekek válnának dicsőségére.” A nyugati átlagember, írja L. Cranmer-Byng „gyorsabban jár és hangosabban beszél, hátha a sebesség és a zaj megmenti egyre jobban beszűkülő belső világától, melyből szabadulni akar, és a külvilágtól, melynek végtelensége halálos rémülettel tölti el”. Edmond Taylor szerint nekünk nyugatiaknak az a legfontosabb feladatunk, hogy „kijavítsuk a rendellenességeket és fogyatékoságokat, amelyeket kultúránk okozott bennünk”. Marco Pallis csüggedten állapítja meg, hogy „fizikai értelemben

meghódítottuk a világot, de közben a jelek szerint elveszítettünk csaknem mindent, ami örökségünkben nagyszabású vagy értékes volt”, és a *Milarépa* remekművében feltáruló tibeti eszményben keresi a megoldást.

Befejezéséül álljanak itt Mahatma Gandhi észrevételei a Nyugatról: „A sebességgel kérkedtek és nem gondoltok a célra. A haladást magasztaljátok, nem végeredményét. Azt hiszitek, megmentettétek a lelketeket, mert feltaláltátok a rádiót. Miféle épülésére szolgál az embernek a műsorsugárzás, ha csak zagyva locsogást tudtok sugározni? Miféle bizonyítéka a civilizációnak, hogy képesek vagytok egyetlen éjszaka előállítani egy százhusz oldalas újságot, ha legnagyobb része közhely vagy egyenesen romlott, és nincs benne két megőrzésre méltó hasáb sem? Miféle hasznot hozott az emberiségnek az aeronautika, ami a pusztításban való eredményességéhez volna mérhető? Borotvával játszadozó gyerekek vagytok.”¹⁷⁵

Akik keveset vagy egyáltalán nem olvasnak, azoknak a figyelmét sem kerülheti el a fejlődés iránya. Kínai vendéglők nyíltak az angol püspöki székhelyeken és az amerikai Középnnyugat kisvárosaiban. Gombamódra szaporodnak a dzsúdó klubok, úgyhogy még az iskolás gyerekek is tudnak pár szót japánul. Japán stílusú épületeket találunk Kaliforniában, sőt, akár New Yorkban is. A nyugati társaságokban a zen buddhizmusról beszélnek, és a polcokon Ázsiáról szóló könyvek sorakoznak. A legjelentősebb változás az öltözködésben mutatkozik. A klasszikus viktoriánus hagyomány mindenkit szigorú, férfias és szertartásos fekete-fehér egyenruhába öltöztetett. Ezt Keleten fölvaltotta a tiszta fehér, a fehérek uralmának jelképe és a helyi népesség tarka ruháinak kontrasztja. A hagyományos feketét utánozta minden feltörekvő ázsiai, sokan máig sem szabadultak meg tőle. De 1930 táján megkezdődött a változás, lassan ledőltek a korlátok. Megjelentek az élénk színű ruhák még Londonban is, előbb csak pihenéshez, később már a hivatalokban is. A gyarmatokon megmaradt a fehér uniformis nagyjából 1955-ig, amikor szigorú rendjét egyre inkább megbontották a pasztellszínek. Ez már a hatalom megrendülését jelezte, és utat nyitott a végső lealacsonyodáshoz, a hawaii inghez meg a bermuda sorthoz, az összeomlás jelképeihez.

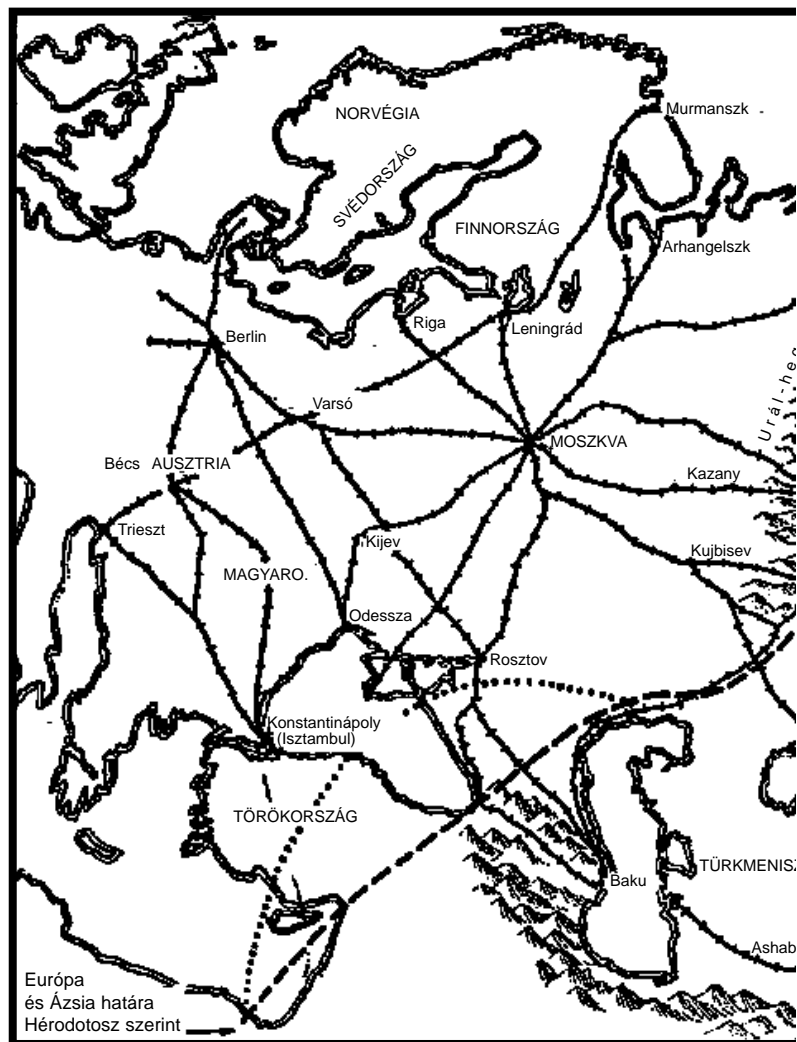
Nyugaton a középkori világ színpompájával még a hódolt a Keletnek, de már védelmet keresett Bizánc erődjében. Amikor a római örökség nyugati fele nagyrészt odaveszett, a keleti még tartotta magát. Hogyan volt ez lehetséges? Egyszerűen úgy, hogy a bizánci haderő sokat tanult a keletiektől, így képes volt ellenállni a támadásaiknak. Hagyományaikat vagy szemléletmódjukat

nem vették át, de olyan jól utánozták ellenfeleiket, hogy a frankok szinte meg sem tudták különböztetni őket a keletiektől. És hosszú évszázadokig föltartóztatták az iszlám előrenyomulást. Korunkban megismétlődik ez a történet. A nyugati örökség megint kettévált, egyik felének a központja Washington, a másiké (a bizáncié) Moszkva. És a védekezés során mindenképpen Oroszországra hárul majd a nagyobb teher. Ezt már 1912-ben felismerték.

„Oroszországot, melynek határai átszelik Mandzsúriát, Mongóliát, Turkesztánt, Perzsiát, Afganisztánt és Törökországot, a természet arra szánta, hogy a nyugati civilizáció védőbástyája legyen. Parasztága akkor ébredszik, amikor Ázsia határain is nagy a mozgolódás. Az orosz kormány felismerte, hogy csak olyan területet képes megtartani, amelyeket fejleszt és benépesít – ennek köszönhető a távol-keleti Amur vasútvonal és az elvándorlás Szibériába. Tehát a nyugati civilizáció előőrseiből úgyszólván válaszfal lesz – a fal izmos orosz parasztokból épül, akiknek ipari munkája, vagy ha kell, erős jobbjá megállítja az ázsiai agresszió áradatát. Mert a Nyugat semmilyen körülmények közt nem hasonulhat a Kelethez; legfeljebb gátat emelhet ellene. Talán egyszer még örülni fogunk, hogy Oroszország fejlődése mind a mai napig késlekedett, és megvannak a tartalékai a föld keménykötésű fiainak millióiból. Az orosz paraszt férfinak is, katonának is felülmúlhatatlan... épp olyan keményen dolgozik, amilyen bátran küzd a háborúban. Semmi kétség, méltó képviselője lesz a szabadságszerető európai férfiakkal a küszöbön álló kemény küzdelemben az ázsiai gazdasági erőkkkel.”¹⁷⁶

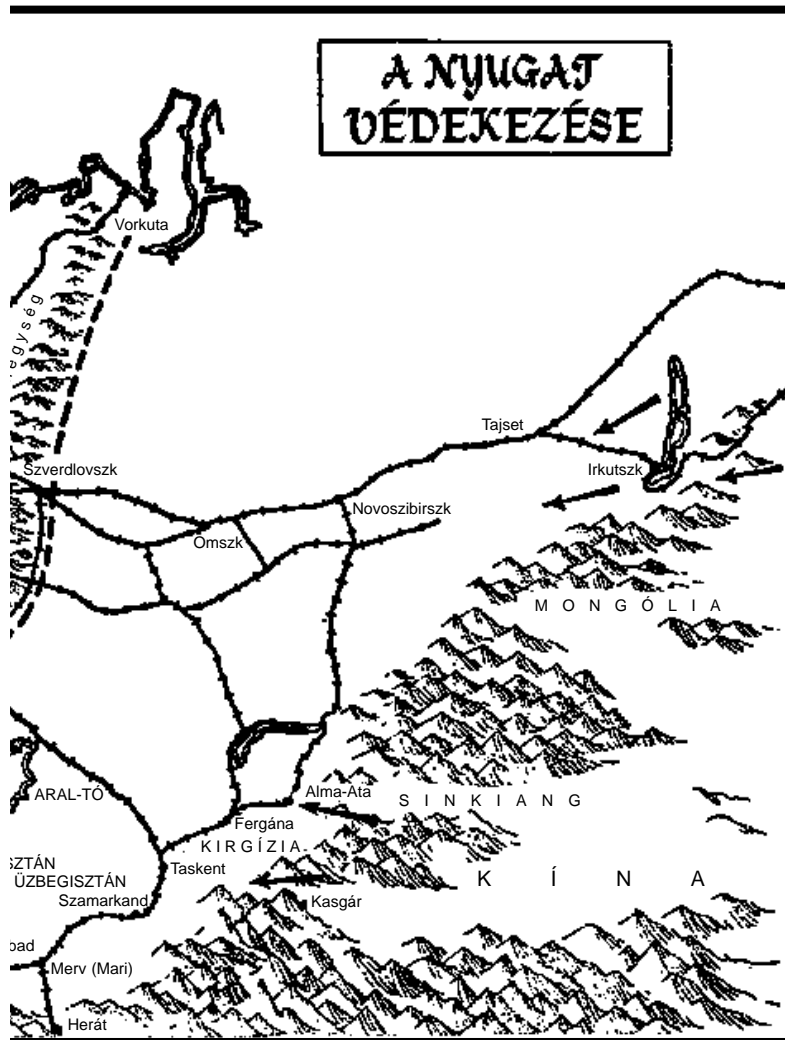
Profetikus és ironikus szavak, és lényegében helytállóak ma is. Lesznek, akik kétségbe vonják őket, s elődeikhez hasonlóan arra hivatkoznak, hogy Oroszország nem európai, hanem ázsiai nagyhatalom. A viktoriánusok közül néhányan így vélekedtek, mások pedig a közelmúltban úgy találták, hogy Szovjet-Oroszország lényegében átállt az ázsiai táborba. Erre a felfogásra jó példával szolgál Michael Edwardes alábbi megállapítása:

„Azzal, hogy Oroszország kivonult a nyugati közösségből és elszakadt birodalmi múltjától, új, független ÁZSIAI nemzet lépett a színre, amely gyűlöli a Nyugatot és a gyarmati küzdelem új méltóságát hirdeti. Szun Jat-szen azonnal felismerte ennek az eseménynek a döntő jelentőségét. »Napjainkban – írta – Oroszország megpróbál elszakadni Európa fehér népességétől. Miért? Azért, mert az Igazság uralmát követeli és megbélyegzi az Erő uralmát. A jóakarat és igazság alapelveit támogatja. A közelmúlt

oroszcivilizációja hasonlít a mi ősi civilizációinkhoz. Ezért csatlakozik Oroszcivilizáció a Kelethez és szakít a Nyugattal.«¹⁷⁷

Akik ebben hisznek, alátámaszthatják érvelésüket az 1922 óta folytatott szovjet politika néhány mozzanatával: azzal, hogy az oroszok támogatták Musztafa Kemált, az perzsi és afganisztáni orosz politikával, Oroszcivilizáció és Kína ideológiai kapcsolatával. De ha az orosz politikát alaposabban szemügyre vesszük, azt látjuk, hogy elsősorban Oroszcivilizáció érdekeit szolgálta, és a feltevés, hogy Oroszcivilizáció saját akaratából átláthat egyik vagy másik oldalra, ellentmond minden tapasztalatnak a tényleges lehetőségekről. Előfordulhat, hogy egy adott pillanat-

ban a szovjet politikának érdekében áll úgy tenni, mintha az orosz történelem 1917-ben kezdődne, egy másikban meg kikiáltani Oroszországot ázsiai nagyhatalomnak. Valamikor Disraeli is ezt mondta Angliáról. De a szavak nem változtatnak a tényeken, márpedig ebben az esetben a tények egyértelműek.

Az orosz birodalmi hagyomány a Keletrómai Birodalomig nyúlik vissza. A cár egyszerűen cészár. Oroszország akkor élte át a sötétség évszázadait, amikor Európa többi része. Akkor támadt új életre, amikor Európa többi része. Gyarmati hódításainak történelme párhuzamos Nagy-Britanniáéval. A Távol-Kelet le-rohanásakor Oroszország volt talán a legerőszakosabb európai hatalom, s élen járt az 1900-as bokszerláadás leverésében is.

Ha zendülés tört ki az idegenek ellen, az oroszok akkor is, később is éppúgy veszélyben voltak, mint a többi fehér. A nagy ázsiai újjászületés azzal kezdődött, hogy 1905-ben a japánok legyőzték az oroszokat. A forradalom csak lehetőséget adott a felforgatásra Oroszországnak, ahogy egy korábbi forradalom Franciaországnak. Az orosz külpolitika mit sem változott. A módszerek talán mások, de a célok ugyanazok maradtak. Hogy is lehetne másképp? Egy ország külpolitikáját rendszerint egyértelmű fizikai tények szabják meg: helyzet, földrajzi fekvés, távolság, népesség, termelékenység és kereskedelmi utak. Alapvető érdekei leolvashatók a térképről. Oroszországnak például érdeke, hogy teret kapjon a védekezéshez, meg a fejlődéshez, és kijáratot a Csendes-óceánra: ezekért a célokért harcolt következetesen évszázadokon át, és ma sem veszíti őket szem elől.

A Szovjet-Oroszországgal kapcsolatos tévképzetek a térkép hibás értelmezéséből adódnak. Ha szemügyre vesszük a Balti-tenger és az Ohotszki-tenger közti hatalmas földterületet, azt látjuk, hogy a szovjet birodalom legnagyobb része Ázsiában van. Továbbá azt, hogy a távoli területek népessége nyilván ázsiai és talán mohamedán vallású. Ebből vonjuk le az elhamarkodott következtetést, hogy az oroszok ázsiaiak, hiszen ezt támasztják alá saját nyilatkozataik is. Csakhogy egy gyarmatbirodalom attól nem lesz kevésbé gyarmati, hogy egy darabban van. Az orosz anyaország az Uráltól nyugatra terül el. A keleti területek a gyarmati terjeszkedés két jól ismert osztályába sorolhatók: betelepítés révén szerzett területekre, mint Szibéria, és hódítás révén szerzettek, mint Turkesztán; az egyik megfelel Ausztráliának, a másik mondjuk Algériának. Az első típusút vagy benépesítik vagy elveszítik; ez igen nehezen védhető. A második fajta bármikor fellázadhat a Kelet támogatásával. Ahogy annak idején a brit politika középpontjában az Európa és Ázsia közötti déli kereskedelmi út állt, a mai orosz politika középpontjában az Ázsia és Európa közti északi kereskedelmi út áll. Nem olyan jó, mint a másik, de az oroszoknak csak ez van. Csakhogy a kínaiak végül megkérdezik majd: miért az oroszoké az egész út, és a terület, amelyen áthalad. Épp olyan jól ellenőrizhető a keleti végétől. És Szibéria, megint csak Ausztráliához hasonlóan, hasznos területet kínálna a kínai telepeseeknek.

Szovjet-Oroszország nemcsak gyarmatosító nagyhatalom, de a legkorábbiak közé tartozik, szinte egyidejű Angliával. És ahogy az angolok felváltották a portugálokat meg a hollandokat és előrenyomulásuk során a korábbi hódítóknál messzebbre jutottak, az oroszok sem alaptalanul féltek attól, hogy a helyükbe lép egy másik hatalom. Először Franciaország kísérelte meg, azután pedig Németország kétszer is. De ahogy a 13. századi britek

európai beavatkozással terelték el a figyelmet gyarmati terjeszkedésükről, a hasonló célú orosz beavatkozások sem maradtak el. A többi európai nép utóvédharcaikra és álcázó hadműveleteikre figyelt, nem pedig gyarmati hódításaikra. De nemcsak az európaiakat érdekli jobban az, ami a saját határaik közelében történik, hanem a kínaiakat meg a japánokat is. Az oroszok a több mint két évszázadon át tartó japán semlegességnek köszönhetően, hogy olyan messzire nyomulhattak előre. Sem ők, sem a japánok nem követik el még egyszer ugyanezt a hibát. A keleti országok vezetőinek nincsenek illúzióik Oroszország felől, és a kommunista hatalmak között csakis az amerikai külpolitika jóvoltából alakult ki valamiféle ideológiai szövetség. Ám ezt a szövetséget az amerikai külügyminisztérium legszánalmasabb tevékenysége sem tudja örökké fenntartani.

Kínával szemben a Szovjetunió az új Bizánc. Az oroszoknak sincs több okuk feláldozni magukat a Nyugat védelmében, mint a bizánciaknak volt. De mi más tehetnek? A másik lehetőség az, hogy ott találják a kínaiakat Irkutszkban, Krasznojarszkban, Omszkban vagy Magnyitogorszkban. A kereskedelmi út mentén meginduló előrenyomulás ellen az Ural jelenti a fő védelmi vonalat, a főhadiszállás nem lehet más, mint Moszkva, és egész Európa háterszág. Egy ilyen összecsapás esetén az oroszok földrajzi helyzete és felszerelése kitűnő. Korábbi előrenyomulásuk révén hatalmas mozgásteret nyertek a manőverezéshez. A népesség egészen a közelmúltig mezőgazdasággal foglalkozott, tehát megőrizte az energiát, melyet az ember a földből merít. Az ország részben iparosodott, tehát modern fegyverzettel szerelheti föl magát az összecsapáshoz. Marxisták, tehát ugyanaz a vallásos lelkesedés fűti őket, mint ellenfeleiket, sőt, még a vallásuk is ugyanaz. Az sem kétséges, hogy a többi nyugati hatalom, élén az Egyesült Államokkal, kénytelen lesz Oroszország segítségére sietni. A keresztieseknek talán voltak kételyeik Bizáncot illetően, mégis harcba szálltak érte, szükség esetén elterelték róla a figyelmet, és segítették, hogy kitartson, amíg a keletiek lendülete ki nem merül.

Vannak vezetők, akik azt fogják mondani, hogy ez a stratégiai kép már nem időszerű, a nukleáris fegyverekkel új helyzet állt elő, melyre többé nem alkalmazhatók a régi elvek. 1945 augusztus 6-ától, jelentik majd ki, a világ nem ugyanaz. Lehetséges. Csakhogy erre nincs bizonyíték, tehetjük hozzá jogosan. Viszont egész sor konfliktusra hivatkozhatunk, melyben hagyományos eszközökkel vívtak ki előre látható eredményeket. A legfontosabb esemény a brit birodalom pusztulása volt, amelyet ellenségei megtámadtak és barátai – még eredményesebben – szétbomlasztottak. „A birodalom tengelyét”, az Európa és Ázsia közti déli

kereskedelmi utat több helyen elvágta, például Szueznél. Voltak hadműveletek Kenyában és Cipruson, Egyiptomban és a Maláj-félszigeten, Kuvaitban és Bruneiben. Egyiknél sem vették volna semmi hasznát a hidrogénbombának. Mindegyiknél – akárcsak Koreában, Indokínában, Algériában és Nepálban – zászlóaljakra és ütegekre, szuronyokra és csizmákra volt égető szükség. Mindig azok a dolgok kellettek, akár repülőgép-anyahajók voltak, akár cirkálók, amelyeket minisztereink közmegegyezéssel elutasítottak. Ha a politikusok egyszer hátat fordítának a tudományos fantasztikumnak és a tényekre figyelnének, észrevennék, hogy világukat apránként is el lehet pusztítani, nagyrészt már el is pusztították, holott senki sem nyúlt egy háromhüvelykes aknavetőnél komolyabb fegyverhez.

Ha a tapasztalat egyáltalán megtaníthat bennünket valamire, az nem más, mint hogy az ázsiai offenzívát az ismert módszerekkel fogják véghezvinni: propaganda, beszivárgás, felforgatás, tárgyalás, titkos segítségnyújtás és végül lázadás révén. Miért változtatna bárki a módszereken, hisz remekül beváltak, ráadásul mind ott van a hivatalos kézikönyvekben? És az előkészületek mögött tökéletesen hagyományos stratégia húzódik majd meg, így a kínaiak talán mindent elkövetnek, hogy semlegesítsék Indiát (mint lehetséges veszélyt a balszárnyon), mielőtt bemerészkednének Ázsia közepébe. De az ismerős hadműveletek és a cilindres-gázlámpás marxista szóhasználat mögött ott dereng valami sokkal hatalmasabb: az újjászülető Ázsia szelleme. Ez nagy leckét adhat a Nyugatnak, amely többek között az ellenállás titkát is tartalmazza. Végző soron ettől az ellenállástól függ majd a világ jövője – Keleté és Nyugaté egyaránt. Mahatma Gandhi egyszer „szörnyű katasztrófát és nyomorúságot” jósolt a Nyugatnak. Egy amerikainak ezt mondta:

„Aki közületek túléli, az visszajön Ázsiába, hogy új életformára leljen... Ha most engedném, hogy a Nyugat gyerekesen önhitt zabolátlanságában politikai hatalma és anyagi befolyása révén végképp elfojtson egy életformát és eszmerendszert, amely szemben áll vele, nem válnék-e árulóává a saját népemen kívül még nektek, hamisítatlan nyugatiaknak is?”¹⁷⁸

Szerfölött helyénvaló megállapítás volt. De eljön az idő, amikor egy nyugati bölcs beszélhet hasonlóképpen:

Aki közületek túléli, az visszajön Európába, hogy új életformára leljen... Ha most engedném, hogy a Kelet dogmatikus, viktoriánus fanatizmusában politikai felforgató tevékenység és gazdasági segítség nyújtás révén végképp elfojtja a mi életformán-

kat és eszmerendszerünket, amely szemben áll vele, nem válnék-e árulójjává a saját népemen kívül még nektek, hamisítatlan keletieknek is?

De talán inkább azzal kellene befejeznünk, amivel kezdődött ez a könyv:

Haragot, istennő zengd Péleidész Akhilleuszét,
vést, mely sokezer kint szerzett minden akháznak,
mert sok hősnek erős lelkét Hádészra vetette,
míg őket magukat zsákmányul a dögmadaraknak
és a kutyáknak dobtá. Betelt vele Zeusz akaratja,
attól kezdve, hogy egyszer szétváltak civakodva
Átreidész, serege s a fényes Akhilleusz.
És melyik égilakó uszította vizzályra a kettőt? ¹⁷⁹

JEGYZETEK

- ¹ G.N. Curzon, *Problems of the Far East* (London, 1898), 7.
- ² Homérosz: *Iliász*. Ford. Devecseri Gábor (Budapest, 1993).
- ³ Károlyi Gáspár fordítása
- ⁴ R. Ghirshman: *Az ókori Irán*. Ford. Molnár Ágnes (Budapest, 1985), 114. old.
- ⁵ R. Ghirshman, *i. m.* 135. old.
- ⁶ A Nílus 5589 km hosszú, a Jangce 5150 km, az Indus 2897 km.
- ⁷ George Sarton: *History of Science* (A tudomány története; Oxford, 1953), 19. old.
- ⁸ Hérodotosz, 365. old. *A görög-perzsa háború*; Ford. Muraközy Gyula (Budapest, 1989)
- ⁹ *I. m.* 382–283. old.
- ¹⁰ Ghirshman, *i. m.* 135. old.
- ¹¹ *I. m.* 134. old.
- ¹² Astley J. H. Goodwin: *Communication Has Been Established* (Létrejött az összeköttetés; London, 1937), 48. old.
- ¹³ C. Singer, E.J. Holmyard és A. R. Hall: *A History of Technology* (A technológia története; Oxford, 1954–58), II. 753. old.
- ¹⁴ Apollónius Rhodius *Argonautikonja*; Ford. Szabó István (Budapest, 1877), 114. old.
- ¹⁵ Ralph Turner: *The Great Cultural Traditions* (A nagy kulturális hagyományok; New York, 1941), 235. old.
- ¹⁶ Homérosz: *Iliász*. Devecseri Gábor fordítása. (Budapest, 1993),
- ¹⁷ *I. m.* Tizedik ének.
- ¹⁸ Hérodotosz: *i. m.* 71. old.
- ¹⁹ Sir Charles Oman: *The Art of War in the Middle Ages* (A háború művészete / haditudományok a középkorban) London, 1924), I. 25.
- ²⁰ Hérodotosz, *i. m.* 128. old.
- ²¹ Devecseri Gábor fordítása
- ²² John A. Wilson: *The Burden of Egypt* (Egyiptom terhe; Chicago, 1951), 195–98. old.
- ²³ S. Davis: *Race Relations in Ancient Egypt* (Faji kapcsolatok az ősi egyiptomban, London, 1951) 23. old.
- ²⁴ Homérosz: *i. m.* 19., 27., 110.,
- ²⁵ *I. m.* 95–96. old.
- ²⁶ Hérodotosz, *i. m.* 185. old.
- ²⁷ Jules Toutain: *The Economic Life of the Ancient World* (Az ókori világ gazdasági élete; ford. M. R. Dobie, London, 1930). 24. old.
- ²⁸ George Sarton: *i. m.* 107. old.-tól
- ²⁹ Homérosz: *Odüsszeia*; Ford. Devecseri Gábor (Budapest, 1993), 202–203. old.
- ³⁰ *I. m.* 221. old.
- ³¹ Hérodotosz, *i. m.* 5. old.
- ³² *I. m.* 6–7. old.
- ³³ *I. m.* 282. old.
- ³⁴ George Sarton, *i. m.* 222. old.
- ³⁵ Hérodotosz, *i. m.* 460–461. old.
- ³⁶ Hérodotosz *i. m.* 400. old.
- ³⁷ *I. m.* 649. old.

- ³⁸ Hérodotosz, *i.m.* 123. old.
- ³⁹ *I.m.* 97. old.
- ⁴⁰ Hérodotosz, *i.m.* 71. old.
- ⁴¹ Xenophón: *Anabaszis*; Ford. Fein Judit (Budapest, 1968), 101–102. old.
- ⁴² D. G. Hogarth: *The Ancient East* (Az ősi Kelet, London, 1914). 183. old.
- ⁴³ William Ridgeway: *The Origin and Influence of the Thoroughbred Horse* (A telivér ló származása és hatása, Cambridge, 1905) 302. old.
- ⁴⁴ Xenophón, *i.m.* 119–120. old.
- ⁴⁵ Stewart C. Easton: *The Heritage of the Past* (A múlt öröksége, New York, 1955) 272. old.
- ⁴⁶ Freya Stark: *Alexander's Path* (Nagy Sándor útja, London, 1958). 113. old.
- ⁴⁷ Turner, *i.m.* 597. old.
- ⁴⁸ Hogarth, *i.m.* 231. old.
- ⁴⁹ Charles Seltman: *Wine in the Ancient World* (A bor az ókori világban; London, 1957).
- ⁵⁰ Hérodotosz, *i.m.* 9. old.
- ⁵¹ Davis, *i.m.* 106. old.
- ⁵² Stark, *i.m.* 201. old.
- ⁵³ *I.m.* 209. old.
- ⁵⁴ Stark, *i.m.* 54. old.
- ⁵⁵ Jules Toutain, *i.m.* 90–93. old.
- ⁵⁶ S. Davis, *i.m.* 54. old.
- ⁵⁷ B.H. Warmington, *Carthage* (Karthágó, Budapest, 1967), 146–47. old.
- ⁵⁸ Ralph Turner, *i.m.* I. 494. old.
- ⁵⁹ Jules Toutain, *i.m.* 188. old.
- ⁶⁰ L. Cecil Torr: *Ancient Ships* (Ókori hajók; Cambridge, 1894) 113–14. old.
- ⁶¹ L. Donald Harden: *The Phoenicians* (A föníciaiak; London, 1962), ábrák és illusztrációk.
- ⁶² V. Gordon Childe: *The Dawn of European Civilisation* (Az európai civilizáció hajnala; 4. kiad.; London, 1947) 225. old.
- ⁶³ V. Gordon Childe, *i.m.* 245. old.
- ⁶⁴ R. Ghirshman, *i.m.* 213–214. old.
- ⁶⁵ *I.m.* 223. old.
- ⁶⁶ *I.m.* 224. old.
- ⁶⁷ *I.m.* 226. old.
- ⁶⁸ Homer H. Dubs: *A Roman City in Ancient China* (Római város az ősi Kínában; London, 1957) 23. old.
- ⁶⁹ Ghirshman, *i.m.* 214. old.
- ⁷⁰ M. Rostovtzeff: *The Social and Economic History of the Hellenistic World* (A hellenisztikus világ társadalmi és gazdasági története; Oxford, 1941), II., 1218.
- ⁷¹ Astley J. H. Goodwin, *i.m.* 201. old.
- ⁷² Turner, *i.m.* II. 912-től
- ⁷³ Freya Stark, *i.m.* 49. old.
- ⁷⁴ Gibbon Edvárd: *A római birodalom hanyatlásának és bukásának története*; Átd. Hegyessy Kálmán (Pest, 1858). II. köt. XXIV. fej. 38. old.
- ⁷⁵ *I.m.* VI. köt. 53. fej.
- ⁷⁶ Ghirshman, *i.m.* 289. old.
- ⁷⁷ Bury et al. (szerk.): *Cambridge Ancient History* (Ókori történelem; Cambridge, 1926), V. 538. old.
- ⁷⁸ Maurice Zinkin: *Asia and the West* (Ázsia és a Nyugat; London, 1951), 10. old.
- ⁷⁹ *I.m.* 22. old.
- ⁸⁰ Turner, *i.m.* II. 786. old.
- ⁸¹ Prabodh Chandra Bagchi: *India and China: a Thousand Years of Cultural*

- Relations* (India és Kína: a kulturális kapcsolatok ezer éve; New York, 2. kiad., 1951), 119. old.
- ⁸² Joseph Needham: *Science and Civilisation in China* (Tudomány és civilizáció Kínában; Cambridge, 1954), I. 241.
- ⁸³ Radhakrishnan: *East and West: Some Reflections* (Kelet és Nyugat: néhány gondolat / megjegyzés; London, 1955), 67. old.
- ⁸⁴ *I.m.* 68. old.
- ⁸⁵ Ralph Turner, *i.m.* II. 1276. old.
- ⁸⁶ Gibbon, *i.m.* XX. fej.
- ⁸⁷ Charles Oman, *i.m.* I. 204.
- ⁸⁸ Sidney Toy: *A History of Fortification* (Az erődítmények története; London, 1955), 56. old.
- ⁸⁹ Stark, *i.m.* 45. old.-tól
- ⁹⁰ Ibn Khaldun: *An Arab Philosophy of History* (Arab történetfilozófia; ford. Charles Issawi; London 1955), 57. old.
- ⁹¹ T. E. Lawrence: Oriental Assembly (Keleti gyűlés; London, 1939), 87. old.
- ⁹² William Ridgeway: *The Origin and Influence of the Thoroughbred Horse* (A telivér ló származása és hatása; Cambridge, 1905), 213. old.
- ⁹³ A. J. Arberry: *The Legacy of Persia* (Perzsia öröksége; Oxford, 1953), 293. old.
- ⁹⁴ Oman, *i.m.* 137. old.
- ⁹⁵ Ridgeway, *i.m.* 498. old.
- ⁹⁶ Gibbon, *i.m.* XIV. old.
- ⁹⁷ L. Cranmer-Byng: *The Vision of Asia* (Ázsia látomása; London, 1947), 141. old.
- ⁹⁸ *I.m.* 144. old.
- ⁹⁹ Joseph Needham: *Science and Civilisation in China* (Tudomány és civilizáció Kínában; Cambridge, 1954), I. 240. old.
- ¹⁰⁰ Jarvis: *Three Deserts* (Három sivatag; London, 1936), 143. old.
- ¹⁰¹ Stark, *i.m.* 45. old.
- ¹⁰² L. H. W. F. Sagg: *The Greatness That Was Babylon* (Babilon, a nagy hatalom; London, 1958), 48–49. old.
- ¹⁰³ C. Norchote Parkinson: *The Evolution of Political Thought* (London, 1958), 48–49. old.
- ¹⁰⁴ Gerald de Gaury: *Rulers of Mecca* (Mekka urai, London, 1951)
- ¹⁰⁵ L. Cranmer-Byng, *i.m.* 83. old.
- ¹⁰⁶ Richard Coke: *The Arab's Place in the Sun* (Az arabok helye a Nap alatt; London, 1929), 52. old.
- ¹⁰⁷ Jarvis, *i.m.* 150. old.
- ¹⁰⁸ Ibn Khaldun: *An Arab Philosophy of History* (Arab történetfilozófia; ford. Charles Issawi; London 1955), 57. old.
- ¹⁰⁹ Jawaharlal Nehru: *Glimpses of World History* (Bepillantás a világtörténelemből; London, 1942), 179. old.
- ¹¹⁰ Gibbon, *i.m.* XLV. fej.
- ¹¹¹ Ibn Khaldun, *i.m.* 53. old.
- ¹¹² Ahmad Ibn Yahya: *Origin of the Islamic State* (Az iszlám állam eredete; New York, 1916), I. 439.
- ¹¹³ *I.m.* II. 217.
- ¹¹⁴ Dzsavahavlal Nehru: *Glimpses of World History* (Pillanatok a világtörténelemből, London, 1942) 179. old.
- ¹¹⁵ L. Cranmer-Byng, *i.m.* 187. old.
- ¹¹⁶ *I.m.* 111. old.
- ¹¹⁷ T. J. Arberry (szerk.), *i.m.*, idézet D. Barrett-től, 138. old.
- ¹¹⁸ Michael Edwardes: *Asia in the European Age: 1498–1955* (Ázsia az európai korban: 1498–1955; London, 1961), 44. old.
- ¹¹⁹ Michael Edwardes, *i.m.* 45. old.

- ¹²⁰ Lancelot Lawton: *Empires of the Far East* (Távol-keleti birodalmak; London, 1912), I. 246. old.
- ¹²¹ Amaury de Riencourt: *The Coming Caesars* (A jövő császárok; London, 1958), 278. old.
- ¹²² George D. Bearce: *British Attitudes Towards India: 1784–1858* (A britek magatartása az indiaiakkal szemben; Oxford, 1961), 39. old.
- ¹²³ Bearce, *i.m.* 124–125. old.
- ¹²⁴ S. J. Owen (szerk.): *A Selection from the Despatches, memoranda and other papers relating to India, of the Marquess Wellesley, K.G.* (Válogatás Wellesley márkinak, a térszalagrend lovagjának Indiára vonatkozó jelentéseiből, előterjesztéseiből és más papírjaiból; Oxford, 1877) 630., 773. old.
- ¹²⁵ G. O. Travelyan: *The Life and Letters of Lord Macaulay* (Lord Macaulay élete és levelei; London, 1931), I. 291.
- ¹²⁶ Bearce, *i.m.* 159. old.
- ¹²⁷ Mammnath C. Mallik: *Orient and Occident: A Comparative Study* (Kelet és Nyugat: összehasonlító tanulmány; London, 1913). 51. old.
- ¹²⁸ Mallik, *i.m.* 3. old.
- ¹²⁹ Maurice Zinkin, *i.m.* 40. old.
- ¹³⁰ Charles Ffoulkes: *The Gun-founders of England* (Angol ágyúöntők; Cambridge, 1937). L. még W. Y. Carman: *A History of Firearms* (A lőfegyverek története; London, 1955).
- ¹³¹ 1690-es katonai szabályzat.
- ¹³² Kipling: *A hét tenger* (Tandori Dezső fordítása, 1896)
- ¹³³ C. Northcote Parkinson: *British Intervention in Malaya* (Brit intervenció Malájföldön; Singapore, 1960), 45. old.
- ¹³⁴ Joseph Nedham, *i.m.* III. 153. old.-tól
- ¹³⁵ Lewis Mumford: *Technics and Civilization* (Technológia és civilizáció, (London, 1934), 133. old.
- ¹³⁶ Rudyard Kipling, 1899. Tandori Dezső fordítása.
- ¹³⁷ Northcote Parkinson: *The Evolution of Political Thought* (A politikai gondolkodás kialakulása; London, 1958). 20. old.
- ¹³⁸ C. E. Wurtzburg: *Raffles of the Eastern Isles* (Raffles a Keleti-szigetéről London, 1954). 634. old.
- ¹³⁹ Lovat: *Life of Sir Frederic Weld* (Sir Frederic Weld élete), 312. old.
- ¹⁴⁰ Mallik, *i.m.* 183. old.
- ¹⁴¹ G. N. Curzon: *Problems of the Far East* (A Távol-Kelet problémái; London, 1894), 2. old.
- ¹⁴² *I.m.* 2–3. old.
- ¹⁴³ *I.m.* 221. old.
- ¹⁴⁴ *I.m.* 337–338. old.
- ¹⁴⁵ *I.m.* 259. old.
- ¹⁴⁶ *I.m.* 406. old.
- ¹⁴⁷ Masanobu Tsuji: *Singapore: the Japanese Version* (Szingapúr: a japán változat; London, 1962). 306. old.
- ¹⁴⁸ Maurice Paleologue: *The Turning Point: Three Critical Years, 1904–1906* (A fordulópont: három kritikus év, 1904–1906, London, 1935).
- ¹⁴⁹ *I.m.* 36. old.
- ¹⁵⁰ Curzon, *i.m.* 426. old.
- ¹⁵¹ Lancelot Lawton: *Empires of the Far-East* (Távol-keleti birodalmak; London, 1912). I, 701. old.
- ¹⁵² *I.m.* II. 800. old.
- ¹⁵³ Nehru, *i.m.* 835. old.
- ¹⁵⁴ Amaury de Riencourt, *i.m.* 213., 296. old.
- ¹⁵⁵ Francis L. K. Hsu: *Americans and Chinese: Two Ways of Life* (Amerikaiak és kínaiak: két életforma; New York, 1953), 441. old.

- ¹⁵⁶ Zinkin, *i.m.* 89. old.
- ¹⁵⁷ K. D. Sethna: *The Indian Spirit and the World's Future* (Az indiai szellem és a világ jövője; Pondicherry, 1953), 76. old.
- ¹⁵⁸ L. V. R. és L. Bevan Jones: *Woman in Islam* (Nők az iszlám vallásban; Lucknow, 1941), 108–32. old.
- ¹⁵⁹ L. Cranmer-Byng, *i.m.* 157. old.
- ¹⁶⁰ *I.m.* 23. old.
- ¹⁶¹ K.M. Pannikkar: *Asia and Western Dominance* (Ázsia és a nyugati fölény / dominancia; London, 1953). 445. old.
- ¹⁶² Benjamin H. Brown (ed.): *The East and West Must Meet. A Symposium* (Michigan, 1959)
- ¹⁶³ *I.m.* 89. old.
- ¹⁶⁴ S. K. Maitra: *The Meeting of the East and the West in Sri Auribindo's Philosophy* (Kelet és nyugat találkozása Sri Auribindo filozófiájában, Pondicherry, 1956), 55. old.
- ¹⁶⁵ Edmond Taylor: *Richer by Asia* (Ázsiával gazdagabban; Boston, 1947). 176. old.
- ¹⁶⁶ Marco Pallis: *Peaks and Lamas* (Csúcsok és lámák; London, 1940). 210. old.
- ¹⁶⁷ Stark, *i.m.* 19. old.
- ¹⁶⁸ L. Cranmer-Byng, *i.m.* 11. old.
- ¹⁶⁹ Edwardes, *i.m.* 239. old.
- ¹⁷⁰ Lewis Mumford: *Art and Technics* (Művészet és technológia; Oxford, 1952), 30. old.
- ¹⁷¹ *I.m.* 128. old.
- ¹⁷² H. N. Spalding: *Civilization in East and West* (Civilizáció keleten és nyugaton; Oxford, 1939), 322. old.
- ¹⁷³ Edmond Taylor, *i.m.* 430. old.
- ¹⁷⁴ Maurice Collis: *The Great Within* (A nagy belvilág; London, 1941), 327. old.
- ¹⁷⁵ Upton Close: *The Revolt of Asia* (Ázsia lázadása; new York, 1927), 232. old.
- ¹⁷⁶ Lancelot Lawton, *i.m.* 810. old.
- ¹⁷⁷ Edwardes, *i.m.* 235. old.
- ¹⁷⁸ Upton Close, *i.m.* 232. old.
- ¹⁷⁹ Homérosz *Iliász*. Ford. Devecseri Gábor (Budapest, 1993)

BIBLIOGRÁFIA

- Allen, G. C.: *A Short Economic History of Modern Japan* (A modern japán rövid gazdaságtörténete). London, 1946.
- Arberry, A. J.: *The Legacy of Persia* (Perzsia öröksége). Oxford, 1953.
- Atiyah, Edward: *The Arabs* (Az arabok). London, 1955.
- Atkinson, William C.: *A History of Spain and Portugal* (Spanyolország és Portugália történelme). London, 1960.
- Bagchi, Prabodh Chandra: *India and China: a Thousand Years of Cultural Relations* (India és Kína: a kulturális kapcsolatok ezer éve) 2. kiad., New York, 1951.
- Bearce, George D.: *British Attitudes Towards India: 1784–1858* (A britek magatartása az indiaiakkal szemben). Oxford, 1961.
- Bevan-Jones, . R. és L.: *Woman in Islam* (Nők az iszlám vallásban). Lucknow, 1941.
- Blegen, C. W.: *Troy* (Trója). Cambridge, 1961.
- Blyth, R. H.: *Japanese Humour* (Japán humor). Tokyo, 1957.
- Brown, Benjamin H. (szerk.): *The East and West Must Meet: A Symposium*. (Keletnek és Nyugatnak találkoznia kell: konferencia) East Lansing, Michigan, 1959.
- Bury, J. B., S. A. Cook és F. E. Adcock (szerk.): *Cambridge Ancient History* (Ókori történelem) Cambridge, 1926.
- Carman, W. Y.: *A History of Firearms* (A lőfegyverek történelme). London, 1955.
- Cazamian, Louis: *The Development of English Humor* (Az angol humor történelme). North Carolina, 1952.
- Childe, V. Gordon: *The Dawn of European Civilisation* (Az európai civilizáció hajnala) 4. kiad.; London, 1947.
- Close, Upton: *The Revolt of Asia* (Ázsia lázadása). New York, 1927.
- Coke, Richard: *The Arab's Place in the Sun* (Az arabok helye a Nap alatt). London, 1929.
- Collis, Maurice: *The Great Within* (A nagy odabent). London, 1941.
- : *Foreign Mud* (Idegenek sara). London, 1946.
- Cook, J. M.: *Greek Settlement in the Easter Aegean and Asia Minor* (A görögök letelepedése az Égei-tenger keleti vidékén és Kis-Ázsiában). Cambridge, 1961.

- Coomaraswamy, Ananda K.: *Indian Culture and English Influence* (Indiai kultúra és angol hatás). New York, 1946.
 ———: *East and West* (Kelet és Nyugat).
- Cottrell, Leonard: *Enemy of Rome* (Róma ellensége). London, 1960
- Cranmer-Byng, L.: *The Vision of Asia* (Ázsia látomása). London, 1947.
- Curzon, George Nathaniel: *Russia in Central Asia* (Oroszország Közép-Ázsiában). London, 1889.
 ———: *Problems of the Far East* (A Távols-Kelet problémái). London, 1894.
- Daniel, Horman: *Islam and the West: The Making of an Image* (Az iszlám és a Nyugat: a kép kialakítása). Edinburgh, 1960.
- Davis, S.: *Race Relations in Ancient Egypt* (A fajok viszonya az ősi Egyiptomban). London, 1951.
- Dubs, Homer H.: *A Roman City in Ancient China* (Római város az ősi Kínában). London, 1957.
- Eastern and Western World*. Symposium of lectures delivered in Holland, 1951–52. (Kelet és nyugat világa. Hollandiában elhangzott előadások 1951–52). Előszó: S. Hofstra. Hága, 1953.
- Easton, Stewart C.: *The Heritage of the Past* (A múlt öröksége). New York, 1955.
- Edwardes, Michael: *Asia in the European Age: 1498–1955* (Ázsia az európai korban: 1498–1955). London, 1961.
- Fauconnier, Henri: *The Soul of Malaya* (Malájföld lelke). London, 1948.
- Foulkes, Charles: *The Gun-founders of England* (Angol ágyúöntők). Cambridge, 1937.
- Forbes, R. J.: *Man the Maker: A History of Technology and Engineering* (Az alkotó ember: a technológia és műszaki tudományok történelme). London, 1950.
- Forster, E.M.: *A Passage to India*. (Út Indiába). Ford. Göncz Árpád. Budapest, 1967.
- Guary, Gerald de: *Rulers of Mecca* (Mekka urai). London, 1951.
- Ghirshman, R.: *Iran*. (Az ókori Irán). Ford. Molnár Ágnes. Budapest, 1985.
- Gibbon Edward: *The history of the Decline and Fall of the Roman Empire*. (A római birodalom hanyatlásának és bukásának története); Átd. Hegyessy Kálmán. Pest, 1858.
- Goodwin, Astley J. H.: *Communication Has Been Established* (Létrejött az összeköttetés) London, 1937.

- Gregory, J. W.: *The Story of the Road* (Az út története). London, 1938.
- Grunebaum, G. W. von: *Medieval Islam* (Az iszlám a középkorban). Chicago, 1953.
- Guénon, René: *East and West* (Kelet és Nyugat). Ford. William Massey. London, 1941.
- Hall, A. R. I. Singer
- Harden, Donald: *The Phoenicians* (A föníciaiak) London, 1962.
- Hatano, Isoko és Ichiro: *Mother and Son* (Anya és fiú). Boston, 1962.
- Hérodotosz: *A görög-perzsa háború*. Ford. Muraközy Gyula. Budapest, 1989.
- Hogarth, D. G.: *The Ancient East* (Az ősi Kelet) London, 1914.
- Holmyard, E. J. I. Singer
- Homérosz: *Iliász*. Ford. Devecseri Gábor. Budapest, 1993.
- : *Odüsszeia*. Ford. Devecseri Gábor. Budapest, 1993.
- Honour, Hugh: *Choniserie: The Vision of Cathay* (Kínai tárgyak: látomás Kínáról). London, 1961.
- Hornell, James: *Water Transport: Origins and Early Development* (Vízi szállítás: kezdetek és korai fejlemények). Cambridge, 1946.
- Hsu, Francis L. K.: *Americans and Chinese: Two Ways of Life* (Amerikaiak és kínaiak: két életforma). New York, 1953.
- Jarvis: *Three Deserts* (Három sivatag). London, 1936.
- : *Oriental Spotlight* (Reflektorfényben a Kelet). London, 1937.
- Khaldún, Ibn: *An Arab Philosophy of History* (Arab történet-filozófia); ford. Charles Issawi. London 1955.
- Lawrence, T. E.: *The Seven Pillars of Wisdom* (A bölcsesség hét pillére). London, 1935.
- : *Oriental Assembly* (Keleti gyűlés) London, 1939.
- Lawton, Lancelot: *Empires of the Far East* (Távol-keleti birodalmak) 2 köt. London, 1912.
- Lovat: *Life of Sir Frederic Weld* (Sir Frederic Weld élete).
- MacKay, Ernest: *Early Indus Civilizations* (Korai Indus-menti civilizációk). London, 1948.
- Maitra, S. K.: *The Meeting of the East and the West in Sri Aurobindo's Philosophy* (Kelet és nyugat találkozása Sri Auribindo filozófiájában). Pondicherry, 1956.

- Ridgeaway, William: *The Origin and Influence of the Thoroughbred Horse* (A telivér ló származása és hatása) Cambridge, 1905.
- Riencourt, Amaury de: *The Coming Caesars* (A jövő császárok). London, 1958.
- Rostovtzeff, M.: *The Social and Economic History of the Hellenistic World* (A hellenisztikus világ társadalmi és gazdasági története). Oxford, 1941.
- Rowland, Benjamin: *Art in East and West* (Kelet és Nyugat művészete). Cambridge, Massachusetts, 1954.
- Saggs, L. H. W. F.: *The Greatness That Was Babylon* (Babilon, a nagyhatalom). London, 1958.
- Sarton, George: *History of Science* (A tudomány története). Oxford, 1953.
- Seltman, Charles: *Wine in the Ancient World* (A bor az ókori világban). London, 1957.
- Sethna, K. D.: *The Indian Spirit and the World's Future* (Az indiai szellem és a világ jövője). Pondicherry, 1953.
- Singer, C., E.J. Holmyard és A. R. Hall: *A History of Technology* (A technológia története) Oxford, 1954–58.
- Sitwell, Osbert: *Escape With Me! An Oriental Sketch-Book* (Menekülj velem! Keleti vázlatfüzet). London, 1939.
- Spalding, H. N.: *Civilization in East and West* (Civilizáció keleten és nyugaton). Oxford, 1939.
- Spear, Percival: *India: A Modern History* (India modern történelme). Ann Arbor, Michigan, 1961.
- Stark, Freya: *Alexander's Path* (Nagy Sándor útja) London, 1958.
- Taylor, Edmond: *Richer by Asia* (Ázsiával gazdagabban). Boston, 1947.
- Thomson, Ian: *The Rise of Modern Asia* (A modern Ázsia fölemelkedése). London, 1957.
- Thuküdidész: *A peloponnészoszi háború*. Ford. Muraközy Gyula. Budapest, 1985.
- Torr, L. Cecil: *Ancient Ships* (Ókori hajók) Cambridge, 1894.
- Toutain, Jules: *The Economic Life of the Ancient World* (Az ókori világ gazdasági élete). Ford. M. R. Dobie, London, 1930.
- Toy, Sidney: *A History of Fortification* (Az erődítmények történelme). London, 1955.
- Trevelyan, G. O.: *The Life and Letters of Lord Macaulay* (Lord Macaulay élete és levelei). London, 1931.
- Tsuji, Masanobu: *Singapore: the Japanese Version* (Szingapúr: a japán változat). London, 1962.

- Turner, Ralph: *The Great Cultural Traditions* (A nagy kulturális hagyományok). I–II. köt. New York, 1941.
- Van Straelen, H.: *The Far East Must Be Understood* (A Távol-Keletet meg kell érteni). London, 1945.
- Ward, Barbara: *The Interplay of East and West* (Kelet és Nyugat kölcsönhatása). London, 1957.
- Warmington, B.H.: *Carthage* (Karthágó) London, 1960.
- Wellesley márk. l. Owen, S. J.
- Wilson, John A.: *The Burden of Egypt* (Egyiptom terhe). Chicago, 1951.
- Wint, Guy: *The British in Asia* (Az angolok Ázsiában). London, 1947.
- Woodrooffe, Thomas: *River of Golden Sand* (Az arany homok folyója). London, 1936.
- Wurtzburg, C. E.: *Raffles of the Eastern Isles* (Raffles a keleti szigeteken). London, 1954.
- Wycherley, R. E.: *How the Greeks Built Cities* (Hogyan építettek városokat a görögök). London, 1949.
- Xenophón: *Anabaszisz*; Ford. Fein Judit. Budapest, 1968.
- Yahya, Ahmad Ibn: *The Origins of the Islamic State* (Az iszlám állam eredete). New York, 1916.
- Zinkin, Maurice: *Asia and the West* (Ázsia és a Nyugat) London, 1951.

NÉV- ÉS FÖLDRAJZI MUTATÓ

- Adams, Henry 218
Ad Darbul 140
Aden 147, 159, 168
Admétosz 39
Adriai-tenger 113, 148
Afganisztán 97, 237, 238
Afrika 8, 48, 79, 156, 159, 230, 231
Agamemnón mükénéi király 16, 18, 21, 32, 35, 36
Agészilaosz spártai király 59
Agra 225
Ahro Mainjusz 109
Ahuramazdá 23, 109
Aiász 36
Aineász 35
Ajub kán 219
Ákbár 225
Akhmenidák 28
Akhilleusz 16, 21, 35, 36, 243
Akko 141
Alamgir 167
Albuquerque, Alfonso de 159, 191
Aldershot 219
Aleut-szigetek 172
Annamba 104
Amaszizs 40
Amenhotep, III. egyiptomi fáraó 36
Amerika 9, 172, 174, 224
Amitábha 111
Amsterdam 163
Amur 169, 237
Anatólia 137
Anchita I. Artemisz
Andromakhé 37
Angkor 182
Angkor-Vat 199
Anglesey 165
Anglia, Nagy-Britannia 13, 149, 152, 165, 170, 174, 176, 177, 179, 181-183, 197-199, 201, 202-204, 206-209, 212-214, 216, 217, 219, 231, 238, 240
Annam 9, 104
Antigonosz Gonátasz, makedón fejedelem 174
Antilokhosz 35
Antiochia 82, 93, 94, 113, 137, 138, 141
Antiokhosz, III. 77, 85
Antiokhosz, VII. 85
Antonius, Marcus 94, 96
Antwerpen 163
Anurádhápura 103
Apollón 16
Apollóniosz Rhodiosz 31, 99
Appenin-félsziget 79
Arab-félsziget 117
Arábia 23, 102, 117, 118, 133, 160
Aradosz 41
Aragónia 152
Arakhószia 23
Ardasír 112
Areia 23
Arisztophanész 54, 185
Arisztotelész 62, 75
Arkaszok 30
Arkhimedész 99
Arménia 17, 23, 86
Arnold, Thomas Matthew és W. D. 178
Artaphernész 48
Artaxerxész, I. perzsa király 55, 59
Artemisz 109
Asóka 98, 103
Asquit, Herbert, Henry 208
Asszíria 23, 40, 85
Atreidák 31
Atreidész 16
Atreusz 32
Athén 48, 49, 55, 66, 69, 72, 175
Athéné I. Pallasz Athéné
Athosz-hegy 48
Atlanti-óceán 49, 82, 111, 152, 161, 165
Atreidész 16, 243
Attika 48
Auden Wiston Hugh 61
Augustus (Gaius Julius Cesar Octvianus) 86, 87, 89, 116
Aurobindo, Ghos 220
Aurungzebe 167, 169
Ausztrália 8, 240
Ausztria 148, 163
Ázsia 8, 9, 26, 47-50, 59, 60, 63-66, 69, 71-74, 77, 88, 96, 100, 102, 102, 108, 109, 111, 112, 119, 125, 126, 138, 143, 146, 157, 159-162, 169, 170, 172, 174, 180, 188, 198, 204, 206, 213, 214, 219, 223, 224, 226, 227, 230, 231, 236, 237, 240-242

- Baál 78
 Babilon 16-18, 22, 29, 40, 41, 64, 66, 130, 134, 198
 Babilónia 23, 55, 85
 Babington-Macaulay, Thomas 179, 180
 Bábur mogul 189
 Bacon, Francis 193
 Bagdad 118
 Bahadur sah 167
 Baktria 25, 64, 77, 84, 85, 104, 112
 Balkán 118, 146
 Balti-tenger 8, 240
 Bamborough vára 189
 Bantam 166
 Barry, Marles 206
 Beaumaris vára 165
 Beaumont, Francis 185
 Bécs 158
 Belsazar, babiloni király 158
 Beludzsisztáni-sivatag 64
 Bengáli-öböl 103
 Bentham, Jeremy 203
 Bentinck, William 180
 Berenice 96
 Berlin 209
 Bermuda (sziget) 236
 Birdwood, Sir George 235
 Birmingham 66
 Bithünia 86
 Bizánc I. még Konstantinápoly 30, 116, 119, 124, 125, 129, 138, 139, 141, 156, 175, 236, 237, 241
 Bizánci Birodalom I. Keletrómai Bir.
 Blake, William 232
 Bojador-fok 152
 Bombay 167, 168
 Bordeaux 165
 Borneo 147, 169
 Boston 92
 Boszporusz 25, 32, 48, 113, 137
 Bretagne 165
 Brighton 183
 Bristol 165
 Brit-India 168
 Brit-Malájföld 197
 Britannia 84
 Broadstairs 177
 Brooke, James 169
 Broune, Sam 213
 Brunei 225, 242
 Bushanan, Claudius 187
 Buckingham, James S. 196
 Buddha 51, 53, 98, 102, 103, 107, 223
 Burgos 152, 163
 Bulwer-Lytton, Edward 196
 Burma 9, 184, 217
 Büblosz 41
 Cabet, Étienne 196
 Cabot, John 149
 Cadiz 42, 46, 79, 81, 168
 Caenarvon 165
 Caesar, Julius 84-86, 93
 Calais 165
 Calais-i szoros 165
 Calcutta 167, 168, 179, 180
 Calicut 147
 Camberley 219
 Camden, William 189
 Campanella Torna 196
 Campbell Bannerman, Sir Henry 208
 Canberra 66
 Candia I. Kréta
 Cape Town 168, 169
 Carrhae 85, 86
 Castiglione 185
 Cato 103
 Cattigava I. Hongcsu
 Cervantes Saavedra, Miguel 155
 Ceylon 95, 103, 147, 166, 168, 177, 217
 Chamberlain, Joseph 186, 187, 209, 213
 Chancer, Geoffrey 185
 Chester 165
 Childe, V. Gordon 79, 80
 Cinncinatus, Lucius Quinticus 83
 Ciprus 41, 43, 123, 158, 168, 242
 Clermont 136
 Cleveland 223
 Clifford, Hugh 194
 Clive, Robert 168, 203
 Clyde (folyó) 209
 Collis, Maurice 234
 Colombo 159, 162
 Conway 165
 Córdoba 123, 152
 Cornford, F. M. 99
 Cornwallis, lord 175
 Coromandel-part 167
 Coronel 213
 Crammer-Byng, D. 222, 235
 Crassus, Marcus Licinus 84-86
 Crécy 189
 Cromer, lord Evelyn Baring 186, 213
 Curzon, George Nathaniel 8, 181, 186, 199, 200, 202, 204, 207
 Csandragupta Maurja 97, 98
 Csangan 126
 Csendes-óceán 169, 171, 172, 207, 240
 Cseng Ho 147
 Csing-dinasztia 206

- Csin Si Huang-ti 106
 Csou Ta-kuan 182
 Csuang-ce 195
 Csuzima 207
- Dácia 113
 Dalhousie, James A. B. R. 180
 Dali, Salvador 232
 Damaszkusz 29, 118, 141
 Dániel próféta 22
 Dardanellák 8
 Dareiosz I., perzsa király 22-26, 28-30, 32, 34, 41, 45, 46, 48, 49, 64, 72, 73, 75, 77, 88, 93
 Dareiosz II., perzsa király 55
 Datisz 48
 Davis, S. 70, 76
 Dekkán-fennsík 100
 Dél-Afrika 213
 Dél-Amerika 8, 91
 Dél-Franciaország 142
 Dél-India 95
 Dél-Itália 77, 118
 Dél-Kelet Ázsia 12, 108, 147
 Dél-Kína 104
 Dél-Korea 223
 Dél-Oroszország 29, 84
 Delhi 167
 Delcassé, Théophile 207
 Délosz 100
 Demarathosz 74
 Demétriosz, II., makedón király 85
 Descartes, René 193
 Dharmaraksa 104
 Diaz, Bartholomen 152
 Diokletianus Gaius Aurelius Valerius 91, 113
 Diomedész 34, 36, 38
 Dionüszosz 99
 Dioszkuriasz 82
 Disraeli, Benjamin 170, 181, 239
 Dnyeper (folyó) 24
 Dolón 34
 Don (folyó) 48, 82
 Dover 158
 Drake, Sir Francis 154, 166
 Drangiané 23
 Dublin 165
 Dubrovnik 113
 Dubs, Homér H. 86
 Duna (folyó) 24, 112, 113, 156
 Dundas, Henry 178
 Dzsebel al-Tarik I. Gibraltár
 Dzsingisz kán 146
 Dzsinna kán 219
- Easton, S. C. 62
 Edward, I., angol király 142, 165
 Edward, VII., angol király 194
 Edwardes, Michael 163, 230, 231, 237
 Eswards, A. C. 119
 Égei-tenger 17, 20, 41, 48, 49, 77, 80, 148
 El Agheila 77
 Egyesült Államok 102, 169, 171, 172, 174, 175, 187, 202, 208, 209, 216, 229-231, 233, 241
 Egyiptom 16-18, 22-24, 26, 30, 36, 39-41, 49, 59, 63, 72, 74, 79, 84, 86, 87, 92, 93, 98, 103, 108, 109, 117-119, 138, 146, 168, 184, 189, 194, 213, 235, 242
 Ekbatana 64, 74
 Epamidondusz 60
 Epheszosz 25, 82
 Erasmus, Desiderius 155
 Eraszthoténész 99
 Eritrea 48
 Erzsébet, I., angol királynő 169
 Észak-Afrika 77, 82, 87, 103, 134, 146, 148, 149, 156, 169
 Észak-Amerika 8
 Észak-Borneo 168
 Észak-Britannia 113
 Észak-India 97, 100
 Észak-Kína 146
 Észak-Wales 165
 Északi-tenger 207
 Eufrátesz (folyó) 24, 25, 85, 87, 96, 111
 Euklidész 99
 Eumaios 44
 Euripidész 59, 86
 Európa 8, 9, 17, 47-50, 59, 60, 69, 72, 77, 82, 85, 88, 99, 102, 110, 112, 123-125, 127, 135 137-141, 143, 144, 146-148, 153, 157, 160, 167, 172, 179, 183, 188-190, 192, 200, 204, 219, 228, 234, 237, 239, 240-242
 Európa, türoszi királynő 46
 Europosz I. Rhagai
 Euxine I. Fekete-tenger
 Ézsaiás próféta 51
- Fa-hszien 104
 Fatéhpur Szikri 225
 Fekete-tenger (Pontus Euxinus) 8, 19, 25, 32, 41, 48, 82, 84, 88, 124, 148, 157, 162, 163
 Fenellosa 126
 Ferdinánd, II., (katolikus), Aragónia királya 152, 153

- Fibonacci, Leonardo 049
 Firenze 148
 Flaminius, Gaius 83
 Flandria 152
 Fokváros I. Cape Town
 Formosa szigete 166
 Fort William I. Calcutta
 Forth (folyó) 209
 Fourier, F. M. Charles 196
 Földközi-tenger 8, 40, 41-43, 46, 48, 72, 81, 83, 110, 111, 134, 146, 148, 149, 158, 165
 Fönícia 45, 59, 63
 Franciaország 12, 118, 119, 134, 148, 152, 165, 168, 209, 240
 Frigyes, I. (Barbarosza=Rótszakállú), német-római császár 158
 Frigyes II., német-római császár 141
 Fucsien 211
 Fülöp, a Nagylelkű, hessei tartománygróf 189
 Fülöp-szigetek 147, 171, 172, 223
 Fűszerszigetek 166, 167
- Gades I. Cadiz
 Galata 149
 Gallia 82
 Gama, Vasco da 153, 154
 Gandhára 23
 Gandhi, Mohandasz Karamcsand (Mahatma) 204, 205, 219, 220, 225, 230, 236, 242
 Gangesz (folyó) 24, 29, 77
 Ganümedész 39
 Gascogne 165
 Guadiana 152
 Gautama Buddha I. Buddha
 Gelon 77
 Genova 148, 149
 Gergely, I. pápa 124
 Gergely VII. pápa 136
 Gheyn, Jacob de 190
 Ghirsman, R. 23, 85, 88
 Gibbon, Edward 96, 114, 16, 134, 175
 Gibraltár 118, 168
 Gilbert W. S. 118, 168
 Goa 159, 162
 Gordon, hittérítő Kinában 206
 Görögország 8, 19, 30, 37, 45, 49, 53, 54, 59, 65, 72, 77, 79, 83, 103, 110, 175, 217
 Granada 152, 153
 Granikosz 64
 Grant, Charles 180
 Guadiana 153
 Guam 172
- Guénon, René 235
 Gügész 69
- Hádész 16, 243
 Hadrianus, Publius Aelius római császár 87
 Hága 163
 Haileybury 177
 Halikarnasszosz 66
 Halüsz (folyó) 19, 20, 24, 25
 Hamilkar 78
 Hammurapi, babiloni király 17, 29
 Han-dinasztia 112, 126
 Hangsou 94, 169, 181
 Hannibal 78, 82, 230
 Hanno 78
 Hanoi 100
 Harappá 16, 182
 Harfleur 189
 Harrington, Sir John 189
 Harrison, John 193
 Hasdrubal 78
 Hastings 122
 Hawaii-szigetek 172, 236
 Heber, Reginald 180
 Hektór 16, 35, 37
 Heléna 31, 46
 Heliopolisz 66
 Hellasz I. Görögország
 Hellészpontosz 18, 30-32, 48, 49
 Henrik, V., angol király 13, 152, 189
 Henrik, VII., angol király 189
 Henrik, IV. német-római császár 136
 Henrik, Tengerész, portugál herceg 152, 153
 Héphaisztosz 37, 39
 Héra 39
 Héraklész 39
 Hérakleiosz 116, 125
 Herat 25, 85, 103
 Herkules 48, 118
 Hérodotosz 18, 25, 26, 29, 30, 34, 40, 46-51, 53, 55, 69, 74, 75
 Herzl, Theodor 197
 Hésziodosz 31
 Hildebrand I. VII. Gergely pápa
 Himalája (hg.) 201
 Hinan-cang 105
 Hipparkhosz 99
 Hippiasz 30
 Hippodamosz 66
 Hippokratész 75
 Hiram 41
 Hitler, Adolf 30, 142
 Hoby, Sir Thomas 185
 Hogarth, D. G. 58, 65

- Hogben 80
 Hollandia 13, 163, 167, 189
 Hollywood 91
 Homérosz 16, 31, 32, 35, 37-39, 45, 60, 195
 Homsz 147
 Horzem 23
 Howard, Ebenezer 197
 Hsu, Francis L. K. 218
 Hszincsiang 127
 Hu Shi 230
 Huang-ho I. Sárga folyó
 Huxley, Aldous 197
 Hüdaspész 73
 Hüsztaspész 22, 64

 Iaszón 23, 39
 Ibn Khaldún 10, 118, 133, 135, 140, 142
 Ilion I. Trója
 Inakhosz 46
 Ince, III., pápa 142
 India 8, 9, 16, 17, 22, 25, 39, 64, 72, 73, 84, 88, 95, 97, 99, 101, 102, 105, 107, 109, 129, 138, 145, 146, 152, 159, 160, 162, 167, 168, 175, 176, 178-184, 187, 188, 195, 198, 200, 202, 206, 208, 209, 217, 219, 220, 222, 223, 225, 229, 230, 242
 Indiai-óceán 23, 159, 169, 189
 Indokína 169, 225, 242
 Indus (folyó) 16, 23, 24, 29, 64, 72, 100, 113, 118, 175, 202
 Ió 46
 Iolkosz 39
 Iónia 23, 29
 Ión-tenger 41
 Irak 134
 Irán 84, 85
 Irkutszk 241
 Írország 13, 165, 166, 187
 Iszkengur 130
 Iszokratész 71
 Isszosz 64
 Isztambul 201
 Itália I. Olaszország
 Ithaka 39
 Iván, II., moszvai nagyfejedelem 169
 Iván, IV., Rettegett orosz cár 169
 Izabella, spanyol királyné 152, 153
 Izidor, Sevillai 89
 Izisz 111

 Jakab, I., angol király 169
 Jamaica 177
 Jangce (folyó) 24
 János, Földnélküli, angol király 142, 165
 János, Ausztriai 158
 János, I., Avizi, portugál király 152
 János, Gaunti 152
 János, Keresztelő Szent 110
 Japán 9, 103, 107, 122, 147, 159, 161, 163, 166, 169, 172, 184, 204, 205-207, 208, 214, 215, 223, 224, 226, 236
 Jarkand 25
 Jarvis, C. S. 129, 138
 Jáva 104, 147, 166
 Jemen 134
 Jeruzsálem 96, 110, 111, 136-138, 141
 Jézus 110, 111, 132, 135, 162, 196, 203, 223, 233
 Jóreménység-fok 152, 153, 157, 167, 168
 Joyce, James 232
 Judás Makkabeus 70
 Judea 110
 Juggernaut 180
 Julianus 93
 Jusztinianosz 116, 117
 Jüan-dinasztia 146, 147
 Jzh-jzh [sic!] 86, 88

 Kaffa, 149
 Kairó 217
 Kalifornia 172, 236
 Kalinga 103
 Kalkhédon 30
 Kalübesz 88
 Kambodzsa 104, 126
 Kambüszész 22, 41
 Kan Jen-sun 86
 Kanton 104, 123, 147, 168
 Kappadókia 23, 25
 Károly, I., angol király 166
 Károly, I., Nagy frank király és római császár 122
 Károly, V., német-római császár 158
 Karsza 23
 Karthágó 42, 43, 45, 77-79, 81-83, 95, 96, 134, 138, 156
 Kásjapa Matanga 104
 Kasmír 225
 Kaszpi-tenger 8, 28, 84, 124
 Kasztília 152
 Katabónia 152
 Kaukázus hg. 8, 23
 Kedah 211
 Kelantan 209, 211
 Kelet-Afrika 147
 Kelet-India 169
 Kelet-Pandzsáb 232
 Keletrómai Birodalom 118, 123, 148, 239

- Kemál, Musztafa 221, 238
 Kenya 242
 Khiosz 30
 Khürész 31
 Kijev 116
 Kilikiai-szoros 25
 Kimmer-tengerszoros 47
 Kína 8, 9, 16, 17, 22, 25, 29, 39, 66, 77, 84, 86, 88, 93, 98-100, 102-109, 113, 122-127, 129, 139, 143, 145-147, 159-161, 168, 169, 171, 172, 182, 184, 187, 189, 191-193, 200, 202, 206, 211, 212, 220, 223, 227, 228, 230, 233, 234, 238, 241
 Kipling, Rudyard 187, 191
 Kis-Ázsia 8, 20, 22, 23, 25, 31, 32, 40, 42, 45, 48, 59, 63, 64, 87, 93, 110, 111, 118, 146, 156
 Kleopátra 93, 96
 Kocsin 147
 Kolkhisz 23, 46
 Kolumbusz, Kristóf 12, 149, 152-154, 169, 171, 193
 Konfuciusz 36, 51, 98, 195, 221, 223
 Konstantin (Constantinus), I., Nagy 96, 113, 116
 Konstantinápoly 116, 123-125, 136, 138, 141, 146, 149, 156, 157, 159, 189
 Korea 9, 122, 127, 159, 193, 217, 242
 Korinthosz 82, 83
 Korzika 45
 Közép-Ázsia 160
 Közép-Kelet 109
 Közép-Szibéria 169
 Kra-földszoros 209
 Krasznójarszk 241
 Kréta 41, 118, 123, 148
 Krisna 111, 162
 Krisztus I. Jézus
 Kroisosz, lüd király 20-22, 29
 Ktésziphón 86, 87, 116
 Kubláj kán 146
 Kumarasvami, Ananda K. 235
 Kura (folyó) 84
 Kuwait 242
 Künane 62
 Kürénaika 86, 96
 Küréné 43, 61, 64
 Kürosz, I., Nagy perzsa uralkodó 21-24, 29, 30, 54-56, 66, 72, 75
 Kürosz (folyó) I. Kura
 Kuangtung 211
 Labuan 168
 Láertész 44
 Lagos 152
 La Manche csatorna 158, 165
 Lakónia 88
 Landstuhl vára 189
 Lao-ce 98, 106, 195
 Latin-Amerika 192
 Lawrence, T. E. 118
 Lawton, Lancelot 215
 Lebda 42
 Leghorn 148
 Le Havre 165
 Lenin, Vlagyimir Iljics Uljanov 228
 Leon 152
 Lepanto 158
 Leszbosz 30
 Letchworth 50, 197
 Li csi 234
 Li Sze 106
 Líbia 64, 118, 119
 Libüa 44, 47, 48
 Licsien 86
 Lisszabon 152, 159, 161
 Little Rock 224
 Liverpool 165
 Lloyd George, David 208
 Lojang 126
 London 92, 181, 194, 236
 Lukianosz 185
 Lüdia 22, 23, 25, 29, 40, 88
 Lyme Regis 177
 Madagaszkár (sziget) 169
 Madeira-szigetek 152
 Madras 168, 169, 182, 213
 Magnészia 85
 Magnyitogorszk 241
 Magreb 134
 Magyarország 146
 Maharbal 82
 Mahdi rádza 191, 192
 Maitétisz-tó 47
 Maitra, S. K. 224
 Makav 162
 Makedónia 21, 30, 48, 49, 59, 61, 63, 74, 83, 84, 123, 216
 Makkabeus, I. Júdás Makkabeus
 Malabár-part 95, 111, 147, 159
 Maláj Államszövetség I. Malaysia
 Maláj-félsziget 8, 88, 94, 103, 166, 169, 181, 182, 184, 192, 204, 209, 212, 242
 Malakka 159, 162, 166, 168, 191, 209, 212
 Malaysia 9, 206
 Malborough 177
 Mallik, Mannath C. 198
 Málta (sziget) 42, 43, 81, 158, 168

- Mau (sziget) 165
 Mandzsúria 127, 206, 207, 237
 Manga l. Kína
 Mani 142
 Mao Ce-tung 228
 Marathon 48
 Marcus Aurelius 93, 99
 Mardoniosz 48
 Marius, Gaius 84
 Marseille 43, 45, 148, 165
 Masinissa 82
 Martell, Károly 118, 120, 122
 Márvány-tenger 148
 Maszalia l. Marseille
 Mauritius (sziget) 168
 Maurja-dinasztria 97, 103
 McCarthy, Joseph R. 230
 Medea 46
 Média 85
 Medina 117, 118, 125
 Meissen 183
 Mekka 117, 118, 125, 131
 Mekong 24
 Melkart 78
 Memnon 25
 Memphisz 16, 22, 64, 66
 Menandrosz 97
 Menam 24
 Meneláosz 18, 36, 46
 Mercier, Louis Sébastien 196
 Metz 189
 Mezopotámia 16, 17, 22, 29, 39, 41, 79, 95, 106, 113, 117, 127, 138, 139
 Miakava, Szumi 213
 Midway (sziget) 172
 Miklós, II., orosz cár 207
 Milétosz 19, 30, 46, 48, 63, 66, 82
 Mill, James 174, 179
 Milner, Alfred 186, 213
 Ming-dinasztria 107, 160, 161
 Minorca (sziget) 43
 Mississippi 172
 Mitanni 17
 Mithrasz 102, 110, 111
 Mithridatész 83-86, 196
 Mogadishu 147
 Mogul-dinasztria 167
 Mohamed próféta 118, 119, 125, 130, 131, 223
 Mohamed sah 167
 Mohamed, IV., török szultán
 Mohendzsó-dáró 16
 Mombasa 178
 Mongólia 146, 237
 Morus Tamás 196
 Móric, Nassau grófja 190
 Morris, William 197
 Moszkva 237, 241
 Motüké 42, 43
 Mózes 58, 132
 Mumford, Lewis 193, 231, 232
 Munro, Sir Thomas 178, 179
 Mükéné 31, 32, 36
 Nagy-Britannia l. Anglia
 Nalanda 105
 Nanjang 147
 Nanking 66, 94, 161
 Naukartisz 40, 76
 Needham, Joseph 107, 127, 147, 192
 Nehru, Javaharlal 134, 160, 219
 Neko 26
 Németalföld 191
 Németország 148, 163, 169, 207, 240
 Nepál 201, 242
 Nero, Lucius Domitius 69
 Nesztór 34-36
 New England 169
 Newman, John Henry 206
 Newton, Isaac 193
 New York 92, 232, 236
 Nikaia 137
 Nílus (folyó) 24, 25, 40, 48, 77, 113
 Ninive 22, 64, 65
 Norfolk 203
 Normandia 165
 Northrop, F. S. C. 235
 Novgorod 116
 Nyugat-Afrika 79
 Nyugat-Ázsia 119
 Nyugat-India 161, 225
 Nyugat-Szibéria 169
 Odüsszeusz 34-37, 39, 44
 Ohotszki-tenger 240
 Olaszország 8, 12, 40, 43, 80, 82, 88, 125, 142, 147, 169, 191
 Olümpiasz 61
 Omajjád-dinasztria 118
 Oman, Sir Charles 34, 117, 118
 Omar, I., Omajjád kalifa 118
 Omszk 241
 Oporto 151
 Orbán, II., pápa 136, 138
 Orkhomenosz 31
 Ormuz 159
 Orodész, II., parthus király 86
 Oroszország 116, 126, 163, 169, 170, 175, 200, 206, 207, 237-241
 Orpheusz 29
 Orwell, George 197, 218

- Osborn, Henry 218
 Ottawa 66
 Oxford 177, 203
 Ozirisz 111
- Örményország 110
- Pahang 191
 Paksan (folyó) 209
 Pakisztán 217, 219
 Pál apostol 110, 111
 Palembang 147
 Paleoloque, Maurice 207
 Palesztina 96, 102, 109, 117, 138, 141, 142
 Paley, W. 177
 Pallis, Marco 225, 235
 Pallasz, Athéné 38
 Palmer, Edward Henry 133
 Palmüra 95
 Panama-csatorna 172
 Pandzsáb 64, 97, 98, 100, 178
 Pannikar, K. M. 223
 Párizs 46
 Párizs 211
 Párthia 23, 85-87, 96
 Pascal, Blaise 193
 Paszargadai 74
 Patala 64
 Patna 100
 Patroklosz 34-36
 Pauszaniász 50, 53, 54
 Pearson, C. H. 201, 202
 Peking 146, 161, 189, 201, 214
 Pelaszgisz 30
 Péleidész 16, 243
 Pemberton, Robert 196
 Pembroke 165
 Penelopé 34
 Periklész 54
 Periklümenosz 39
 Perlis 211
 Perry, Matthew G. 172, 206
 Perszopolisz 46, 64, 74, 75, 199
 Perzsa-öböl 84, 159
 Perzsa 9, 21, 23, 30, 40, 45, 46, 48, 49, 58-61, 64, 72, 74, 88, 94, 102, 109-112, 118, 122, 123, 129, 131, 138, 139, 146, 156, 159, 161, 237
 Pesávar 29, 112
 Pessagni-család 149
 Phaszisz 47, 82, 84
 Pherai 39
 Philadelphia 224
 Philippa (Gaunti) 152
- Philipposz, II., makedón király 60, 61
 Phoinkia 18, 44
 Phrügia 25
 Pinang 168, 209, 212, 213
 Pireneusok (hg.) 119
 Pireusz 66
 Pisa 148
 Pitt, William 175
 Plassey 168
 Plataiai 49, 50, 55
 Platón 51, 65, 72
 Plutarkhosz 78
 Poitiers 118, 120, 122
 Polo, Marco 146, 147, 149, 182
 Poliükleia 61
 Pompeius, Gnaeus P. Magnus 84-86, 93
 Pontosz 84
 Port Arthur 207
 Portsmouth 165
 Portsmouth earlje 235
 Portugália 8, 148, 149, 152, 163, 165, 167, 174
 Pound, Ezra 232
 Píramosz, trójai király 46, 47
 Priéne 66
 Prométheusz 48
 Prolegomena I. Ibn Khaldún
 Provence 165
 Ptolemaiosz, Philadelphosz 99
 Ptolemaiosz, Szótér 74
 Ptolemais 76
 Pugin, Augustus Welby 206
 Purchas 147, 148
 Puteoli 95
 Pürrhosz 72
- Radhakrishnan 109, 233
 Raffles, Sir Stamford 197-199
 Rajna (folyó) 112
 Raleigh, Sir Walker 166
 Ramszesz, III., egyiptomi fáraó 18
 Raymond, toulouse-i 148
 Rhagai 84
 Rhészosz 34
 Rhodes, Cecil 169, 186, 219
 Rhodosz 66, 82, 158
 Ridgeway, William 121
 Riencourt, Amaury de 174, 195, 217
 Rion (folyó) 48
 Rockefeller, John D. 223
 Róma, Római Birodalom 45, 60, 79, 80-83, 85, 86, 88-90, 92-94, 96, 98, 109-114, 116-118, 123-125, 134, 138, 142, 155, 169, 174, 175, 202, 208, 216, 218, 236

- Rotterdam 163
 Roxána 73
 Roy, Ram Moham 233
 Ruskin, John 206

 Sage királyok 195
 Sagres 152
 Salamon, Izarel királya 41
 Sandhurst 177
 Sándor (Alexandrosz), Nagy makedón király 61-67, 69-78, 82, 84-86, 93, 96, 97, 134, 162, 174, 175, 233
 Sándor, VI., pápa 152
 San Francisco 66
 Sang-dinasztia 16
 Sanghaj 209, 211, 229
 Santung-félsziget 211
 Sápúr 112, 113
 Sárga folyó (Huang-ho) 24
 Sárga-tenger 126
 Sarton, George 44, 48
 Scarborough 209
 Scipio Africanus 82
 Seeley, John Robert 187
 Selangor 191
 Seltman, Charles 68
 Servius Tullius 116
 Sethna, K. D. 220
 Shakespeare, William 10, 154, 185
 Shaw, Bernard 166
 Sierra Leone 152
 Sinpohuh (folyó) 209
 Sitwell, Osbert 225
 Siva 162
 Skócia 167, 169, 178
 Sluys 189
 Solway Firth 209
 Spanyolország 13, 43, 77, 82, 91, 118, 122, 134, 138, 142, 148, 149, 151, 152, 158, 162, 163, 166, 168, 174, 189, 191
 Spárta 49, 55, 82, 175
 Spear, Percival 202
 Spence, Thomas 196
 Spengler, Oswald 218
 Spillane, Mickey 234
 Split 113
 Srividzsaja 104
 Stark, Freya 64, 71, 73, 92, 117, 130, 135, 226
 Stoke-on-Trent 31
 Sulla, Lucius Cornelius 84
 Sullivan, Sir Arthur 185
 Svédország 8, 191
 Swarte Bertholdus 183
 Swettenham, Sir Frank 209, 211
 Szalamisz 49, 50, 77
 Szamarkand 112
 Szardeisz 19, 22, 23, 25, 29
 Szardínia 42, 45, 118, 148
 Szasszanída királyok 112
 Szattagüdia 23
 Szeleukeia 82
 Szeleukidák 84, 85, 88
 Szeleukosz, II., szíriai király 74, 84, 85, 98
 Szeleukosz, Nikatör szíriai király 92
 Szent Vince-fok 152
 Szialkot 97
 Sziám 147, 184, 204
 Szibéria 126, 146, 169, 240
 Szicília 40, 43, 45, 77, 80-82, 118, 135, 138, 237
 Szidón 41, 43, 45, 46, 148
 Szin-ahé-eriba 28
 Szind 23
 Szingapúr 168, 197, 207, 209, 212, 213, 215, 216
 Szinope 88
 Szíria 17, 43, 84-87, 96, 97, 109, 110, 113, 117, 118, 134, 138, 146
 Szkitia 29, 88
 Szkudra 23
 Szmírna 25
 Szogdiána 23
 Szókratész 65, 68, 98
 Szolón 36
 Szótéridész 61
 Szovjetunió 241
 Sztálin (Joszif Visszarionovics Dzsu-fasvili) 229
 Sztambul I. Isztambul
 Sztrabón 28
 Setroganov, Gregorij 169
 Szudán 134, 168, 178
 Szuéz 242
 Szuézi-csatorna 168, 181
 Szulejmán 158
 Szumátra (sziget) 13, 104, 225
 Szun Jat-szen 212, 229, 237
 Szung-dinasztia 147, 160
 Szúsza 23-25, 42, 46, 64, 65, 72, 74
 Szürakusza 82, 99
 Szürié 44
 Tabriz 161
 Tahmasp perzsa sah 161
 Taj-cung 126
 Tajvan 225
 Talasz (folyó) 86
 Tanaisz 47, 82
 Tang-dinasztia 66, 126, 127

- Tarde, Gabriel 197
 Taylor, Edmond 225, 233, 235
 Teherán 214
 Templer, Sir Gerald 191
 Thaiföld I. Sziám
 Théba 134
 Themisztoklész 50
 Theodósius 113
 Thermopülai 49, 50, 75
 Thersztész 37
 Thirion, Émile 197
 Thrákia 23, 30, 49, 61
 Thutmószisz, III., egyiptomi fáraó 36
 Tiberius, Clandius Nero, római császár 89, 110
 Tibet 17, 103, 127, 200
 Tigris (folyó) 24, 84, 86
 Tirüsz 31
 Tiszaphernész 56
 Titus, Flavius Vaspasianus, római császár 96
 Tobolszk 169
 Togo admirális 207
 Toledo 152
 Tomszk 169
 Tonbridge 177
 Tonkin I. Kanton
 Toulon 165
 Toutain, Jules 41, 74
 Toy, Sidney 117
 Törökország 146, 204, 217, 237
 Traianus, Marcus Ulpius római császár 86, 87, 89, 96
 Trengganu 209, 211
 Treves 142
 Tripoli 118, 141, 148
 Trója 18, 31, 32, 35, 40, 60, 68
 Tullius I. Servius Tullius
 Tunisz 148, 158
 Turkesztán 122, 126, 146, 200, 237, 240
 Turner, Ralph 65, 89
 Tuz-tó (Tay Cela) 25
 Türosz 41, 43, 45, 64, 77, 79, 148

 Új Róma I. Konstantinápoly
 Uljanov, Alexander 228
 Uljanov, Vlagyimir I. Lenin
 Ural hg. 8, 9, 240, 241
 Ural (folyó) 8
 Uso di Mare, Antonio 149
 Utica 42

 Valerianus Publius Licinus, római császár 113
 Vang Gung Vu 212
 Vejhajvej 169, 211
 Velence 118, 138, 147-149, 158
 Verdun 142
 Vespasianus, Titus Flavius, római császár 91, 96
 Viktória, I., angol királynő 169, 181, 187, 194
 Vilmos, III., angol király
 Visnu 162
 Vlagyivosztkok 169, 207
 Vörös-tenger 26, 42, 82, 84, 159

 Wake (sziget) 172
 Wales 165
 Warwick earlje 189
 Washington 66, 237
 Weld, Sir Frederick 198, 202
 Wellesley-család 166
 Wellington hercege 179
 Wells, H. G. 86, 163, 197
 Whitehaven 209
 Wilberforce, William 180
 Wimbledon 189
 Woolwich 189
 Worcester 183
 Worms 142

 Xenophón 55, 56, 58, 61, 68
 Xerxész I., perzsa király 49-51, 54, 55, 74, 93
 Yokohama 181
 York 142

 Zeusz 16, 39, 49, 243
 Zinkin, Maurice 100, 188, 219
 Zoroaszter 98, 109
 Zöld-fok 152

TARTALOM

ELŐSZÓ...	5
BEVEZETŐ...	8
1 AZ ŐSI KELET...	16
2 DAREIOSZ, A KIRÁLY...	23
3 TRÓJA MESÉJE...	30
4 A FÖNÍCIAIAK...	41
5 A HELLÉNEK...	50
6 NAGY SÁNDOR HÍRE...	60
7 KARTHÁGÓ ÉS RÓMA...	73
8 A CSÁSZÁRKORI RÓMA...	87
9 A KELETI VILÁG...	97
10 DIADALMAS KELET...	108
11 A NYUGAT VÉDEKEZÉSRE KÉNYSZERÜL...	124
12 A KERESZTES HADJÁRATOK...	135
13 AZ ÚJJÁSZÜLETŐ EURÓPA...	148
14 A NYUGAT MEGINDUL KELETRE...	161
15 A KELET VÉDEKEZÉSRE KÉNYSZERÜL...	174
16 VIKTORIÁNUS ERÉNYEK...	184
17 A HALADÁS ÚTJA...	194
18 A FORDULÓPONT...	205
19 ÁZSIA ÚJJÁSZÜLETÉSE...	218
20 A NYUGAT VÉDEKEZÉSE...	228
JEGYZETEK...	244
BIBLIOGRÁFIA...	249
NÉV- ÉS FÖLDRAJZI MUTATÓ...	255

TÉRKÉPEK

A CIVILIZÁCIÓ EREDETE...	18
A GÖRÖGÖK ÁZSIÁBAN...	20
A KIRÁLYI ÚT...	27
A TRÓJAI HÁBORÚK...	33
EURÓPA ÉS ÁZSIA...	43
A TÍZEZER ELŐRENYOMULÁSA...	57
NAGY SÁNDOR BIRODALMA ÉS ELŐRENYOMULÁSA...	63
PRIENE...	67
RÓMA...	81
RÓMA ÉS KÍNA...	95
A BUDDHISTA VILÁG...	105

A MEGOSZTOTT RÓMAI BIRODALOM...	115
ISZLÁM...	121
A KÖZÉPSŐ KIRÁLYSÁG – KÍNA KR. U. 750-BEN...	128
A KERESZTES HADJÁRATOK...	137
KUBLÁJ KÁN VILÁGA...	145
A KÖZÉPKORI EURÓPA...	151
A TÖRÖKÖK...	157
A NYUGATI ELŐRENYOMULÁS...	164
ANGOL ÉS OROSZ ELŐRENYOMULÁSI VONALAK...	171
A NYUGATI NÉPEK TERJESZKEDÉSE 1500–1905...	173
A BRIT BEFOLYÁS TERJEDÉSE MALÁJFÖLDÖN...	210
KIVONULÁS KELETRŐL...	217
A NYUGAT VÉDEKEZÉSE...	239

Kiadta a Terebess Kiadó Budapesten, 2000-ben
<http://www.terebess.hu>
A kötetet tervezte és a kiadásért felel Terebess Gábor
Szerkesztette: Steinert Ágota
Műszaki szerkesztő: Bozzay Kristóf
Készült a Szegedi Kossuth Nyomda Kft. üzemében
ISBN 963 9147 34 6
TE 35

**TEREBESS
COLLECTION**

1996

Franyó Zoltán

Hindu erotika

Kúnos Ignác

A török hodzsa tréfái

Chiang Lee

A mah-jong játékszabályai és történeti fejlődése

Mécs Alajos

Az ismeretlen Japán

Yuan Xiang

Szikung gyógyító golyók az ősi Kínából (2. kiadás)

1997

Amaru és Bhartrihari

Vágyzuhatag

Bhagavad-gítá

Carl Crow

A megszentelt rizsesztál

Egressy Gábor

Törökországi naplója (1849-1850)

Hergár Emil

Mah-jong szabály

Liu Cung-jüan

Megszeretem a száműzetést

Omar Khajjám

A mulandóság mámora

Pu Szung-ling

A templom démona

Rámájana

Szun mester

A' hadakozás regulái

Tokaji Zsolt

A régi Kína fegyverei

Tóth Béla

A dervis kilenc egere

1998

Ivo Andrić

Magyar Musztafa

Csehov

Szibéria

Diószegi Vilmos

Samanizmus

Diószegi Vilmos

Sámánok nyomában Szibéria földjén

Dzsátakák – Buddhista születésregék

Han-san

A bölcs vigyor

Határ Győző

A Fény Megistenülése

Kara György

Mongol-magyar szótár

Kimondott szó – kilőtt nyíl

(Török népek szólásai és közmondásai)

Kitagava Utamaro

Párnadal

Henri Michaux

Egy barbár Indiában

Lányi György

A sziámi halviadal

Macuo Basó

Százhetven haiku

Miért jön a nyárra tél?

(Mongol eredetmondák és mítoszok)

George Orwell

Burmai napok

K. Pintér Tamás

Törökországi rajzok

Thomas Raucat

Tiszteletreméltó kirándulás

Rosta Erzsébet

Kínai kézdiagnosztika

Terebess Gábor

Jellemtipológia a páli buddhizmusban

Weöres Sándor és Nyisztor Zoltán

A keleti út (Párhuzamos útinaplók)

Yuan Xiang

Kínai gyógygolyók (3. kiadás)

1999

Abdurahman H. H. Aden

Szomáli bölcsességek

Asvaghósa

Buddha élete

Bevégeztetett – A magyar jezsuiták kiűzetése Kínából

Koch István naplója (1945-1947)

Dhammapada

Elias Canetti

Marrákes hangjai

Határ Győző

Keleti kulisszák

Hidasi Judit

Na és, hogy tetszik Japán?

Arthur Koestler

India (A lótusz és a robot, I.)

Japán (A lótusz és a robot, II.)

Kúnos Ignác

A török népköltés

Liu Csang

Csung Kuj, az ördögűző

Megoldják! Karikatúrák Kínából

Mészáros Lázár

Törökországi naplója (1849-1850)

Orbán Balázs

Törökországról s különösen a nőkről

Pej Hszing

A déltegeri rabszolga

Ryōkan

Ablakban feledett hold

Ryōkan

44 haiku

Staud Géza

Az orientalizmus a magyar romantikában

Széchenyi István

Keleti utazása (1818-1819)

Graf István Széchenyi

Morgenländische Fahrt (1818-1819)

Szemere Bertalan

Utazás Keleten a világosi napok után

Tandori Dezső

Keletbe-fült kísérletek

Vu-ce

A háború útja